

MK

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

Mats Traat

Ene Mihkelson

Ülo Tuulik

Andres Vanapa

Jaan Malin

Arvo Uustalu

Paavo Haavikko

Jaan Kruusvall

Kaalu Kirme

Märt Väljataga

Rein Veidemann

Doris Kareva

ARVUSTUSED

RINGVAADE

LOOMING

EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

11

1996

ILMUB 1923. AASTAST

© „Looming“, 1996

ISSN 0134 — 4536

Suhkurjas lumi särab ja sulab, aprillikuu arhailine lumi. Oja ei vulise, on veel jääkatte all.

Samuti Onkamo.

Õhtul ei süüta me oma majas ühtki lampi, sest pole õli.

Valgus põleb minus endas.

Mina olen lamp. Mina kannan endas tuld, mida keegi ei näe. Oo, vahel ma lähen lausa marru, olen tõeline *raivotar* — fuuria. Olen siin Raivolas üksindusest *raivostunut*, raevunud; *ursinniga*. Siis soovin, et minu hääl plaksataks piitsahoobina kevadöö tumma ükskõiksusse; et midagi paigast nihkuks! Mina juhatan inimlapsi vaiksesse rohtaeda, kus kasvavad ennenägematud taimed, kus jumalad unelevad imeliste peekrite juures, kus heledal hommikul kerkib ja kõrgub roosialtar oma juugendlikus ilus.

Mina, Edith Irene, Matts ja Helena Södergrani järeltulija. *Insinööritytär*, nagu on kirjutatud *todistus*'ele, millega võin minna viiesaja meetri kaugusele Soome piirist Rajajoel, mille taga on bolševikud.

Must lammast, valge vares.

Oma vanemate ainus laps.

Oma vana ema silmarõõm, südamesoojus; surnud isa *kära lilla* Edith! Mäletan teda nõnda öelnud olevat vaid ühe korra. Siis kui ma, patside ja juukselehviga tüdrukutirts, tema käekõrval läksin Peterburis esimest korda kooli ja tõrkusin sisse minemast *die deutsche Hauptschule zu Sankt Petri* uksest, mis järsku tundus nii hirmuäratav. Ometi oli see harilik tammepuust uks, nagu neid oli keisririigi pealinnas küllalt; kunagi oli samast uksest sisse ja välja käinud ka minu ema, tollal veel Helena Holmroos.

Jah, mul on ema, kass, koer ja aed. Lihtne Karjala rohtaed, kus me niipea kui ilmad soojaks lähevad, hakkame jälle emaga rahmeldama. Sest inimene ei ela üksnes luuletamisest, tõlkimisest ja päevapiltide tegemisest, seda enam et kohalik rahvas ei hinda peent fotokunsti ja lihtsat piltpostkaarti. Päevapildiparaat on valmistanud mulle palju meeldivaid hetki, ma oskan seda päris hästi käsitseda. Mul on mitu albumitait omatehtud pilte, neid vaatan ma sageli, nagu näiteks mälestusi Šveitsist, kassipilte, suvesaagaid. Olen üritanud ka ilusaid Raivola vaateid kopeerida, kuid erilise eduta. Ma tegelesin pildistamisega juba Davos-Dorfis; kui olin seal sanatooriumis, võtsin üles kaaspatiente ning oma raviarsti ja tema abikaasat. Pärast korraldas proua Muralt mehele stseeni, et ta olevat päevapiltidel nii inetu, ja kahtlustas mind pahatahtlikkuses, mis polnud tõsi.

Olen näinud unes hobust, kes mind korsates taga ajas, nüüd nägin

Diktoniust. Enne küll hundikoeri, kes mind piirasid. Vaatasin selja taha, üks tahtis mind rünnata, looma pilk oli selge ja mõtestatud otseku inimesel. Siis märkasin Elmerit, ta naeratas heatahtlikult, julgustavalt, vaigistas koeri, kutsus need ära.

Kui tema ja Hagar Olsson möödunud kevadtalvel käisid Raivolas, rääkis ta palju; muusikast oli ta pettunult tagasi tõmbunud ja tegi sardooniilisi märkusi oma kriitikute aadressil. Kiitis Kuusineni, kes oli ilmasõja ajal teda toetanud; Diktonius oli siis tolele „Työmiehe“ toimetajale õpetanud klaverimängu. Elmer on radikaal ja tulihingeline modernismi eestvõitleja, too tema moraalne tugi aga pärispunane, üks kaheksateistkümnenda aasta mässu juhte, kuid me ei kuulanud niipalju Diktoniust, kui vaatasime teda ennast. Hagar oli silmanähtavalt vaimustatud. Ema tähendas pärast, et kena noormees, aga naerab kuidagi imelikult. Kui mees naistele meeldib, antakse talle ta vaated andeks.

Diktonius ütles, et minu luuletuskogu „Tuleviku vari“ jätnud talle sügava mulje. Tal oli kindel kavatsus hakata sügisel välja andma uut noorkirjanike ajakirja „Ultra“. Ägedalt protestis ta nüisuguse ühiskonnakorra vastu, mis põlgab ära ja hülgab anded, määrates nad oma kultuurivaenu ja ükskõiksusega näljasurmale. Ta oli noor, vaimukas ja äkiline, iga asja peale oli tal vastus varnast võtta.

Ta erineb praegugi teistest ultralastest, oma vaibumatu energia ja terava jõu poolest, tema õieti ongi meie ajakirja hing ja vedur. „Ultra“ neljandas numbris kuulutab ta, et mina olevat *banbrytare och föregångare* — teerajaja ja eeskäija. Temap see oli, kes mullu külas käies mulle ütles, et siin on tema aken Euroopasse. Nüüd kordavad juba ka mitmed riigirootslased, et nendegi aken Euroopasse olevat Raivolas. Nüisugused ülestunnistused kinnitavad mu meelt, ent panevad ka imestama. Ikka on keegi Karjala kannasel tundnud muret akende pärast. Vene keiser Peeter Esimene raius just siin, keset soomlasi, kord akna Euroopasse. Tsaar ise, muide, uue pealinna ehitamist nõnda ei nimetanud, selle lause laskis lendu hoopis itaalia kirjanik Francesco Algarotti, kes reisis Venemaal Anna Ivanovna valitsemisajal 1739. Tahtsin sellest rääkida ka Hagarile ja Diktoniusele, kuid jutt pööras mujale ja pärast läks see detail meelest ära.

Kas siis *Karelska näset* on töötatud maa?

Kas ei saa neid ühest aknast väljavaatajaid juba ülearu palju? Nüüd mina — ja jälle aken.

Mina, haige inimene, kes ma olen saanud saatuselt kolm kinki: vaesuse, üksinduse ja kannatuse.

Täna on mul sünnipäev.

Ema on seks puhuks küpsetanud väikese kringli, paneb selle lauale. Süütan kaks küünalt. Olga Fabritius on postkontori kinni pannud ja tuleb meile, käes kimbuke lumikellukesi. Soovib mulle õnne, surub kätt. Tunnen teda lapsepõlvest peale; ta on meie perekonnatuttav, ema sõbranna, ikka sama ümmargune ja heasüdamlik nagu alati.

Kohv on valmis, istume lauda.

„Ema ütleb:

„Kas mäletad, kuidas sa järve ääres tegid esimest tutvust maailma-kultuuriga?“

Hammustan Ameerika Punase Risti nisujahust valmistatud kringlit, vangutan pead: ei, seda ajaloolist sündmust ma ei mäleta.

„Olid kaheaastane. Isa tuli oma saekaatri juurest, sina asjatasid mändide all. Mina istusin rannas pingil, mis praegugi alles, kudiosin. Matts tuli, pistis sulle oksarao pihku, võttis sul kahe käega randmest kinni, juhtis su kätt, ja sa joonistasid maapinnale —“

„Kassi,“ ütlen.

Ema naeratab.

„Ei. A-tähe.“

Edasi tulevad paljukuuldud meenutused: kuidas ema Peterburis, Nobeli metallivabriku rahvamajas sai tuttavaks minu isaga; kuidas isa paistis talle algul vana ja karmi mehena, kes naljalt ei naerata. Kuigi vana Holmroos, valumeister, töötas Södergraniga vabrikus koos ja teda väga hindas, ei võinud kõne allagi tulla, et tema, Helena, noor ja haritud, kirjanduslike huvidega neiu, lõpetanud *Petrischule*, võiks mehele minna nüisugusele haralisele lehestunud mehaanikule, nagu oli too Matts Södergran. Mõne aja oli ema hoidnud eemale Nystadi uulitsast, Nobeli rahvamajast ja ka Nobeli aiast, kus minu kooliajal olid uisuväli ja kelgumägi. Kuid siis sai uudishimu ja küllap ka mõni muu raskesti seletatav tunne minu emast võitu, ta läks rahvamajja mingile rahvalgustuslikule loengule ja ennäe — ka Matts Södergran oli seal, ning kahe kuu pärast laulutati nad Millionnaja tänaval soome–rootsi kirikus paari.

Seda rääkides on ema ilmselt liigutatud ja ka *tant'* Olga vangutab imestunult pead.

Vaatan aknast välja Onkamole. Hämaruseski on järvejää sinihall, lagunemisvalmis, päris ranna ääres on juba märgata pragusid.

Saan kolmekümne ühe aastaseks.

Mõistmatu ümbrus, võõrameelne keskkond. Rääkida õieti ei kellegagi. Ainult emaga, aga ema — Ema on eelkõige ema. Muidugi *kära lilla* Hagar, Hagar Olsson, kriitik, ultralane, kuid temaga suhtlen ma peasjalikult kirja teel; ta lubab küll mulle külla tulla, kuid harva jõuab sõnadest kaugemale; ent kui jõuab, lähen ma talle hobusega jaama vastu. Ometi pole Räsälä, tema isakodu, kuskil teisel pool maakera, vaid Viiburi läänis Karjala kannasel. Hagar on saatnud mulle sünnipäevaks kaardi, samuti Diktonius; Elmer kutsub mind pealinna. Ta tunneb minu olukorda, kuid isegi viisakussõnad on meeldivad, kui need tulevad meeldivalt inimeselt.

Üle viie aasta on möödas, kui ma ise viimati Helsingis käisin. Vist jääbki viimaseks see minu pealinna külastamine — 1917. aasta sügisel. Praegu ma ei jõua sinna sõita, mul pole piletiraha. Isegi kirja saatmine tekitab raskusi.

Kui ma kunagi lapsena viibisin Soome pealinnas, mõjus see mulle psühholoogilises mõttes halvasti, vastumeelselt; jäin kõhnaks, võtsin kaalus alla.

Peterburi naastes tervis taastus, kosusin, tundsin ennast paremini. Kõik selle uuris minult ja emalt välja doktor Bonsdorff Nummela sanatooriumis. Petrogradi praegu enam ei pääse. Piir on kinni, sildki Rajajoel värvitud kahte värvi: Soome pool valgeks, Nõukogude pool punaseks. Ja minu ema nutab tänini taga varandust, mille punased Petrogradis käest võtnud.

Und ei ole; kevadöö on nii lühike. Juba lähebki valgeks.

Ihkan järveranda. Vahel öösel tundub mulle, et seal on päevavarjud, inimesed; et seal on see, kellele kuulub mu süda.

Ema kõhib oma toas. Vaene ema, kes elab ju ainult minule. Ohvrimeelselt enne meest, siis tüdarta põetamas, hooldamas, hoidmas; palju on ta maitsnud viletsust ja muret.

Toas on talumatu olla, ahas ruum surub peale, vajutab mu mõtted ja eluringi kitsaks. Lähen õue. Värske tuuleõhk puudutab põske, koidutuul, mis aina valjeneb.

Päike tõuseb peaaegu kirdest, ülevalt Laadoga tagant, üle Rautu. Lähen aeda ja ootan, tahan näha päikesetõusu — punase diskuse kerkimist kaugete metsade rüpest.

Ma olen alati olnud imelik, külarahva meelest koguni veidrik, Peterburi preili. Kui raske, kui piinav on tunda ennast teistsugusena lapsepõlvest peale, kooliajast saadik, kogu aeg. See tunne pole ajapikku möödunud, vaid hoopis süvenenud. Kord elujoobumus, kord surmahirm palavikuna hinge raputamas. Ainus kindel sõber loodus: puud, pilved, tuul, õitsvad aasad ja niidud.

Mida teatad mulle, päike, täna, kui saabud tagasi oma kaugest kaljukoopast, käed täis nimetuid ande, mida inimlaps ei tunne ära?

Valgus, täna pimedust, et oled olemas.

Ootasin, arvasin, et tean, keda ja mida. Et pean jõudma kuhugi, kellenigi, millenigi.

Nüüd enam ei tea.

Kevadtuul puhastab laotust, murrab pehkinud oksa, männid oigavad järve kaldal.

Mina aga kuulen, kuidas maailma on pilgeni täitnud mammona kõrvulukustav orel, millest masendavalt kõlab läbi vaesuse viiul. Ei vennaarmu, õehalastust; veritseb vördverbides hing Euroopas, mis on läbi käinud sõjakoledest, revolutsioonipalavikust ja ikka veel haige. Väärtuste rappeid vaid poole sääreni, suurte sõnade särjesoomuseid: üliinimene, intuiitvne inimene, loojuv europlane, inimelajas — kõik ühekorraga, läbisegi väikese Edithi peas raevunud kevadlaotuse all.

See, keda ma igatsen, ei tule. Peale tema hääle ja pilgu ei vaja ma midagi; kus on need, seal pole argipäev tühi ja paljas, vaid täis Elu. Igas mõttes, kõige kõrgemas tähenduses. Tähed kordavad talvetaevas, unistused suveöös: tervik, harmoonia.

Olgu tolm ja põrm pealegi viimne täiustumine, lõpunisünd, kuid üürike aeg kaob ruttu. Sõna „jätkub“ meeldib mulle hoopis enam kui „edasi“. Minus pole toimunud ühtki äkilist muutust ega ümberhindamist. Uus arenguaste

meenutab kõrgemat hinnet; selle poole ma ei pinguta. Mulle pole seda enam tarvis.

Tuules keev raagus kask sirutab end vaatama üle Onkamo, üle Raivola, üle kreeka-katoliku kirikugi, kuid kõigepealt siiski üle meie sauna halli laastkatuse. Tema, minu vana tuttav, lapsepõlve puu.

II

Kevad edeneb. Sirelil aianurgas puhkeb juba pungi, põõsad ootavad oma ilmutusetundi; ema askeldab aias.

Üks vana karjalane oli saatnud *tant'* Olgaga sõna, et ma tuleksin ja teeksin kuldpulmapäeval temast ja abikaasast pilti. Olin nõus ja lubatud päeval asusin teele. Õnneks ei ela ta Raivolast kaugel, natuke maad külast väljas, raudteejaama poole.

Sellel retkel on mitu põhjust. Meie meeleheitliku viletsuse juures pole kaugeltki tähtsusetu margad, mis ma vaevatasuks saan. Tahan ennast ka proovile panna: palju ma jaksan käia, kas seegi pole juba üle jõu?

Jõudsin külast välja. Siin-seal hakkas silma esimest kahvatut haljust. Värskest küntud nurme kohal kevadõhus lõõritasid lõokesed. Ilm oli ilus ja kõik ümberringi kaunis, nii kaunis. Pilveudarast hakkas sõõrutama sooja kevadvihma, õhk lõhnas ja helendas.

Ma läksin ja süda laulis rinnas.

Peas hakkasid ringi käima read ühest Jarl Hemmeri luuletusest:

*En fågel och ett vårregn ha sjungit dig en sång.
Tag med den. Den kan hjälpa dig en gång.*

Seda luuletust ei võtnud ma soomerootsi noore luule antoloogiasse, mille koostas ja saksa keelde tõlkisin. Too antoloogia nõudis minult palju jõudu, kahjuks ütles Saksa kirjastus „Rohwolt“ selle avaldamisest ära, põhjuseks vilets majanduslik olukord. Ah, ma ei taha sellele tühjaläinud tööle mõelda, põletasin möödunud talvel käsikirjagi ära.

Tundsin, kuidas linnulaul ja kevadvihm aitasid mul tõepoolest käia, selles oli Jarlil õigus. Kas oli tal aga õigus, kui ta andis osa oma stipendiumist minule ja tegi näo, et selle summa on mulle saatnud võõrad inimesed? Sellise kingitusega ei saanud ma kuidagi leppida.

Vihm lakkas, soe päike paitas märga teed.

Selle teega on minu elus seotud mitmeid mälestusi, eriti eredalt on meelde jäänud aga üks. Rõõmsal ja lootusrikkal 1913. aasta suvel, kui mina ja ema saabusime koju Põhja-Itaaliast, veeti seda kruusateed mööda üht imelikku masinat. Ümberkaudne rahvas seisis uudishimulikult teepervel, lapsed kargasid ehmunult üle maanteekraavi, kui raudteejaama poolt hakkas paksus tolmupilves lähenema kummaline rakend, kakskümmend hobust ees. Küla koerad klähvisid

ägedalt, hirmusegase vaimustusega, mehed nõõtasid valjult käratsedes hobuseid, kes polnud harjunud nii suure karjana koos vedama. Meeste näol peegeldus uhkus: nemad olid päevakangelased, vedades lumesahka meenutaval hiigelreel, mille rautatud jalased krigisesid kruusal, mullakaevamismasinat Rautusse ja Raasulisse, kus tollal ehitati raudteed. Lapsed näitasid näpuga raudsete küüntega koletise poole ja kilkasid: „Hullu–Jussi viiakse, Hullu–Jussi läheb Raivolast Rautusse!“ Ebamääraste tunnetega jälgisin seda isevärki protsessiooni mina, luuletaja ja *dotter till ingenjören*, peas too pika kireva sulega kübar, mis oli väga meeldinud doktor Muraltile. Selles maailmamasinas, hirmuäratavas monstrooms, uute aegade ettekuulutajas, oli midagi pahaendelist ja kurja. Pilguga ree lohisemist saates meenus mulle kadunud isa, kes lapsepõlves näitas mulle paksust raamatust pilte sellest, kuidas Piiterist tosina versta kaugusel metsast leiti piksekivi, mis Falconet' meelest sobis suurepäraselt tema kavandatud Peeter Suure kuju aluseks; kuidas seda algelisel viisil maa seest välja kaevati ning maad ja vett pidi erilisel alusel pealinna veeti; ennenägematust vaatepildist oli tulnud osa saama isegi keisrinna Katariina Teine. Niisuguse ettevõtmise julgus pani isa imestama; ema aga tundis kaasa inimestele, kes plokkide ja köite abil ihurammuga kivimürakat vedades nägid nii ränka vaeva. Mina küsisin, mis värvi olid plagud ja purjed laevadel, mis kaljurahnu Neevat mööda Senati väljakule toimetasid. Ja kuna vanemad ei saanud mu uudishimu rahuldada, sest pildid olid mustvalged, kaotasin kogu asja vastu huvi ja libistasin enda tänamatult isa sülest maha.

Ristisin tookord Raivola—Kivennapa tee Hullu–Jussi promenaadiks, mulle meeldis asjadele, loodusobjektidele ja kohtadele nimesid anda.

Tillukeses majakeses võeti mind sõbralikult vastu, pakuti kohvi ja juubeliringlit. Vähesed külalised, arvatavasti poeg oma perega, olid juba lauast tõusnud; väike poiss ja valgepäine tüdruk mängisid kassiga.

Majaperemees oli olnud isvossika, nagu ta mulle seletas, ja vedanud tsaariajal Peterburi suvitajaid raudteejaamast suvilasse või ühest külast teise.

„Sina olid isvossika, aga minu vennapoeg oli vorniečka ühe vene kindrali juures,“ ütles kõrvalt tema kulupeaga abikaasa. „Kui õun sadanud puu otsast jalge ette kõnniteele maha, pole kindraliproua seda ise üles võtnud. Kutsutud vorniečka, see tõstnud õuna üles ja ulatanud majaprouale. Majahoidja pidi alati käskida olema.“

Seadsin vanapaari neile kingitud lillekorvi kõrvale istuma.

Vanahärra muigutas suud.

„Neid venelasi oli siin enamalt mitut masti,“ seletas ta. „Šaljapin oli kitsi, maksis kopikapealt. Ja rääkis iga kord, kui minuga sõitis, kui hea ja õiglane oleks, kui kaks Soome piiriäärset kihelkonda liidetaks Pietari kuvernemendi külge. Et nagunii kõik üks Venemaa, siis poleks tarvis tollis aega viita...“ Vanamehe pea hakkas värisema.

See ühendamine oli päevakorras veel siis, kui ma Šveitsi sanatooriumi sõitsin. Need kavatsused tekitasid rahva hulgas viha, olukord oli Vene võimude poolt Soomele avaldatud surve tõttu niigi ärev. Mitmel pool kannasel korraldati

rahvakoosolekuid ja koguti protestiallkirju, eriti hoogsalt tegutseti Kivennapas, seal tuli mõnelgi isamaalasel tegemist teha sandarmitega.

„Jah, ma mäletan,“ tähendasin aparaati nihutades.

„Kui Kivennapa ja Uusikirkko oleks liidetud,“ jätkas vanaperemees, „oleksime nüüd punaste all. Nii nagu kogu Venemaa...“

Pöskede õhetades vaatas vanaproua kohkunult mehe poole ja pahandas:

„Ei nende maaisu saa täis. Pietarigi ehitasid meie maa peale.“

Nagu kiuste läks päike pilve alla ja muutis toa hämaraks. Tuli oodata. Vanahärra muigutas jälle suud ja jätkas:

„Leonid Andrejev oli teistsugune mees. Ükskord, kas see oli enne lihavõtteid või millal, kevadine aeg, tee porine. Tulin jaamast. Vaatan, Andrejev läheb, kohver käes, palitu eest lahti. Pidas mu kinni. Tema tahtvat Kuokkalasse sõbrale külla minna. Viisin ta sinna. Pakkus mulle sõidu eest rubla. Ütlesin: ‘Mulle ei ole rublat tarvis.’ Andis poltinniku juurde. Lahke mees oli, väga südamlik...“

Viimaks saan ülesvõtte valmis, panen aparaadi ja oma asjad kokku. Jätan nägemist, hakkam minema. Ja tunnen, et ma ei saa käia. Astun nii aeglaselt kui võimalik uksest välja, väravast teele; püüan anda oma liikumisele väarikat ilmet. Südames torgitaks otse nagu elektriliste nõeltega. Arst ütles, et ‘see on südameastma, mis avaldub teil südame närviaparaadi kaudu’.

Haiges kehas terve vaim.

Ilu kütkestab endiselt.

Karjala õhtu temperas.

Hallid ja punased majad tee ääres.

Hõõgub vasekarva laotus värvib meeleolugi ärevaks. Vaatan üles Suomenkylä Palomäe poole. Kui palju kordi olen käinud seal, et vaadata Suomenkylä teelt alla üle Raivola ja eemal sinetavate metsade; Laadoga seal ei paista, kuid näha on kaugelt, lõuna poole koguni merele. Olen seda kohta naljapäraselt hakanud nimerama Olümposeks. Männid, kuused ja kasetüvedki veretavad. Vaikseltsel hõõgub õhtuava, tuul on raugenud. Kevad teeb joobunuks ja väsinuks. Ihad ja igatsused vaibuvad pikkamisi, vaikinevad protestid. Liigun lühikeste sammudega, vaevaliselt. Hakkam hingeldama. Mu teed lühenevad aina.

On vaid kaks olekut: tõusmine ja langemine. Sageli toimuvad need inimeses ühekorraga.

Jõuan koju videvikus. Ema toimetab köögis. Võtan istet, kuulan, kuidas tuli vuhiseb pliidi all, vesi hakkab kannus kahisema. Silitan kassi, mõtlen: olukordade ja sündmuste vahel on tihe põhjuslik seos.

Olen sellest rääkinud Hagariga, rohkem muidugi emaga.

Ma ei tea, mida tähendab elu filosoofilises mõttes. Luuletaja ei ole filosoof. Kui oleks, ei suudaks ta luua ühtegi pilti ega kujutada elamust, mis teistele mõjuks; mõttetark elab vaid loogilistes abstraktsioonides.

Mina olen reliktna isik, hüatsint, mis võrsunud raudkõvast maast. Õhtupilvede all on minu kodu ja ärganud Jumal räägib Raivola jõe ääres metsas pihlaka all, mille oksad kevadvalmilt rippu.

Kass soojendab oma kehaga mu jalgu, lööb nurru, meenutab midagi ammumöödunud. Mida on noorel loomal meelde tuletada? Ehk ainult kadunud sugupõlvede aistinguid. Minagi meenutan olnut, minu tuleviku uks avaneb vaid ühele poole.

Vahel igatsen tagasi Davosesse, kus ma kümme aastat tagasi olin ravil. Tahan jälle sinna varjulisele verandale, kus meie, kopsuhaiged, võtsime õhuvanne, pilk pööratud kaugetele metsastele mägedele, mõte uitamas igaviku teedel, kuhu mõnigi kaaspatsient salakavala haiguse abiga siirdus. Sellest hoolimata paistavad nood ajad tagantjärele nii ilusad, kuldsed, ebatavalised: Doktor, ma ei kõhi enam verd nii nagu eile! Doktor Muralt, ma tunnen end juba palju paremini, täna hommikul polnudki mul palavikku! Härra doktor, kas ma tohin minna mõneks minutiks aeda jalutama? Nõnda kõneldi, küsiti, loodeti, silmis ja kurgus midagi kipitamas. Tohtri näol peegeldus meie tervislik seisund, tema eemalduv, pisut vimmas selgki oli raamat, mida õpiti lugema — sinna oli kirjutatud meie saatus. Ent ka siis, kui olukord oli silmanähtavalt halvenenud, ütles Muralt oma leebel mõistval viisil: Kannatust! Kannatus on ka rohi! Ta silmad — kuidas nende pilk mind imelikult puudutas! Tema leidis lohutussõnu kõigile, ja seda, mida ta ütles, oli see siis ka kõige tähtsusetum või tühisem pisiasi, usuti. Ta oli sündinud arst. Tunnen ta jahedaid, tundlikke, rahustavaid sõrmi oma rindkerel, kui ta röntgeniaparaadi ees mind ettevaatlikult, hoidlikult painutas, uurides mu kopse. Olin harjunud mõistma tema liigutuste ja hingamise rütmi, vaikimistki. Kogu tema olek sisendas mulle meelerahu ja tulevikujulgust. Ning pneumotooraks, operatsioon, mida kardeti, kuid millelt ka palju loodeti ja mille doktor Muralt mulle tegi, õnnestus hästi. Vaene ema, kes peatus lähedal hotellis, oli kogu aeg mures, tema lausa palvetas minu eest; lõpuks ka arsti eest.

Korjan kokku unistuste koori, kujutelmade kesti. Nendes elangi. See on minu pesa.

Minu mina piiksub kuskil universumi nurgas. Kevad on kannatus, hing põrgumasin.

Tantsida tahaksin! Tantsiksin nõrkemiseni, kas või põlvili maha.

Sina, luule, teed meid võrdseks elus ja surmas, üksinduseski, sina oled võrdusmärkide palavikuline pidu, väljapääs ajatuse rüppe.

Koon mullane, klähvib õues Martti: sada silma, tuhat tuhka, muti uru ma purustasin! Samas aga muutub toon, klähvimine läheb üle rõõmsaks äratundvaks niutumiseks. *Tant'* Olga on postkontori tööpäeva lõpul sulgenud ja tulnud Södergrans *gård'*i juttu ajama. Tema ja ema sõnadest kostab läbi salahirm: et punased ometi tagasi ei tuleks! Olga meenutab jälle, kuidas 18. aastal, kui Soome väed mürdsid Rautust üle Kivennapa Raivolasse ja lõikasin läbi Viiburi—Petrogradi raudteeliini, ähvardanud närvitsev komissar teda postkontoris revolvriga.

Ema ütleb:

„Ukraina ja Vene obligatsioonid. Meie varandus Petrogradis...“

Ning Olga Fabritius vastab tasasel hääl:

„Kui ajad Venemaal ometi muutuksid, Helena...“

Ema ja *tant'* Olga meenutavad ümmargusi treitud nuppe, millel on üll laiad mustad riided.

Ja kui nad lähevad välja, on emal peas sulega kübar, loor näo ees nagu Kareninal.

Anna Karenina — minu ema! See võrdlus lõbustab mind ja paneb muigama.

Siis aga ohkama.

Bolševikud on lähedal, mõnikord peaaegu kuulen üle piiri nende vihaseid süüdistavaid hüüdeid, näen viinast ja vihkamisest viltusi lõustu, inimesi, kelles on äratatud ja ärganud metslane. Hingevärinaga mõtlen, mis on saanud Paula Orlovskyst, minu kooliõest. Kui kahe aasta eest, märtsis 1921 tulistati Kroonlinnas nii kõvasti, et meie aknad Raivolas tärisesid, ja seejärel tuli üle jää tuhandeid põgenikke Soome randa, rääkisid nad jubedaid asju. Kas polegi bolševikud blondid bestiad — sõna otseses mõttes, eriti just need, kes on valgepäised? Ole noor või vana, maakera ei hakka teisipidi käima ühestki uuest müüdist. Võibolla inimene on tõesti üle kuristiku tõmmatud köis: ühel pool loom, teisel üliinimene. Aga kus on siis harilik argiinimene? Üliinimene on kahe teraga mõök. Praegu ma ei hooli enam temast, ta on mu ära tüüdanud, ta ei tööta mulle rahu. Elagu Zarathustra pealegi koopas ning tundku rõõmu mägede õhust ja unistagu oma suurest võidust, asendagu ligimesearmastus kauguse- ja tulevikuarbastusega, minule pole enam miski kõrge ega madal. Ma olen vaadanud sulle silma, oo elu! Sealt helkis vastu kulda ja öiste lainete virvendust, ka armsama silmad särasid pimeduses.

Ainult Jumalal on aega.

Mitte inimesel, mitte minul, kes ma olen pooleldi neiu, pooleldi naine ja kaon kui poolküps marjakobar lapsepõlve pihlapuult.

Ma olen iseenda vang, oma kesta sisu.

Aga ükskord unes ma nägin ja tundsin, kuidas mind süleles Mannerheim; temas oli uskumatu veetlusjõud.

III

Vuhiseb Mjöltnir, kivivasar. Ning Thor nohiseb; kohtlaselt vaikib kohamäärus.

Vedrud, mis panevad masina liikuma, on väga lihtsad. Mina, inseneritütar, peaksin ju teadma, kui lihtne see on.

„Ma olen roostes nael,“ ütles isa haigevoosis, viimases otsas.

Olin alailma kõveraks väändunud nael, mida saatus oma vasaraga tagus. Kas oligi see saatus või ainult juhus?

Kust sai saatus vasara? Mis oli õige, mis kõver? Miks pidin mina olema kõver nael?

Iga hetk on täis Jumala hingust.

Olin liivatera, mis täitis tuulekeerises tantsides oma kohust; tolmukübe, mis igatses täiust.

Ootasin eile, ootan täna, südames säde tuleva tuule jaoks.

Ootan homset köögilauas, kolm kartulit ees, et ikka igatseda seda, mis iial ei täitu. Läbi vihaselt ruttavate pilvede helgib hetkiti ühe kõrgema puhtama päikese vilk. Minu õlgadele langeb, minu kanda jääb terveni see võõras mõistetamatu mäng, mille nimi on elu. Maailm on liiga kõle, ehmatavalt must-valge, inimene kõlgub ripatsina rahakoti küljes. Ma olen vaene, mina ja mu ema. Kirjutan pliiatsiga rohutähe tagaküljele sõnu, mis on pühendatud Hadesele:

*Kransen som aldrig smyckat min panna
lägger jag tyst till din fot...*

Jah, tõesti, nõnda ma teen: asetan pärja, mis pole ilma pealgi ehtinud mu otsaesist, vaikselt su jalge ette, oo sünge varjuriigi valitseja!

Tühjus lahustab endasse kevade, elu ja surma ning hallist taevast langeb tolmu, vaid põrmu. Ebaisikuline maailm ründab uksest ja aknast, tihendab hingepõhjas mulda.

Sõna tuigerdab vasara toel läbi elu.

Luuletaja on sepp, kes taob oma südames sõna.

Surm on magus mürk.

Rahu või tühjus? Tühi rahu vististi.

Haigused on mind ajapikku lepitanud Nihiliga. Ma olen karastatud. Ega asjata asunud Kochi kepikesed minu rinda juba koolipõlves. Vist isa nakatas mind tuberkuloosi.

Hakkan minema.

Ma lähen ja naeratan kevadnaeratust. Ja üliinimene kõnnib minu pahemal käel — parem, kõrgem, puhtam ja uhkem kõigist. Nüüd ma ei usu teda.

Läksin ja naersin. Niisugused käigud on minevikumuusika lapsepõlve metsas; nüüd hakkab hingeldama kõige väiksemast liigutusest ja käia ei suuda ma peaaegu üldse.

Päev vangub looja maa haljas hellituses.

Vaata, kes sealt läheneb — musta näoga, viirastuslik.

Ma ei pelga ööd, ta on käinud mu kannul, ta on hiilinud mu juurde nii kodus, Šveitsis, Peterburis, kus meil oli samuti kodu.

Valge öö on käes, ta on juba siin. Igatsus tõstab tuult, tormilaine pead ka haiges ja viletsas; luule on needus, nuhtlus ja elujõu allikas. Kõigepealt keerab ta üles tahtjõu vedru.

Üksindus avab oma silmad minu üle, minu kohal — üheainsa suure tuhmi, kõikenägeva silma. Üksindus on Jumal, kes ei sure järves, metsas ega unenäos; tema ei sure ka surmas. Eitamine tähendaks kaosele järelekiitmist. Loomuvastane on igatseda sinna, kus mul pole enam nägu ega nime, vaid ainult rahu.

Räägin enesega öösel, sest magada ma ei saa. Unest pole juttugi.

Algavad krambid, õhupuudus.

Ajan enda istukile.

Jõuetus. Ja hirm tuleb peale, et lämbun.

Kuidas ütles pangadirektor John Gabriel Borkman: „Jäine käsi võttis mul

südamest kinni.“ Ema ruttab oma toast appi, on kuulnud mu istulitõusmist. Tema on üldiselt vapper, kuid vahel hakkab ahastama. Vaene ema! Siis on küll parem, kui ta ei tuleks ega teakski, et mul on jälle lämbumishood.

Ning siis ütles toosama Ibseni kangelane: „Ei. Mitte jääne käsi. Raudne käsi on see.“

Kähisen, silmad pungis.

Ajuti on mul tunne, et need on provintsluse ja üksinduse sõrmed, mis kramplikult pitsitavad mu kõri.

Ära võta pähe painavaid mõtteid, Edith, ütlen endale.

Ma jälgin oma seisakut, tagasiminekut. Ma ei taha üht sõna nimetada, s e d a sõna, seda nime.

Öö tõstab tuult, järvelaine pead. See on kui kahtlus, kui vaibumatu, mahasalatud, tõvestatud elutahe — seal eemal, aknaruutude taga, läbi mändide, üle pihlaka. Linnupesad kõiguvad, kuid ei kuku; nad on puu otsas kõvasti kinni. Kes tuleb sealt, ise kui luu ja nahk, peas paks kõõm, kes? Vaata — ja kuula ta samme!

Ma ei karda ööd, ma ei talu vaid hääli ja valgust. Ma olen haige, vist haigem kui kunagi varem.

Anna andeks kivile, kui ta udusel hommikul vaikib.

Täna võistlejat, valgus. Tänu pimedusele oled sa olemas.

Kas otsida veel agnostilisi rosinaid olemasolu karmist leivast? Ma ei huvitu enam üliinimesest, temaga pole mul pistmist. Tema suri enne mind — minus.

Tunded puhastavad surma, surm tundeid.

Kuidas me käisime kunagi Paulaga järvel luuletusi lugemas, unistamas! Eriti ilusad olid suveharja päevad, kui tuult peaaegu polnud. Me olime verinoored, unistasime õnnest ja armastusest. Ka siis, kui me sellest ei rääkinud, kõnelesid ometi meie hääled, liigutused, pilgud, isegi peapöörded sellest suurest ja tundmatust, mis kõik pidi olema ees, saabuma homme, ehk juba tänagi. Mul oli palju oma luuletusi, luuletasin ju koolipõlves neljas keeles, paks vahariidest kaantega klade oli värssse täis; kõige rohkem oli saksakeelseid. Paula oli ustav sõbratar, ustav ja andunud, varjuna saatis ta mind, kuulates mu luuletusi ja arutlusi. Seda põletavat igatsust küll, mis ei andnud asu! Ma olin armunud, ma olin *silmittömästi rakastunud* oma prantsuse keele õpetajasse Henri Cottier'sse, tema mustade silmade pilk saatis mind unustamatult öösel ja päeval, hõõgus mu hingest tulena, säras õrnalt ja pehmelt. Uitasin õhtuti ta akende all, püüdsin tungida läbi kardinat ja seinte temani — oma mõtetega, oma noore ärgeanud tundega; vist olid mu meeled vara küpsenud naiseks. Küll oli seda uitamist lumistel talvetundidel, saatjaks gaasilaterna kalbe valgus — koos Paulaga, ja üksinda, ihuüks! Minu *milöi kotik* oli ju kuskil lähedal, ta oli mu täiesti ära võlunud, enese külge köitnud. Mul ei lähe meelest, millise pilguga vaatas Paula mulle otsa, kui ma Onkamol päevitades talle sealt kladest lugesin:

„Es schließt nach dem Erzählen
Sich Paulas roter Mund
„Cottier stand auf der Straße
Und keilte seinen Hund...““

Seda stseeni oli Paula pealt näinud ja mulle kirjeldanud — ustav Paula oli ju minu teine silmapaar — nii täpselt ja ilmekalt, et pidime end lõhki naerma. Armastatud õpetaja peksab vaest musta puudlit! See oli täpselt niisama naljakas kui see, kui Cottier maruvihaselt öömusti silmi välgutades kuulutas tunnis, et on sunnitud meile oma küüsi näitama, sest — hihihii! — ta sai ju tolle luuletuse kätte, kus ma talle oma tundeid avaldasin. See oli ilus ja üllas luuletus, mitte too, kus ma Mme Cottier'd *verhaßte Hahn*'iks nimetasin. Plika vallatused? Tookord ma uskusin, et see mees on mulle määratud. Ja seda uskus ka Paula, ta oli armunud otsekui minu kaudu. Ja mina olen alati armunud olnud, sest kõik on minu oma, kõik.

Koolitüdruku värsid — ja kõik riimis.

Hiljem ma meetrumist ei hoolinud, läksin oma teed.

Ent üks oli alati kohal, ootamas toanurgas, raamatute lehekülgedel, paberi lehtedel, Raivola lehisesalus, mille rahvasuu järgi olevat istutanud Peeter Esimene.

Ja mändide kohinas, tuules, Onkamo laineis, jõevirras.

Ma ei põlga ega karda sind, ammugi ei võõrista. Ma põen sind, üksindus. Ma usun sinusse, kuid ei looda. Üksinduses on vääramatu jõud — Ibsenil oli õigus.

Vastu hommikut jäin korraks tukastama.

Raivola jaamas peatus reisirong. Samasugune kolme värvi vagunitega nagu neil ammustel aegadel, kui maalt Peterburi kooli sõitsin. Kuid rongi küljel polnud niisugust silti nagu tookord: Sankt-Petersburg—Helsingfors, vaid ainult venekeelne: Petrograd—Kartaago. Ja raudteerööpad olid nii paksult verevas roostes, et lausa jahmatasin, kuid oma avastusest ei rääkinud ma siiski midagi konduktorile, kes seisis perroonil. Too oli enesega rahulolev, mustjaspruunide vurrudega paks võõras mees. Edvistavalt pead käänates võttis ta vormikuu taskust kellukese, kõlistas seda peibutavalt ja ütles:

„Kolmas kell! Meie kiirrong asub teele.“

Küsisin:

„Kui kaugel on Kartaago?“ Samas tajusin oma küsimuse kohatust ja absurdsustki.

Kuid konduktor pigistas ühe silma familiaarselt kinni ja teatas rõõmsa irvega:

„Kartaago on endine Viiburi.“

Hämmeldunult silmitsesin rongi. Seegi oli iseäralik ja meenutas pigem mõnd soomusautot või tanki, mille ülesvõtteid ilmasõja ajal lehtedes ära trükiti.

Ärkasin üles, meeled kummalise unenäo kütkes. Aknaruudus veretas ähvardavalt kuu. Kass magas jalutsis. Õuekask kahises valjult, rajuenustavalt. Maja nagises.

Hommikul asusin jälle tegutsema. Südames torkis vahetpidamata otsekui elektriseeritud nõeltega. Väljas oli heitlike põgenevate varjudega ja välgatavate päikeselaukudega kevadine ilm. Tuul polnud valjenenud, kuid raugemisestki ei saanud rääkida. Ometi oli midagi muutunud. Olin saanud elult kolm kinki, kõige rängemat hinda nõudis kolmas kink — kannatus.

Tegin tule pliidi alla, et kohvivett keeta. Seejärel võtsin lausahtlist viimased kirjad ja mustandid. Suurem jagu neist sai tuleroaks juba talvel. Kord märkisin üles mõtteid, mälestusi. Needki tundusid ülearused, neid pole kellelegi tarvis. Ainult luulel on mõtet. Kindlasti olid kirjad kirjutatud kõige paremate tunnetega, ja heale paberile, erinevalt värssidest, mida sirgeldasin paberi puudumisel vanade „Viborgs Nyheteri“ numbrite äärel. Nendegi aeg oli ümber saanud.

Ütles ju Nietzschegi: *Ich ging zu allen, aber kam zu niemand.*

Ludwig von Muralt oli ebatavaline ja võimas isiksus, äärmiselt suure sisendusjõuga. Temale võlgnen ma väga palju, eluusu tagasisaamisel pole ju hinda.

Jään silmitsema tema pilti, mis on mul kleebitud seinale voodi kohale. Mu armas doktor, kas ma meeldisin sulle oma valge kübaraga, avara dekolteega, mis paljastas rinna; olin siis haigusest kahvatu, elevandiluust.

Kes on sündinud selleks, et teda ei unustataks, see jääb.

Mõtlen matkadcle kodukoha metsades, aasadel, teedel. Kui tulevad suvistepühad, lähen loodusesse kõndima; mind ootab *vuokkoniitty*. Võtan kaasa oma Martti, heal koeral on mitu nime, nüüd on ta Maredienerl. Seal Kollaste Päikeste Niidul mõtlen ma Kõigeväelisele, kes on saatnud kõiki minu käike, olnud mul kaasas igal teel ja sündmuses isa surmast saadik oktoobris 1907.

Kus oled sa, Paula, mu isetu sõbratar, kellega sõudsimis kord helgetel suvedel Onkamol, käisime metsades seenil ja marjul ning rääkisime kõigest, mis pähe tuli? 1914. aastal pidin mina hoolega päikese eest hoiduma — kopsude pärast —, kuid Paula tedretähnised põsed põlesid peaaegu mustaks. Ning paat õõtsus tasa voogudel. „Nagu unistuse lainetel,“ naeris Paula. Me viibisime juba tookord tuleviku ähvardavas varjus, kuid siis ei teadnud me sellest midagi. Lugesime innustunult luulet mitmes keeles. Heine, Rilke, prantsuse sümbolistid, vene sümbolistidest Blok, eriti aga Balmont oma päikeseihalusega; loomulikult ka Maeterlinck oma sinilinnu ning kaljukoobaste ja uduste kõnedega oli meil järvel kaasas.

Kas oli see nii? Kas oli see eile?

Seda ei tule enam, ei kordu ilusad sõjaeelsed suved. Revolutsioon tõmbas kõigele lõplikult kriipsu peale.

Praegu, lämbumishoogude vaheajal paistab too kadunud aeg kaunimana kui eales varem. Olin siis peaaegu terve, täis elamisrõõmu ja teotsemislusti, ehkki õhkrind andis ennast vahetevahel ebameeldivalt tunda. Käisime mõnikord Suomenkylä mäel, vaatasime sealt kiikriga merele. Meie täitumatuks unistuseks jäi kõik Kellomäe Harppulinna, uhkesse, kõrgesse, omapärasesse lossi, mida tollal ehitati ning kust pidi avanema suurejooneline vaade üle kivikangrute ja kanarbikunõmmede merele, kaugele lõunakaarde, kus virvendavate vete taga terendas Kroonlinn.

Nüüd tormab aga kevadine maru üle maa.

Üle maa, mida ei ole.

PROLOOG

Väga väike rahvas mõistab dekadentsi
Elab end iga päev kunstiks ja kunst ise
nagu muu maailm nähtust nimetab
on kahtlane juba eelduses
Kaks korda ei saa ju endaks sündida

Väga väike rahvas kummardab mitut
jumalat Kui ei aita üks siis toetab ehk
teine Sügavas sisimas oleme paganad
kuid tuleriidale naljalt ei roni

Eks ütle kui tead!

Väga väike rahvas ei armasta juhti
Seda ühte tarka ja head Tema kiidab
ainult omaenese rumalat pead
ega tea et võidule viib see niisama
kindlalt kui eksi

TROLLID

1

Ma ütlesin neile et mürkide puhul tubaka
koostis erineb Muud tunnust ei ole Ja et
ma tõesti ei tea kas enesetapp väärrib proo-
sat või luuletust
Elan plahvatusohtlikul mäel kuigi udu on
hommikuti nii kodune et mistahes teravam
liigutus tundub võimatu ja Põhjamaa
kliimat tuleks ka võtta arvesse
Siiski julgen kinnitada et all on trollide
riik — ALL ONGI TROLLIDE RIIK —
Ülal pügan mina pealilma juukseid
Esimest suve muruniitjaga
Saab väga tasane llmsus on alati väga tasane
Käänulised on teed vaid orgudes Hoopis kitsad
kui trollid tõusul või langusel kohtuvad

2

Ükskord püüdsin kinni ühe pisikese trolli kes
 armastas raha Andsin kroonid kätte et saaks
 pisut mängida Ei huvitanud teda kuningriik
 Muudkui proovis hambaga käed väiksed ja tõtsid
 mündi servi sättimas
 Ta rõõmsad silmad olid mõtetest lagedad

Teinekord jälle tuli troll ülesse Vihma sadas
 ilm külm ja koerane Küsis silmapesukaussi
 ja vett et pesta ligaseid jalgu
 Tõin kirikuskäimise rätiku Kuivatas sellega
 Jäi rahule vist kui lõuga näppides tagasi
 läks

3

Kõigi võrdsuse ajal liikusid trollid öösiti Siis oli
 valgem Päevapildidel ripuvad laud neil
 Trollitöö Trolliöö Trollide kentsakad mängud
 vahel annavad märku truupides kuigi trolle
 endid näha ei ole Lihtsalt häääl kandub edasi
 tuulega Räätsatab vastu akent
 Hommik sööb kahvliga udu

4

Kui ruttu trollid surevad? Väga ruttu tekitades
 surmaigatsust ka mitmetes teistes liikides
 Surematusse trollid ei usu Jumalast pole kuulnudki
 Üks trollipäev tähendab sajandit Erinev aja-
 tunne ei luba võrrelda kui pikk on trollide
 uni

5

Kui troll on inimese sõbraks valinud saadab
 ta roti Rott on enamasti tüse ja must Uuristab
 augud nii vundamenti kui lakke
 Kui käigud on valmis annab rott endast seinal

rippudes märku Erilist tähelepanu tuleb pöörata
 sabale mis on kui painduvast pajust piits
 Saba pikkus on alati sõltuvuses teda saatnud
 trolli iseloomust Kõige igerikumat trolli
 esindav rott on suur Väike seevastu ei pööra
 tähelepanu elusa kirja väliskujule
 Kuid on ka erandeid

Nüüd algab teie kooselu rotiga kes lakas ei kolista
 mürki ei söö — reeglina tekib teil kirklik tahtmine
 tappa — Diplomaatilisi kanaleid oskuslikult sobivaks
 rihtides näitab rott end kui joote aias
 külalistega muretult kohvi või eritab öösiti nurgas
 märja karva haisu
 Haisuerituste mahust õpite mõndagi

Autori vahemärkus:

*Üks varasem selle maja peremees oli toonud kööki
 tiisikust põdeva hobuse — looma-armastus ja trolli-
 nakkus mõnikord kattuvad —
 Põletikus hobune tervistus kuid sai enne talli tagasi-
 viimist infarkti Hilisemad uuringud näitasid
 et põhjuseks võis olla rott kes peremehe rõõnule
 kaasa elades esitas valjastel rippudes elu kestmise
 tantsu*

*Mina vaatan rottu kui trolli ajutist peegelpilti
 (peale mentaalse märguande mis undab truupides
 ja kolistab aknail)
 Ma ei ole veel kaotanud lootust saadikut tappa*

6

Sobivaim aasta-aeg surmaks on suvi millel eesnimeliks
 LIIGA Suvi peab olema liiga külm või kuum
 vihmane põuane Värvidest raske lõhnadest ränk
 Aknast paistva talli välisseina maakivist ruut
 annab temperatuurist mõõtekraadita teada
 Ühel hommikul märkasin kivisse raiutud arvu
 Sada inimaastat ei ole muidugi piir kuid nullid
 läkituse lõpus kannavad nelja aasta pärast protsente
 Kümme pole ju põrmugi paha kui algav sajand

on kolmekümnes
 Mina oleksin siis viiskümmend kuus
 Kivid logisevad seintes kui väljatõmbamist vajavad
 hambad

7

Trollidele meeldib kiri sest see on kumer
 Ümarus lubab tähti sõrmega katsuda
 Isegi trükitud teksti loevad trollid kui
 esilekerkivat mälestust sellest sumedast
 juuniööst kui kahest trollist sigines
 kolmas sellesama mäe nõlval mille
 lokkaval lagipeal elan nüüd

Kui trollilt midagi paluda küsib ta
 mis sa selle eest annad
 Anna paberileht või raha
 Vahet ei ole Kuid au hoia enese juures
 Sest mida trollil endal ei ole
 seda ei mõista ta hinnata

8

Kunagi olevat trollid tahtnud eneste keskelt
 pealikut valida Aga siis märkasid kõik
 et peata trolli ei olegi Erinesid vaid silmle
 langevad karvad Trollid on värvipimedad
 Ükski eelistus ei tule ka selle tunnuse
 järgi arvesse Meid ei saa petta ütlevad ise
 ja vihuvad polkat õhtuhämaras
 Kes nendega koos viitsib trampida on hommi-
 kul koolnuna kägaras ja uhke pealegi
 et teab midagi maa-aluste rahvast

LISAD

I

Kas troll võiks olla filosoof? Troll ON filosoof
Kui üks kaikaga teise maha lööb Ütleb kolmas
See pidi nii minema

II

Paljud arvavad ekslikult et trollid on sündinud
vargad Troll ei varasta Tema võtab mis teistel
on üle Päril vaesele annab lepuuust kepi
mida hea on muretundidel närida

III

Trollid on võitmatud
Inimesed murenevad
kui liiv nende vahel

PÕHJATUUL

1

Oli põhjatuul Õhk undas viisteist meetrit
läbi maja Vahtrad liikusid ja rohi kaldus
kooldu Ma kuulasin kuis naksusivadapid
ja häirituks said koid Ma olin ikka juba
päris vana kui õhtukollast märkasin

2

See paistis rohkem läänest luitunud ja hele
Valgust näitas ainult silmapiiri äär
Ma seisin mäel
Ma olin linnast ära Sõbrad vakatasid tähtsu-
sest Vaikus õpetas kuis tuleb elada
kui päevadel on käärid käes

3

Kui Sina Jumal oledki mu mõtlemistes
 ainult siis Sa ju näed et paistan igast
 küljest läbi Et olen ainult mitmuses
 Nii palju nimesid on sõlminud mus liidu
 ja viimane on saadud isa käest kellest
 vanem olen ammu

4

Nüüd toon kaevust vett Kaev on allikas
 millesse rakked on rammitud sisse
 Külmal selge vesi keeb nagu katlas
 Kui kummardun alla puudutab liiv
 minu põski pilk võpatab endaga kohtudes

ja ikkagi

 vesi on vahel kui peegel
 Elusalt värelev kiht milles põhjatuul
 lahutab pilvi

SEIN

1

Kui ma olin kaua vaadanud lauda
 maakividest seinat Mõtlesin surmast
 Siin ei ole seost ega loogikat
 Laut on vähemalt sajandivanune
 Nüüd osa kive õhus rippumas
 kuid ehitus püsib veel
 Ainult katus Ainult katus
 — nagu juuksed inimese peas — hõreneb
 Juusteta pea on nupp millega
 võid mängida malet
 Aga siin vaid vihm ja vihm Tähtedetagune
 lagedus Kurvad pehkinud sarikad
 Kivide vahele peidetud käigud

2

Elu on ikka nii isiklik kuni veel olemas
 oled Vaatad Astridit Juhani tõsiseid
 silmi Võõristad tuttavat peeglit
 Seos hetkede vahel katkeb nagu öö
 koduses linnas Naksatusega paisuvad
 kivid
 Ei ole vahet kus just
 nagu ei tõesta keegi kellelegi midagi
 (ühendavad tähendusliited on retoorika
 millest loobumine võib olla vabadus)
 Konarlikult üle pauside lonkab mõte
 end lausesse Ainult grammatika
 mida kuuvalguse sein kindlasti
 pole Ööd on kerkinud udust tihked

3

Tõusin hommikul kell kuus nagu vanasti
 Tegin ringkäiku aias Rääkisin nulguga
 Sina oled nulg ütlesin ja mina kirjanik
 Kasvasid seemnest Mina keelest
 Vett ja õhku vajame mõlemad
 ainult minul tuleb selle eest maksta
 Tuul on kui keel sinu pehmetel
 okastel Pühib prügi minema
 Lahutab meeltki kui aastaegades rändad
 Minu hääl on vaikuses kähe
 Laual pooleli luuletus Otstarbeta
 mäng Varsti on Eesti vaid mälestus

4

Otsustasin lõkkeplatsile toodud vahtrapuust
 pakud värvida punaseks Muru on tasaseks
 pügatud Kokkukleepunud tuhk hiilgab
 pilvealuses valguses peaaegu mustalt
 Sõnata kooslus külast kostvate hüüete taustal
 Maja on laev õhtustes hoovustes
 ja mina kui põlev lipp
 kaduva maailma rannal

KÕIGE SUUREM VASTASSEIS
ehk Jumal armastab mängureid

Paavo Kivine, Eesti rekordimees ning mitmekordne meister kaugushüppes, läks tööle kirjastusse „Eesti Raamat“ 1970. aasta jõulude ajal. Kõigi oma sõprade üllatuseks oli ta äkki ja lõplikult loobunud tippspordist ning temast sai töökas, täpne ja kohusetruu toimetaja meie tookord ainsa kirjastuse spordi- ja turismiosakonnas. Ta oli juba kahel aastal järjest tunnistanud „süsteemi parimaks toimetajaks“ ning peaaegu iga kvartal preemiat saanud, kui 1975. aasta varasügisel tuli toimetusemajja Pärnu maantee 10 tugevat konti turd poiss ühiskondlik–poliitilise kirjanduse osakonna nooremtoimetajaks. Poiss tuli Tartu Ülikoolist, endast ei kõnelnud midagi ja nimegi — Andres Mälk — pidi Paavo pärima sama osakonna vanematelt olijatelt.

Meie teema saab hargnema hakata seetõttu, et toonane kirjastuse suur meespere peatoimetaja Aksel Tammest pihta oli juba pikka aega malelembene. Tuletati meelde, kuidas ratsukäike tegid Paul Viiding ja Hardi Tiidus, Leonid Parašin ja Hugo Johanson. Nüüd olid headel mängijatel uued nimed: Aroella, Tender, Ilves, Kobolt. Märkamatult muutus lõunatunni ajuergutus kogu päev sallitavaks ajaviiteks, peaasi et kellade klõpsutamine ei segaks neid, kellel tõesti parasjagu käsikirja tootmise andmisega kiire taga. Enamasti mängiti tillukeses koridoriorvas eesti algupärase ilukirjanduse ning välismaise tõlkekirjanduse toimetuse naabruses.

Saatuslik hetk, mil meie tegelased esimest korda vastakuti jäid, jõudis kätte ühel länguva, aga veel sooja päikesega septembrikuu pealelõunal, kuldsete ja kollaste lehtede aegu, kalendrisügise teisel päeval, ning suunav ja ühendav jõud, mis Mälgu ja Kivise igavesti kokku ja vastakuti viis, oli kommunistlik partei.

Nimelt peeti kirjastuse „Eesti Raamat“ parteiorganisatsiooni aruandevalimiskoosolekut, kõik õigeusklikud istusid koos ning parteitud bolševikud Mälk ja Kivine jäeti saatuse ja juhuse meelevalla. Me näeme aga kohe, et kõikvõimas partei ei pruukinud sulle oma liikmepiletit taskusse toppida ega teinud sinust pealtnäha väljagi, aga tema fataalne aura ümbritses sind ometi, suunates inimest aimamatutele, suisa saagalikele kangelastegudele. Sest kõik see, millega Mälk ja Kivine, kommunistidest unustatud, aga nende vahetu läheduse maagilise mõju all nüüd pihta hakkasid, on tõesti kui täismõõtu saaga: suure ajalise mastaabiga, teineteist väärivate kangelastega, murdumatu meele, mehisuse, püsivuse, kannatlikkuse ja alistumatuse lugu.

Kommunistid kõnelesid oma tegudest elanikkonna olmelise elujärje parandamisel ning kivistunud mõttesüsteemi edasisest tsementeerimisest

trükisõna kui inimkonna ühe progressiivsema leiutise kaasabil — Mälk ja Kivine molutasid „Eesti Raamatu“ tühjas koridoriorvas, kus malenupud olid küll ruudulisel laual, aga kell ei tiksunud.

Mälk tõmbas suitsu.

Karsklasest Kivine toetus lihtsalt seljaga vastu seina.

Miski ei ennustanud head, miski ei kuulutanud kurja.

Situatsioon oli ehk selline nagu Jumalal enne maailma loomist: mingi idee juba omandas kuju, kuid esimene sõna oli välja ütlemata.

Kivine — nagu hiljem tõdeme — küsis tõepoollest puhtast viisakusest, aga seda saatuslikumalt:

„Nuppe rōstad?“

Andres Mälk võttis viisakalt suitsu suust ja ütles üheainsa sõna:

„Viletsalt.“

Paavo küsis üle:

„Käike tunned?“

Mälgu vastus andis Kivisele alust teda pisut lihtsameelseks või isegi imelikuks arvata, sest marksistliku kirjanduse korrektuuri lugev nooruk vastas sellele olulisele pärimisele täiesti omamoodi:

„Tõenäoliselt.“

Just nagu ta asjas päris kindel polekski. Või just nagu võiks teise mehe tõsisele pärimisele ka sedasi vastata. Aga soomeugrilasi just sellised asjad õrritavadki. Soomeugrilane tavaliselt teisiti ei vastagi, aga kui talle endale nii vastatakse, jääb ta ütlejat altkulmu vaatama.

(Kivine ei aimanud tookord, et järgneva paarikümne aasta jooksul, mida sisustab, kaunistab ja väsitab malemäng Mälguga, saab ta rasketes kriitilistes seisudes tuhandeid kordi kuulda oma esimest, nüüd aga ingelliku süütusega ja Mälgu häälega esitatud küsimust: „Käike tunned?“, mis pikkamisi, tõsi küll, transformeerub psüühiliselt veel hävitavamaks: „Konna sööd?“)

Tollestsamast kirjastuse „Eesti Raamat“ partei-aruandekoosoleku päevast kuni tänaseni, mil iseseisev Eesti on juba viis aastat vaba õhku hinganud, on Paavo Kivine ja Andres Mälk minu kõige tagasihoidlikumate rehkenduste järgi omavahel mänginud vähemasti 90 000 partiid välkmalet (kus kummalgi vastasel mõtlemisaega viis minutit). Selle fenomeni — mida annaks ehk isegi Guinnessi rekordite raamatusse torgata — kõige imelisem külg pole siiski nende kahe mehe tüdimatus lõpuks ometi kindlaks teha, kumb siis ikka tugevam on; ei, kõige imelisem on minu ja vahest veel enam Kivise ja Mälgu toonaste ning praeguste kolleegide hinnangul üks täielikult tabamatu asi: kuigi nad näiliselt tõepoollest „Eesti Raamatus“ päevade kaupa muud ei teinudki, kui nurga taga malet lõhkusid, oli mõlema mehe põhitöö kirjastuses täiesti laitmatult tehtud. Nad olid pidevalt majas, erakordselt harva haiged, alkoholihoobes mitte kunagi, kõik käsikirjad olid tähtjaks tellitud, toimetatud ja trükikotta läkitatud, korrektuurid loetud ning tarvilikud aruanded ja plaanid esitatud.

Tänase päevani on niihästi Kivine kui ka Mälk veendunud, et just t e m a on tugevam. Olen mänginud mõlema mehega ja mul on alust arvata, et vana sportlasena suudab Kivine n.-ö. ametlikel võistlustel end paremini kontsentreerida ja võistkonna kontosse Mälgust näiteks punkti rohkem saada. V õ i b,

aga ei pea. Kuid omavahelises tapluses pole sellisel ajal vähimatki tähtsust. Juba järgmisel päeval saab Mälk Kivisele järjekordse matši järel öelda:

„Mõni mees siin kogub võistkonnavõistlustel teiste ja nõrgemate vastu punkte, aga kui ikka korraliku mängija vastu istub...“

Kahekümne aasta jooksul mängitud partiide üldsuhe võiks olla umbkaudu 45 002 : 44 998 Kivise kasuks, kuid sama hästi 45 009 : 44 991 Mälgu kasuks. Tõenäoliselt küll on nad praegu absoluutses viigis.

Algusest peale mängitakse rahvusvaheliste FIDE reeglite järgi, aga raha peale. FIDE reeglid muudavad asja tõsisemaks, aga võrdse mängutugevuse juures kumbki raha ei kaota, ja kui kaotabki, siis mõneks päevaks, ent raha peale mängimine on psühholoogiliselt midagi muud kui purupaljas plöksutamine. Raha peale mängides on mõisaid maha mängitud.

Sügisel 1975 oli ühe võidu hind kümme kopikat Vene rahas ning Siim Kallase rahareformi hommikuks tõusis see võistluse ägenedes ühele Vene rublale. Praegu on võidu hind üks Eesti kroon (ilma käibemaksuta).

Paavo ja Andrese pikaajalise sõbra ning malepartnerina olen saanud iga järjekordse matši järel aruande toiminust. Harva öeldakse konkreetne tulemus: 10 : 8, 7 : 12, 16 : 16, 21 : 19, 8 : 13.

Peaaegu alati väljendub tulemus võidukates sõnades:

„Lõin nagu rannamees rotti.“

„Temast ei olnud vastast.“

„Andresel olid püksid märjad.“

„Paavo nuttis lahinal, ja kuna tal taskurätikut kaasas polnud, pidi käisega nina pühkima.“

„Andres sai nii paljaks mängitud, et mina küll ei tea, mille eest ta lastele süüa ostab.“

„Mängis nagu vaimselt puudulik inimene, kes ta ju tegelikult ongi.“

„Niisuguse nüri mänguga minu käest punkti ei saa. Aga mis sa ikka tahad sellelt, kes eluaeg marksismi korrektuuri lugenud.“

„Paavo või? Et kuidas läks? Sa küsid veel! Ega male pole kaugushüpe! Males on mõelda vaja!“

Reeglid nõuavad, et mängija vajutaks malekella sama käega, millega sooritatakse käik. Suuremad tülid Paavo ja Andrese vahel sünnivad alailma sellest, et ajapuuduses vajutavat Andres kellanuppu mõlema käega vaheldumisi. Ja teinekord pidavat hoidma oma suurt ja tugevat kätt kellanupul sedasi, et Paavo käigu sooritamise järel oma nuppu maha vajutada ei saagi.

Kui uskuda Paavot, siis olevat Mälk kümmeaastat tagasi ühe järjekordse „erakordselt üliprintsipaalse“* matši viimase partii ajal hakkama saanud tembuga, mis malekirjanduse andmeil oli vahetult enne seda pähe tulnud ameeriklasest suurmeister Browne'ile. Nimelt oli Mälgu-Kivise selle päeva tapluse seis 19 : 19 ja nad otsustasid mängida veel vaid ühe partii, nn. äkksurma ehk *sudden death*'i.

Mõlema mehe suures ajapuuduses mängis Kivine tõesti ülimalt leidlikult ja ilusa viguriohvri järel lükkas vabaetturi seitsmendale liinile, et järgmise käiguga lippu astuda ja Mälgule sedamaid matt panna. Et lipud olid välja

* Toomas Uba kõnepruugist.

vahetatud, hakkas Paavo laua servalt puuduvat vigurit haarama, kuid... valget lippu ei olnud!

„Kus lipp on?“ küsis Kivine karmilt.

„Otsi!“ vastas Mälk. „FIDE reeglid ei nõua, et mängija partnerile viguri ulataks.“

„Aga kus l i p p üldse on?“ küsis võidu äärel seisev, aga oma punase maleseieri kukkumist kartev Kivine hirmunult.

Valgete malendite lipp oli toa teise seina ääres põrandal, kuhu Mälk — kõiki sündmusi ette nähes — selle salamisi oli veeretanud.

„Sinu nupp, ise tead, kus ta olla võib,“ ütles Mälk kõigutamatu rahuga.

Paavo kargas laua tagant püsti, kahe hüppega oli lipp tal käes, sekundikümnendikuga lükkas ta g7 etturi uueks lipuks ning samal hetkel — kaks käiku enne Mälgule pandavat vältimatut matti — kukkus Kivise malekell.

Ta oli kaotanud ranga päevatöö 19 : 20.

Kui ma õhtul Paavole helistasin ja tulemust küsisin, ütles ta:

„Mitte kunagi, mitte mingitel tingimustel ei mängi ma Mälguga mitte ühtegi partiid.“

Ma helistasin Andresele.

„Tugevam võitis,“ ütles ta.

„Kas lahkusite sõpradena?“

„Mina küll.“

Kolm päeva hiljem helistasin Paavole ja pärisin, miks Mälgu kodus telefoni vastu ei võeta.

„Ta häbeneb võtta, sest nuuksub,“ ütles Paavo.

„Kas on mingi õnnetus juhtunud?“ küsisin osavõtlikult.

„Kõige suurem,“ vastas Kivine. „Ränk.“

Mu keel ei kuuletunud sõnastama Mälgu lähedaste nimesid, sest mida kõike tänapäeval ei juhtu.

„Kunas? Mis kombel?“ küsisin ettevaatlikult.

„Täna,“ ütles Kivine. „Kella ühest neljani. 4 : 16 Mälgu poolt vaadatuna.“

„Maksis muidugi ära?“ küsisin juba kergendatult.

„Maksis. Aga nagu ta neid rublasid luges, nii nutma hakkaski.“

„Sa muidugi lohutasid teda?“

„Sellist inimest? Mitte iialgi!“

Et ka mina olen raisanud aega ning vaimujõudu väikmalele, tegin kord lihtsama rehkenduse — loomulikult mitte isikliku ajakao osas, vaid Mälgu ja Kivise näite varal.

Nende kahe mehe vahel mängitud 90 000 partiile (mõtlemisaega 5+5 minutit) on kulutatud 900 000 minutit. See on lihtsa ümberarvestuse järgi 15 000 tundi ehk 1875 täistööpäeva ehk 625 ööpäeva ehk ligi 21 kuud ehk napilt alla kahe kalendriaasta.

Selle fantastilise rehkenduse usaldasini viimaste jõulude ajal Andresele ja Paavole pärast nende järjekordset matši, mille Kivine 15 : 14 võitis.

Ma ütlesin oma sõpradele:

„Kui te kõik need aastad oleksite malemängu asemel käinud keeleõppimise intensiivkursustel, räägiksite vabalt vähemasti nelja võõrkeelt.“

„Andres ei räägiks,“ ütles Paavo.

„Miks?“ pärisin saarlasliku lihtsameelsusega.

„Sellepärast, et Andres on rumalam.“

Veel enne, kui jõudsin Andrest kaitsma hakata, päästis ta olukorra kõige tasakaalukama vastusega:

„Jumala õige. Ma lihtsalt ei oleks rohkem kui kaht keelt õppinud. Aga Paavo räägiks vähemalt viit keelt. Loomulikult kõiki vigaselt ja suure aktsendiga.“

„Kuidas nii?“ kihvatas Kivine.

„Kahel põhjusel,“ pajatas Mälk läbi tubakasuitsu. „Esiteks sellepärast, et sa oled maalt. Ja teiseks: too mulle näiteks ükski endine tippSPORTlane, kes on võimeline ennast arusaadavalt võõras keeles väljendama.“

Kivine luges ette pika rea nimesid.

Mälk kuulas rahumeeli ära ja sõnas:

„Mina neid isiklikult ei tunne. Pole ka kõnelemas kuulnud. Urmas Otiga räägivad nad ikka eesti keelt ja sedagi viletsalt.“

Selle peale ütles Kivine mulle:

„Aga kogu see keeleõppimise jutt on sul täiesti elukauge ja väljamõeldud jama.“

„Mispärast?“

„Aga kes siis samal ajal oleks malet mänginud?“

Psühholoogilis-meditsiinilisest seisukohast, nagu minu delikaatsed pärimised ja tähelepanekud kinnitavad, sünnitas see ühine — õilis küll, aga ometi hasartmäng — nende kahe mehe vahel liigutava sõltuvuse, mida kumbki loomulikult ei tunnistanud ega tunnista tänagi. Nii Andrese abikaasa Mariina kui ka Paavo proua Tea on mulle pihtinud, et just „Eesti Raamatu“ päevil, s.o. malebuumi tippaegadel, muutusid nende tasakaalukad mehed kodus kärsituks ja närviliseks, kui lõputu kahevõitluse üks osapool raiskas mingil põhjusel malevälistele asjadele ülearu aega, oli kuskil komanderingus või kirjastuse põhitööga seotud.

Nüüd olemegi jõudnud ühe kõige delikaatsema ja ilmsesti mitte iialgi lõplikku selgust saava juhtumini Paavo Kivise ja Andres Mälgu vahel. Mõlemad mehed on minu lähedased sõbrad, aga tõde on kallim. Mõistku sõbrad mind: lugejal on vääramatu õigus informatsiooni kogu täiusele.

Oli siis nimelt nüümoodi, et ühel järjekordsel jumala aastal hakkas Mälgul pahasti viltu vedama. „Klobi kui poksikotti!“ ütles Paavo. „Ära tüütab.“

Pärast järjekordset kaotatud matsi „Eesti Raamatu“ koridoris pani Mälk suitsu suhu ja arutas kaotanu kohta üllatava leplikkuse ja rahuga:

„Nojah, eks sul mõni partii tule tõesti välja. Aga mõnel teisel spordialal oled sa kindlasti päris vilets.“

Vana sportlane Kivine võttis tuld kui kuiv kadakas. Poksikott oli endise tippSPORTlase imidži ühe totaka lausega kahtluse alla seadnud. See turd ja aeglane mees oli visanud kinda temale — sihvakale normaalkaalus mehele.

„Näiteks?“ küsis Kivine.

„Ma arvan, et neid alasid, kus sa õige saamatu oled, on päris mitu,“ jätkas Mälk oma vastikut provokatiivset jora.

„Näiteks?“ küsis Kivine nüüd juba ägedamalt.

„Siin on ükskõik, mida ütelda,“ vastas Mälk endise lollakusega. „Kas või sulgpall.“

Paavo Kivisele ei võinud ega saanudki sel hetkel pähe tulla üht tema põhi-vastase poolt juba kolmandat aastat ülimes saladuses hoitavat tõsiasja: nimelt tagus see boheemlasliku riietuse tõttu natuke lohmakana tunduv marksistliku kirjanduse nooremtoimetaja kolm päeva nädalas kella seitsmest kaheksani hommikul halastamatu järjekindlusega sulgpalli, et toimetajaamet ning samasugune istumist nõudev malehobi üleliigset kehakaalu ei sünnitaks. Järgnev on näide, kuidas just inimene ise — oma au küll kaitstes — endale õnnetuse kaela kutsub. Kivine helistas sedamaid abikaasa Teale, kes kunstiinstituudis andis tudengitele kehalist kasvatust, ning palus saali kasutamise graafikus leida tunnine auk, mil Mälk korrale kutsuda. Duellile eelnenud õhtul helistas Paavo mulle koju ja ütles:

„Aga ma talle annan!“

Ma sain aru, et tal oli tõesti tõsi taga. Ja et ka minul Mälgu salaharjutustest mingit aimu polnud, palusin Paavot:

„Jäta talle vähemasti hing sisse, muidu sul pole kellegagi malet mängida.“

„Ta saab just selle jao, mille on ära teeninud!“

Sellega jutt lõppes.

Järgmisel õhtul külastasin ma Paavo Kivist kiirabihaigla traumatoloogia-osakonnas, kus ta lamas kaheksainimesepalati kõige aknapoolsemal koikul, parem labajalg kipsis. Paavo endine konkurent ja võistkonnakaaslane staadionil, nüüd hinnatud spordiarst Eldur Annus oli haiglasse toodud Kivisel sedamaid fikseerinud Achilleuse kõõluse rebendi ning pikalt kauplematu kunagi 7 m 75 cm kaugusele põrganud jala kipsi pannud.

Ma ei mäleta tänasel päeval enam sõna-sõnalt, mida me Paavoga kõnelesime ja kuidas sõpra lohutasin, kuid otsekui loosungitähedega on jäänud mällu Paavo üheaegselt pahur ja tunnustav lause: „Mälk ei olegi nii loll, kui ta laseb välja paista.“

Kinnise suuga ning peenetundeline Kivine ei jäänud ootama minu pärimist, kuidas kõik juhtus; ta üritas sellele ka mitte otsesõnu vastata, et tema sportlaseväärikus ikkagi puutumata jääks, kuid katkendlikud lausejupid ja vihjed lubasid juhtunu usaldusväärselt rekonstrueerida: ta oli üritanud tugevate löökidega ning raskesti tõrjutavate pallidega jooksutada Mälgu kiiresti hingetuks, aga — „Ta, raisk, ajas nii tottralt enamiku lööke tagasi. Seisis kui Butros Ghali ÜRO puldis ning vehkis kordamööda kõigile Aafrika riikidele... Ikka vasakule ja ikka paremale ja samm taha ja kaks ette ja mitte nõksugi rohkem, ja, saatan — vastu ajas...“

Aga siis oli Andres Mälk teinud ühe väga peene tilkpalli — „ise, raisk, rabakut simuleerides“ — otse võrgu alla, mida Kivisel lihtsalt ei olnud õigust päästmata jätta; jah, tollesama pantrihüppega, mille järel käis maksatus ja terav valu... Mina ei ole Mälku kunagi kahtlustanud alatuses ja salakavaluses ja võin pea anda, et sama meelt on olnud kogu aeg ka Paavo. Nüüd ometigi, ainsamal nõrkushetkel, ristseliti maas ja vastase alatust võttest masenduses, ütles Kivine mulle, tõsi küll, grifiga „ainult meie vahel“:

„Mälk tegi seda meelega.“

Ajasin silmad suureks.

Ja Paavo ütles teist korda:

„Mälk ei olegi nii loll, kui ta laseb välja paista... Ta teab, kui hell on endistel spordimeestel Achilleuse kõõlus.“

„No kurat, sa ära siis roni selliste vastu väljakule!“

Kivine vaatas mind vaevu varjatud põlgusega ning ütles pigem aknast välja — kogu laiale spordiüldsusele — kui minule:

„Las jalg saab terveks!“

Juttu Mälgu sihiteadlikust alatuses ei ole ma tema suust hiljem kordagi kuulnud. Aga niivõrd peen see värk siiski oli, et Kivise leksikoni tuli mitmeti tõlgendatav lause: „Mälgust võib kõike oodata.“

Kümme päeva hiljem sõitsime kõik koos — Valter Heuer, Leonid Parašin, Raul Rebane, Toomas Kall, Jüri Tuulik, Andres Mälk, Paavo Kivine jt. — mängima kevadist matši oma Rapla meestest rivaalidega Valtusse, kus tookord tehti hirmus head veini. Sõideti autodega. Kohapeal liikumisel toetasid Paavot veel kargud — jalg oli alles kipsis. Mäng laabus tal. Lõunakohviks, kui pool matši läbi, oli Kivisel mitu punkti rohkem kui Mälgul. Kõik hindasid Paavo kohaletulekut vastutustundena võistkonna ees ning õige spordimehe visadusena. Mälk ei öelnud midagi. Võib-olla hoidis teda tagasi igas inimeses elav süümekompleks, aga lõpuks küsis Paavo ise:

„Aga miks sina, Andres, mind ei kiida?“

Lõõpimisi see päritud oli, aga vastuse toonis jäi Mälk truuks Kivise–Mälgu igavese vastasseisu traditsioonidele:

„Peab ikka päris malehull olema, et mingi nurgataguse võistluse pärast koperdada kahe karguga Tallinnast Raplasse.“

„Ma oleksin võinud ka ühe karguga tulla,“ teatas Kivine oma rivaalile, „aga teine on selleks käepärast, et udjada neile, kes nii lolli juttu ajavad.“

Tollest Tallinna–Rapla malevõistlusest on mul albumis ilus grupipilt. Keskel seisab kahele kargule toetudes Paavo Kivine. Mälk on vasakul kõige äärmine ning tema silmanurgast kargumehele suunatud pilgus on ärevust ja ettevaatust... Me kõik käisime tol kevadel oma karkudel kõndivat sõpra külastamas nii haiglas kui ka kodus. Me istusime haiglas tema voodiserval või silitasime kodus suurt ja karvast Bosse–koera, kes tõepoolest oli üks ärräakimata sõbralik, arusaav ning delikaatse ülalpidamisega olend: ei nurunud konti ega kommi, ei tahtnud pidevat silitamist, vaid soovis ainult oma pealesurumatu kohalolekuga olla seltskonna üks liige, mis siis, et laua all külili. Ahjaa, veel tahtis ta kõigile näidata, et tal on Paavo poja Märdi poolt Soomest saadetud kunstkont, aga see oli ka ainus, millega ta kelkis; me kõik — kahejalgsed — eputasime tookord vastikult iga tillukese vidinaga, mis teiselt poolt lahte saadud. Oli selline Eesti NSV soomestumise aeg.

Olime Paavo pool koos humoristist kaksikvenna Jüriga, mitte vähem kirgliku malehulluga kui kõik ülejäänud, kellest siin kirjatükis lugeda. Meil oli aega napp tund.

„Paneme pulgad peale,“ ütles kodus istumisest tüdinud Kivine. „Ja kella tiksuma.“

„Kuidas mängime?“ küsisin.

Jüri ettepanekul, sest aega oli vähe, mängisime n.-ö. võitja lauas.

„Aga Bosse mängib ka,“ sõnas Paavo.

Vend Jüri, koertest populaarseid rahvajutte kirjutanud kirjanik, avaldas selle ettepaneku üle pöörast vaimustust, sest temale kui loovinimesele oli ettepanekus just see annus absurdi ja koomikat, mis igapäeva tuimale ja tavapärasele elule loovuse ja pea peale keeramise meki annab.

Tänase tarkusega võime ütelda, et siin laskis Jumal — ilmselt temagi heas tujus — pisut teises variandis korduda Mälgu—Kivise sulgpallimatšil, sest jällegi oli just esimene õhin see, mis Jürile nüüd küll suisa õnnetust kaela ei toonud, aga viis ta meeldejäával viisil maleajalukku.

Loosi tahtel mängisin mina esimese partii valgete malenditega Paavo vastu. See oli tasavägine ja põnev partii nagu peaaegu kõik mängud P. Kivine—Ü. Tuulik (neidki tuhandeid mängitud!) ja siis, kui ma kahe viguriohvriga ning enda meelest võiduka kombinatsiooni lõpetasin, andis Paavo mulle äkki külma-vereliselt ära oma vankrid — ma arvasin teda kaotusega leppinud olevat —, kuid seejärel sai ta mulle anda igavest tuld. Viik!

Punkt läks küll pooleks, kuid et Paavol olid mustad malendid, jättis „võitja lauas“ juhend just tema mängima järgmist partiid Jüriga.

Lahtise peaga ja terava keelega kirjanik Jüri Tuulik tegi selle partii avangus oma ülikooliaegse kursusekaaslase Paavo Kivisega kõik mis vähegi tahtis ning hakkas seejärel iga kümne sekundi tagant Paavot manitsema, et kui sellel jalg juba nagunii haige, ärgu siis vähemasti nii viletsa seisuga lootusetu kaitsmisega endale enam psüühilisi hädasid juurde muretsegu.

Jüri võttis laualt kommi, sõi ise ja andis Bossele. Kivine hoidis pead kahe käe vahel, kael punane, ning vaatas ruudulist lahinguvälja, millelt iga teine mees — aga mitte Kivine! — oleks sedamaid plehku pannud.

„Mulle ei meeldi andetud mängijad!“ ütles Jüri.

„Sa räägid Mälgust?“ küsis Kivine.

Ta pani selle peale üles kõige lamedama löksu, mida see seis veel üldse võimaldas. See polnud isegi löks, see oli ahastuse varjamine ja allaandmisega venitamine. Paavo oli end mõelnud täielikku ajapuudusse — kümme sekundit Jüri kahe minuti vastu.

Kui Kivine tegi käigu, vaatas Jüri tema kella ja nägi, et tal ei ole vaja teha enam mingeid kombinatsioone, arvestusi ega vahetusi, vaid võidetud seis kõigest hoida, sest Kivise malekell kukub nagunii kohe. Ja et Paavol poleks mingit võimalust mõelda, hakkas ta ka ise mängima välkkiirete käikudega.

Me olime kord Paavoga Tallinnas ühel Paul Kerese mälestusturniiril näinud, kuidas Iivo Nei end bulgaarlasest rahvusvahelise meistri Popovi vastu täpselt samal kombel mõtles lootusetule seisule lisaks ka kunstlikku ajapuudusse, ning siis...

Jüriga juhtus sama mis Popoviga. Ta sai ühekäigulise mati sekund enne vastase malekella kukkumist.

Nupud pandi uuesti peale: Paavo mängis mustade malenditega koer Bosse

vastu. „Noh, Bosse, näita onudele, mis sa oskad!“ ütles Kivine oma koerale.

Loom lükkas külma märja ninaga a-liini etturit kaks ruutu edasi: a2 — a4.

Paavo vastas c7 — c5 ja pakkus viiki.

Loom langetas häbelikult silmad.

Ta oleks ilmsesti edasi mänginud, aga peremehe ettepanekut ei sobinud tagasi lükata. „Auh–auh,“ ütles loom.

Selle turniiri tabel on tänaseni Paavo Kivise Lasnamäe kodu lausahtlis ning nüüd ilmselt ka kompuutrimälus:

1. Paavo Kivine — 2 punkti

2.—3. Ülo Tuulik ja koer Bosse — 1/2 punkti

4. Jüri Tuulik — 0 punkti.

Pikki aastaid hoidsime selle võistluse tulemusi saladuses, et mitte ohustada vendade Tuulikute kirjanikumainet, kuni ammusele kolleegile ja sõbrale meister Valter Heuerile ühe mõnusa napsitamise ajal kogemata välja lobisesime. Heuer, öelgem tema auks, ei ole seda informatsiooni mitte kellelegi edasi rääkinud. Tuntud maleajaloolasena ning eksimatu mälu statistikuna kinnitas Valter ometigi nii minule kui ka Jürile, et kogu male senises ajaloos on see esimene ja ainus juhus, mil loom edestab inimest.

Haige jalaga sõpra ei käinud Andres Mälk kordagi vaatamas ning me kõik panime mõttes talle seda väga pahaks.

„Mölakas on mölakas,“ ütles Kivine.

Juba tookord aimasin, et see on kõigest ühe suure igatsuse sõnaline kattevari, asjale teise nime andmine, mis käis käitumise ja ülalpidamise, aga mitte mehe ja malevastase kohta.

„Mälk on mölakas,“ ütles ta sageli. Ka nüüd.

Õnneks on inimkonnal ajalugu, mälu ja üksikud nõrkushetked.

Kümme aastat hiljem sõitsime koos Kivise ja Mälguga ühe meietooliste ja meietugevuste asjaarmastajate maleklubi kutsel Hollandi väikelinna Emmenisse nädalasele mängureisile. Olime majutatud oma võõrustajate kodudesse.

Need hollandlastest malehullud, nagu peatselt selgus, olid veel oluliselt kapitaalsemad hullud kui Mälk ja Kivine, sest kaheksast võõrustajast olid kuus poissmehed: naised olid nad lihtsalt maha jätnud. Hilise öötunnini, mil sulnid hollandlannad kallistamist ootasid, tagusid nende mehed lõppematult välkmat — vaimse väsimuseni ja füüsilise impotentsuseni...

Aga toredad mehed olid! Kivisele näiteks meeldis hullupööra, et turd ning hea isuga Mälk sattus sellise poissmehe koju, kel hommikuti üldse polnud kombeks süüa. Rikkalikult toidetud Kivine sai terve nädal igal hommikul paaterliku hoolitsusega pärida nohisevalt Mälgult:

„Süüa ikka anti?“

Sellessamas Emmeni linnas — olin juba õige pikka aega täiskarsklane — loovutasin oma võõrustajate poolt väljaostetud õlležetoonid Mälgule. Ja kui Mälk oli ära ja maha joonud oma isiklikud žetoonid ning minu kingitud lisaks, ilmus tema tavaliselt väga ükskõiksetesse silmadesse mingi niiske, soe ja kaitsetu väreelus, mis oli tema tugevale kujule ning liikumatule pilgule päikesepriilide kaitsvate klaaside taga täiesti mitteomane. Mälk tahtis rääkida. Nii et teised ei

kuule. Ja hiljemgi teada ei saa. Eriti Kivine.

Armas lugeja, jäägu see pihtimus ainult meie vahele.

Andres Mälk ei ole ihnur, aga ta lihtsalt ei taha raisata raha, seda enam siis, kui sellel on vaid mingi kombetaimeline tähendus. Kivine on malevastasena ainus, kelle peale ta põhimõtteliselt ei tahaks üldse ühtki krooni raisata, kuid see pole ihnurlus, vaid märk, et ta partnerile milleski alla ega järele ei anna, sest on tegelikult tugevam, kuigi Kivine totra järjekindlusega selles kahtleb.

Andres Mälk sättis end tookord Mustamäe kiirabihaiglasse Paavo Kivist vaatama juba õnnetusele järgnenud päeval. Ta võttis kodust sussidki kaasa, et mitte tõllerdada haigla kulunud ja lääpas jalavarjudega. Aga ta tahtis visiidi sooritada nii, et selles ei väljenduks mingit süütunnet, kaastundest, sentimentaalsusest kõnelemata.

Loomulikult pidi midagi kaasa ostma. Aga Mälk ei tahtnud. Ta ju teadis, et haiglasse viiakse kas magusat, mahla või lilli. Ta otsustas viimaste kasuks, kuid tahtis need kätte saada kõige odavamalt. Ta oleks võinud oma materiaalsete võimaluste juures osta üsnagi kallid lilled, kuid siis oleks Kivine asja kindlasti tõlgendanud andekspalumise ja kaastundena ning lõpuks ikkagi öelnud:

„Ainult loll mees toob teisele mehele lilli.“

Andres käis läbi kõik südalinna lillepoed ning patseeris mittehuvituva pilguga ka piki Viru värava lilleprouade spaleeri. Ja lõpuks ostis ta Balti jaama tunnelist 50 kopika eest tillukese kimbu üsnagi närtsinud lumikellukesi. Endale ostis ta neli lihapiirukat à 60 kopikat ja neid mugides sõitis Mustamäele.

Andres Mälk tõusis liftiga suure haigla kaheksandale korrusele, kus palatis nr. 10 lamas Kivine, jalg kipsis.

Mälk ei tundnud end mugavalt.

Ta nimelt ei teadnud, mida öelda kõigepealt ning millest üldse kõnelda. Sest kui päris aus olla, polnud nad Kivisega kunagi millestki pikemalt kõnelnud — auto parandamisest kõige sagedamini —, vaid tavaliselt tundide kaupa nohisunud ruudulise malelaua kohal, hambaid krigistanud ning seesmiselt triumfeerinud või end kirunud. Ta oli kogu aeg üle laua vaadanud vaenlast, aga nüüd tuli külastada sõpra, ning see uus aspekt tegi Mälgu murelikuks, kohmetuks ja õnnetuks.

Enne palatit nr. 10 jäi Mälgu samm päris tõntsiks.

Kell oli kuus. Tulede süütamiseks oli aeg veel varane, kuid madalad hallid pilved linna kohal hämutasid haiglasse tühjust, ebamugavust ja kõledust. Koridoris oigas lahtise luumurruga mees, kes ei mahtunud palatisse. Lõhnas medikamentide ja odava toidu järele. Mälgul oli tunne, nagu oleks ta sattunud Peipsi rannale võõrasse linna või eelmisse sajandisse. Ta oleks meelsasti suitsu tõmmanud ja kohe liftiga tagasi alla sõitnud. Sel hetkel astus palatist nr. 10 välja punase loppis ja tursunud näoga sanitar ja jättis ukse pärani. Ja koridorist, umbes paarikümne sammu pealt nägi Andres Mälk Paavo Kivist.

Paavo vaatas aknast välja, näol hallide pilvede kahvatu ja haiglane kuma. Ta lõug tundus tavalisest veelgi tahtejõulisem, ning selle taga võis olla jalavalu, pahameel, ebamugavus, kahetsus või ka viha Mälgu vastu.

Mälk hakkas kartma.

Ta sõitis liftiga alla, kiskus haiglatrepil kiiresti sigareti lõpuni ning tuiskas autoga kodutreppi Karl Marxi puiesteel.

Mälk andis tillukese kimbu lumikellukesi abikaasa Mariinale.

Aga oleme ausad: kes meist sedavõrd pika abielu järel enam naisele lilli ostab? Naistepäev oli möödas, sünnipäevani veel aega, ei olnud mehel ei palga-, honorari- ega preemiapäev, ja Mariina, tark ning elegantne naine, ei suutnud varjata silmapilkselt arusaamist, et midagi on valesti, õigemini — Andres on hakkama saanud millegi sellisega, mille puhul tahaks ennast paremana, õigemana ja puhtamana näidata. Nii juhtub tavaliselt esimese abielurikkumise järel. Vähemasti filmides ja ilukirjanduses. Aga neidki tundis Mariina hästi.

Ta vaatas abikaasa Andrest pika imestava pilguga, nii et Mälk seda pahuramalt urises:

„Ah, üks kuradima lollakas koperdas Balti jaama tunnelis, kui ma pirukaid ostsin, et tema on terve päeva juba külmetanud ja ostku ma see viimane kimp ära, siis saab ta koju minna...“

„Mis sa maksid?“ küsis Mariina veel.

„Ainult rubla.“

Seejärel pandi Paavo Kivise lilled vaasi ja Mariina turgutas need erguks ja kikkisõieliseks, nii et nad rõepoolest kalendrikevadet kuulutasid, kui järgmisel hommikul sadas külma, vesist ja vastikut lund.

Kui mõni inimene on üldse mingit ideed, aadet või Jumalat ausalt teeninud, siis on Mälgu ja Kivise süda malejumal Caissa ees küll truu ja puhas. Mänguritena on nad patust puhtad. Ja nad ei ole mängu pilanud. Ja nad on mõlemad palju kannatanud. Usust ja piibliloost me teame, et inimese kohus ongi kannatada. Kuni päris üle ei viska. Sest mõnel päeval tundub male olevat sedavõrd ülekohtune, et fortuuna on mis tahes seisus ikka vastasele toeks.

Sel järjekordsel — ja loomulikult erakordselt põhimõttelisel — mängupäeval sai Paavo enamikus partiidest selge paremuse, mille realiseerimine talle Mälgu vastu üldiselt üle jõu ei käinud. Aga Mälk — mölakas! — puhus rahumeeli Kivisele suitsu näkku, ei pannud mitte üheski partiis ka täielikus kaotusseisus alistumise märgiks kella seisma, vaid sudis nagu surmale määratu või kui idee eest hukkuv islami fundamentalist viimse etturini vastu. Ja Paavo, kellel sel päeval ilusad kombinatsioonid pealtnäha iseenesest sündisid, hakkas tegema algul tillukesi ebatäpsusi ning — nendest pahurana ja seda enam kättemaksuhimulisena — aina sirgemalt peale minema, sest Mälk on ju muda! — ja järjest sagedamini kaotama.

Mälk võitis 20 : 14.

See oli suur kaotus ja — jumala eest — teenimatu.

„Mängida sa tegelikult ei oska!“ ütles Kivine Mälgule.

„Ei oska muidugi,“ oli Mälk nõus, kui võidetud raha tasku pani.

Heal päeval oli Mälk kõigea nõus, mida Paavo ütles.

„Andetu algaja!“

„Muidugi.“

„Kretiin!“

„Loomulikult.“

„Vene malekooli kasvandik!“

„Aga edukas.“

„Tead, Mälk, sul võib ju tõesti mõni partii kobamisi välja tulla ja sa võid isegi võita, kui vale käega vajutad, aga ühte asja sa ei oska ning kui osata tahaksidki — lollus ei lubaks!“

Lisagem, et selliseid dialooge ei peetud kunagi kolmandate isikute juuresolekul. Kõik relvad kõlbasid vaid omavahel pruukimiseks.

Andres pani pea viltu ja jäi edasi kuulama.

„Sa ju mäletad meie armast õppejõudu Tartus, Udo Kolki. Külaspea nagu mina ja sinust tugevam mängija nagu mina. Vaata, Andres, kui meie igal aastal mängime Tallinna ja Tartu vahelist literaatide malematši, kirjutab Udo iga oma vastase kohta sellise vingi vemmalvärsi, et isegi Andres Ehin ja Jüri Tuulik kadestavad. Need on teravad, õelad, täpsed ja mahedalt rahvalikud ühel ajal. Udo oskab!“

„Sa ei ole proovinud kirjutada?“ küsis Andres süütult vastu.

„Sinule lollile võib rääkida mida tahes, aga sina loll ei saa millestki aru.“

„Õige,“ ütles Mälk.

Kivine surus lõuad tugevamini kokku. Ta kael läks punaseks.

Mitte iialgi ei lähe Kivine endast välja, aga tillukesed muutused näol ja kaelal räägivad teadjale sisemisest lubadusest kurjusele vastu seista ning ülekohtu tasuda.

Fortuuna keeras end näoga Kivise poole juba kaks päeva hiljem.

Mälk ainult nohises, kui Paavo endale täispunkte ja vastasele nulle kirjutas.

„Konna sõid?“ küsis Kivine niigi pehmelt vastaselt aeg-ajalt.

„Sõin,“ vastas Mälk alistunult.

Imed sünnivad siis, kui neid ei oodata. Ime ei ole tegelikult midagi muud kui ootamatus. Enamasti ei ole inimene imeks valmis, sest ime sünnib ilma harva.

Kui seis oli 8 : 2 Kivise kasuks, mängis ta peale järjekordse tõrjumatu rünnakuseisu ning kahis oda. Seegi mäng pidi minema ühte väravasse. Selliseid seise oli ta palju võitnud.

Mälk võttis ohvri vastu. Mälk nohises. Mälk ei olnud rahul. Mälk ei tahtnud kaotada, aga kaotas ning oli jälle kaotamas.

„Male on väga ebaõiglane mäng,“ ütles Kivine õrritavalt.

Andres Mälk mõtles. Tegelikult ei olnud tal midagi mõelda, sest partii oli kaotatud. Mälk simuleeris mõtlemist.

„Kas sinule ka m i n u seis meeldib?“ küsis Kivine.

Mälk tegi tagasihoidliku etturikäigu.

Mälk ütles Kivisele:

„Pealnäha Paavo seis on tahe, kuid tegelikult — junn tal jahel!“

See oli õeldud vemmalvärsse tegeva Udo Kolgi stiilis ja peaaegu Udo Kolgi häälega. Seda ei saanud ühegi loodusseaduse järgi ütelda tuim ja turd Mälk.

Ja Kivine jäi teda vaatama. Kivine ei taibanud, mis on juhtunud. Kivisel oli suu lahti. Kivise intelligentne nägu oli üheks hetkeks erakordselt loll. Ta tahtis midagi teha, et see absurdne seletamatus lõpeks, ning võttis pihku ratsu

väljalt b6. Ilmselt tahtis ta sellega Mälku visata. Seejärel pani ta kokkunult ratsu väljale b6 tagasi ja haaras lipu järele, mida Mälk oli eelmise tagasihoidliku etturikäiguga rünnanud.

„FIDE reeglid,“ ütles Mälk kirjeldamatu tasakaalukuse ja vähimagi öelusetä hääles. „Ratsu käib!“

Kivise kael läks tumepunaseks. Ta kaotas lipu ja partii.

„Luuletaja!“ ütles Kivine Mälgule.

„Kristian Jaak Peterson,“ vastas Mälk.

Ta võitis viis partiid järjest. Ta tagus raudset Kivist, kuni tuline laava oli selle sisemuses veel pehme...

„Kas sa tõesti jäid lolli näoga, nagu Mälk mulle kirjeldas?“ pärisin Paavolt nädalapäevad hiljem.

„Kuule,“ ütles Paavo, „mul oli selline tunne, nagu oleks saanud olla vaid Karl Vainol, kui Kristian Jaak Peterson astunuks EKP Keskkomiteesse ja iseoma häälega küsinuks:

„Kas siis selle maa keel

lauu tuules ei või

taevani tõustes üles

igavikku endale otsida?“

„Ei või,“ oleks Vaino vastanud, „sest me parasjagu venestame siin. Ja lõplikult. Ja igaveseks.“

„Hea, kes oskab kultuurist näiteid ja lohutust tuua,“ ütlesin kursusekaaslastele.

„Meie oskame, aga Mälk mitte!“ lausus taas heatujuline Kivine. Selle päeva seis oli 12 : 8.

Armas lugeja, nüüd olemegi jõudnud Paavo Kivise ja Andres Mälgu vahel peetud kõige grandioossema lahinguni, mille järel nad tõusevad igaveseks kangelaste aupaistesse, mida neilt ei võta ära mis tahes uus ajaloo ümberkirjutamine ega minevikusündmuste redigeerimine või võltsimine. Et taastada tõde viimse detailini, olen isiklikult läbi uurinud kirjastuse „Eesti Raamat“, Eesti NSV Riikliku Kirjastuskomitee, Tallinna Toidukaubastu nr. 2, Punalipulise Balti Mere Laevastiku Muuseumi, Kirovi-nimelise kalurikolhoosi, EKP Keskkomitee orgosakonna, Eesti NSV Tsiviilkaitse Staabi, Eesti NSV Meteoroloogia Peavalitsuse, Riikliku Mereinspeksiooni ja NSV Liidu Piirivalvevägede Keskarhiivi materjalid. Pean ka tänama Eesti Vabariigi Arhiiviameti peadirektorit Peep Pillakut ja ajaloodoktor Erich Kaupi, kelle professionaalsed näpunäited vältisid mõnegi suvalise järelduse sünni.

Kõige suurem tänu aga kuulub kahtlemata ajaloodoktor Edgar Mattisenile, kes NSV Liidu Sõjamerelaevastiku Keskarhiivist Eesti Vabariigi okupeerimise sõjakäske (suvest 1940) otsides sattus täiesti juhuslikult veekindlasse tselofaanpakendisse suletud magnetofonilintidele, mis tegelikult pidanuksid asuma kas Moskva, Uljanovski või Tomski KGB dokumentatsiooni hoidlates, kuid sõjaväelaste kiire lahkumise tõttu Eesti Vabariigist augustis 1994 sokutati kibekähku Gatšinasse, vähemalt Venemaa pinnale.

Üllataval kombel, armas lugeja, puudutavad kõik need dokumendid Paavo Kivise ja Andres Mälgu isiklikku elu, mille jälgimisest kummalgi mehel

kuni käesoleva publikatsioonini polnud kõige arglikumatki aimu.

Et kogu lugu puudutab toonast Eesti NSV üldpoliitilist, ideoloogilist ja majanduslikku situatsiooni, Vene võimu all elamise pikkade aastakümnete hõngu ja rutiini, siis peamegi alustama pisut kaugemalt.

See sügis, millest juttu tuleb, oli erakordselt soe, pikk ja saagirikas. Kogu Süda-Eesti sai tol sügisel 40 tsentnerit teravilja igalt kolhoosipõllu hektarilt. Öunapuoksad murdusid saagi all, pirne ja ploome müüdi turul poolmuidu, metsad olid täis marju, pähkleid ja seeni. Kartulit, kapsast ja peeti kasvas sellistes etteplaneerimatutes kogustes, et tavaliselt pooltühjad laod ummistusid kottidest, kastidest ja konteineritest, nii et kuskile polnud enam astuda, ja õuedel tuutasid tüdinud autojuhid uute laadungitega.

Maa kolhoosipere ja linnade loominguline intelligents moodustasid neil aegadel murdmatu liidu. Kirjanikud, kunstnikud, heliloojad ja näitlejad olid sagedased külalised jõukates kolhoosides ja sovhoosides, kus nad määratu menuga üles astusid ja koos võõrustajatega end silmini täis võtsid. Igal aastal uuendati neid koostöölepinguid pidulike protokollide allakirjutamisega, mille juures viibisid ka raadio ja televisioon ning sageli mõni EKP Keskkomitee või kultuuriministeeriumi tähtis ametnik. Siis piirduti silmakirjalikult vaid klaasi šampusega, sest kõik teadsid, et varem või hiljem jõutakse nagunii n.-ö. õigete tulemusteni.

Veel sõitsid mitmed Tallinna asutused maale appi sügiseste põllutööde ja saagikoristuse tippnädalail. Mõnigi kord oli neist tõepoolest ka abi.

Eesti NSV Riiklik Kirjastuskomitee ja kirjastus „Eesti Raamat“ maal ei käinud. Igal sügisel pidid nad aga tegema oma ühiskondliku abistamise tunnid Liiva köögiviljabaasis Tallinnas.

Sel sügispäeval, millest juttu tuleb, pidi arhiivis säilinud ametlike paberite järgi tulema 46 trükkijat–kirjastajat tööajaga kella 10.15 kuni 17.45 köögivilja ning kartulit sorteerima. Andres Mälk ja Paavo Kivine on selles nimekirjas.

Oli oktoober. Tuul jahenes, taevas värvus kalgiks, maapind kahutas. Linn oli kõle, autod pritsisid pori, tööle ja kooli tõttajad tõstsid mantlikrae üles ning sättisid salli soojemalt ümber kaela.

Köögiviljabaas mõjus suure angaarina või tohutu lennukikandja toidutrümmina, kus askeldasid kirsade, vatijopede ja puldankinnastega inimesed, sipelgad suures pesas, vilkad hiired viljasalves, kuhu kanti meeletut saaki kommunismi ehitava kolhoositalurahva põldudelt.

Mälgu peen ja tundlik linnapoisinina ütles, et miski värk siin suurtes lademetes kas juba mädanes või siis vähemasti haudus ja läpatas.

Kivine polnud oma senises elus niisugusse varamusse veel sattunud ja ta ainult konstateeris mõttes, et põlluvilja on siin tõesti hullumoodi, aga kogu see olemine on rāpasevõitu ning pärani ustega ruum tõmbetuuline. Veel mõtles ta, kui lihtne on siin varastada ja üht–teist lähimal tänavanurgal viinarahaks müüa.

Kui nelikümmend neli Eesti NSV Riikliku Kirjastuskomitee ja kirjastuse „Eesti Raamat“ töötajat hajusid suure laopinna sektoritesse kapsamägede, kartulikuhiolate ja porgandivirnade vahele, seisis Mälk ja Kivine äkki ainsana ikka veel päris peaukse juures, keegi laotöolistest oli läinud raamatutegijatele töötösa kätte andma, vanamutist valvur tukkus kümme sammu eemal, hallis

villases rätikus pea loomapeetidel, vildid jalas, väike piimamannerg tsementpõrandal tema kõrval.

Mälk ja Kivine, mõlemad looduse poolest arukad mehed, igasuguste loosungite, kampaaniate ja mitteprofessionaalse töö vastased, laitmatud töötajad kirjastuses ja kohusetundlikud pereisad — malest ma siin ei räägi! — vaatasid teineteisele otsa ja astusid sõnagi lausumata Liiva köögiviljabaasi uksest välja, istusid Mälgu autosse ja sõitsid minema.

Kumbki neist küll ei öelnud, aga mõlemad teadsid täpselt, millele kulub selle sügise esimene külm päev.

Nad ei saanud minna koju ega kirjastusse, sest kummaski paigas teati neid kuni kella kuueni õhtul Liiva laos gemüüset sorteerivat. Aga Mälgu auto pagasiruumis olid malendid, kell ja kokkupandav puust klapplaud. Veel oli kummalgi mehel tilluke termos kohviga ja paar võileiba. Mälgul pakk suitsu. Nad olid varustatud kõige olulisemaga, kuid murettekitavalt kergelt riides, sellele mõeldes, mis neid ees ootab. Eesootavat nad oma ajus loomulikult ülearu ei detailiseerinud ega ennustanud, sest mõlemad olid kindlad, et just see päev on parim vastasele ühe eriti vinge nätaka andmiseks.

Teisest küljest jälle meenutasid nad kangesti kaht pohmeluses joodikut, kes parasjagu klapiivad peaparendust, kes ilmast enamasti suurt ei hooli ja kes on omavahel saatusekaaslased ning sõbrad. Lühidalt, kõik hakkas looma! Neid valdas kergendus, rõõm, vaimse naudingu aimus. Mälgule, kes oli autoga kogu Tallinna ümbruse läbi uhanud, meenusid imeilusad maastikud ja metsatukad kuulsa Kirovi kolhoosi territooriumil siinsamas linna külje all. Tal ei tulnud sel hetkel pähe, et kogu Kirovi kolhoosi rannajoon on ka täisrežiimiga piiririba vastu avavett ja kapitalistlikku Läänt.

Lühidalt: kui nad olid juba kihutanud läbi Tallinna südalinna ja Pirita, loogerdanud mööda Kirovi kolhoosi uhkest keskusest ja luksuslikest individuaalelamutest, pööranud siledalt asfaltteelt hästi hooldatud savi-liivatele ning siis autonina keeranud tuult trotsiva männituka poole vastu kollast liiva ja sinist vett, seisis teekäänakul äkki tõkkepuu ja selle kõrval nooruke piirivalvur, kortik võõrihmal ja püss üle õla. Oli selge, et siit edasi ei saa.

Aga sel hetkel, nagu kumbki mees on mulle eraldi tunnistanud, tekkis neil mõlemal puhtinimlik kaastunne vene soldati vastu, kes, ikka veel suviselt kerges riides, siin tuule käes värises, nina punane ja käed kohmetud. Mälk, mitu korda kordusõppustel käinud, astus autost välja, et sõdurpoisile suitsu pakkuda.

Ajateenija nimi, nagu ma sõjaväearhiivi vahizurnaalist lugesin, oli Vassili Kramarenko. 20-aastane, pärit Kaluuga külje alt Starodevitšje külast.

Kui Mälk oma välgumihkliga soldati suitsule tuld andis, sõnas ta tõesti hoolitsevalt, aga ka mingi aimamatu omamehelikkusega ja — pidage meeles! — täiesti aktsendivabas ning lopsakas vene keeles:

„А хули ты стоишь здесь на ветру в такой легкой одежде. Холодно ведь, еби твою мать.“

Kivine ei kuulnud läbi autoklaasi, mida Mälk soldatile ütles, ja oli seetõttu eriti üllatunud, kui noormees äkki kibekähku tõkkepuu üles tõstis, Mälgule käsi kõrva ääres au andis ning näitas ühemõttelise žestiga, et sõidetagu sinise avavee ja NSV Liidu riigipiiri poole edasi.

Ausalt öeldes ei taibanud ka Mälk mõhkugi, mis välk soldatile sisse löi, kuid ta teadis, et sõjaväes ei küsita midagi, seda vähem siis soldatilt. Mälk istus rooli ja juhtis auto tihedasse männitukka päris vee piirile.

Mälgul ja Kivisel ei olnud aimu tookord ega ole ilmselt ka täna, et need noored postsoldatid olid erakordselt drillitud ja eksimatult käsku täitvad detailid absoluudilähedase täpsusega töötavas piirivalve kaitsesüsteemis — ja uneski ei tulnud neile pähe, et just väljend „kerge riietus“ s. o. легкая одежда, mida Mälk puhtjuhuslikult kasutas, oli parool, mille ütlejale vahisoldat sedamaid pidi võimaldama edasipääsu piiriribale, ilma et tal olnuks õigust küsida võõra nime või dokumente.

Teisest küljest ei teadnud minu kaks vaba vee äärde jõudnud sõpra veel teist, selles situatsioonis hoopis olulisemat tõsiasja: nad olid soldat Kramarenko poolt valvatavalt alalt jõudnud järgmisse tsooni, täielikku akvaariumi, kus võis audiovisuaalselt, varjatud mikrofonide, kaamerate ja isegi kosmosetehnika abil fikseerida kogu inimtoimingu: kõne, žestid, näoilme, riietuse, hääletooni minimaalse muutusegi.

Mälk ja Kivine ei tea, et sel oktoobripäeval fikseeriti kogu nende viie-tunnine füüsilis-žestikulaarne tegevus, nagu ka napp, ilmekas ja emotsionaalne dialoog malelaua kohal. Selle fikseeriva-kuulava aparadi kuvari ees, kõigest mõnikümmend meetrit mängijaist, istusid sel päeval maa all mugavas soojas ja ebasõjaväelasklikult õdusas vaatluspunktis kapten Jevgeni Bogoljubov, leitnant Viktor Jablovok ning Võru linnast pärit reamees Joosep Siilivask. Nende meeste salvestatud ning igaveseks piirivalvevägede arhiivi hoiule mõeldud magnetofonilindid ajaloodoktor Edgar Mattisen leidiski...

Ärme oleme tänamatud kohtumõistjad! Ilma nende üleskirjutusteta olnuks maleajalugu ning inimliku ennastsalgavuse lõputu kangelassaaga mitme detaili võrra vaesem.

Mälk ja Kivine sättisid ilusa vanaaegse vääriskuust malelaua üles, venitasid männipakud istumise alla ja, vaadanud kella — oli 12.36 —, leppisid kokku mängida kaheksateist partiid, s. o. ajaliselt kolm tundi.

Täpsustuseks tuleb veel öelda, et konkreetsetes tingimustes konkreetsetel maastikul orienteerus Mälk Kivisest paremini. Nimelt puhus tuul — esialgu küll õige nõrguke — merelt, ja Mälk, väitnud Kivisele, et tema jääb priitahtlikult veepiirile lähemale, sest seal on külmem ja niiskem, sätitas end rahumeeli seljaga vastu põhjatuult, nii et võis puldanpluusi krae ilusti üles tõsta, ning — mis eriti oluline! — sügispäeva veel arglik tuuleke tassis kogu Mälgu tubakasuitsu Kivisele silma. (Kui üritasin mõnikord Mälgule tõestada, et ta teeb selliseid asju teadlikult, sai ta väga pahaseks.) Kui hiljem tuul tugevnes ja Paavo tundma hakkas, et iil iili järele talle otse kurguauku ja krae vahele uhab, oli juba hilja: Mälgule ei tohtinud iialgi anda vähematki märki mis tahes diskomfordist. Paavo ainult lõdises.

Et olen kogu paika ja miljööde tõepoolest ülima põhjalikkusega uurinud, ei saa ma kuidagi jätta jutustamata kahest kõrvu seisvast eramajast, mis Mälgu-Kivise mänguplatsist jäid saja meetri kaugusele — majad nagu kaksikud, hoolitsetud aiad ümber, lilleklumbid trepi ääres.

„Mingid kaks maja olid seal lähedal tõesti,“ väitis Kivine hiljem.

Kui nende kahe maja ja ennekõike kahe maja omaniku lugu poleks jumalatõsi ja sedavõrd tüüpiline üheaegselt vabadusest unistavale ja teisalt kollaboratsioonistlikult hinge sees hoidvale Eestile, võiksin ma muidugi loost vaikida. Kuid siingi on minu käsutuses nii arhiivid kui ka ühe asjaosalise siiras pihtimus.

Arkadi Kuljus ja Ronald Klimber olid nende sadade Eesti Korpuse koosseisus sõdinud, juba nälga näinud ning tööpataljonidest läbikäinud sõjameeste hulgas, kes enne 1942. aasta jõule Velikije Luki all sakslaste poole üle jooksid. Klimber sai õnnelikult „valele poolele“, sõitis siis kohe Eestisse ning põhjaranniku poisina leidis nobedasti võimaluse üle lahe Soome ja sealt Rootsi saada.

Kuljust tabas ülejooksmisel selja tagant omade kuul.

Haav oli tühine, samuti õnnestus mehel üks päris peen simulatsioon ehk seletus, nii et kelleski ei tekkinud kahtlust, et ta oli väejooksik. Kuni tohtrid laatsaretis tema haava putitasid, avastas mees huvitava tööga: kõik, mis ta luges, jäi talle meelde. Ka võis ta imiteerida kõrgemat ohvitserkonda, nagu ise tahtis. Üksikud võõrkeelsed laused, mida üks poliitosakonna ohvitser — Hardi Tiidus nimelt — palus tal hääldada, kutsusid ohvitseris esile täieliku vaimustuse.

Mõne kuu pärast värbas Eesti Laskurkorpuse vastuluure ülem Arkadi Kuljuse isiklikult. Tema taipas kiiresti, millal, kus ja kuidas sellist meest vaja läheb.

1947. aasta kevadel ilmus Kuljus päevavalgele Inglismaal Manchesteris. Eesti keelt kõnelevas emigratsiooniseltskonnas äratas noor mees vastupandamatut sümpaatiat oma värvikate lugudega tööpataljonist, põgenemisega Eesti Korpusest ning võrtsikate lugudega Eestit okupeerivate venelaste olmelisest ja kultuurilisest mahajäämusest. Ühel õhtupoolikul kutsus Kuljusele tundmatu vanem härrasmees ta tassile teele oma koju, kus „sattumisi“ oli ka kaks inglasest luureohvitseri, ning järgmise kahe aasta jooksul õpetati Arkadi Kuljusele kõike, mida peab teadma mees, kui ta langevarjuga oma okupeeritud sünnimaale visatakse. Samasorti luurekooli lõpetas ühes teises linnas ka Rootsist saabunud Ronald Klimber, Eesti põhjaranniku kalurikülas kasvanud ja Kuljusega võrreldes väga keskpärase vaimsete võimetega mees. Mingi iselaadi konspiratsiooni huvides mehi omavahel ei tutvustatud ja kokku ei viidud. Igasuguse juhuslikkuse ning asjata riski vältimiseks nõustus vaid Kuljus langevarjuhüppega, Klimber aga otsustati välisluure kiirkaatril tuua pimedal ööl koduküla rannavette, et ta siis amfibriietes või kummipaadis maale hiiliks. Luurekooli juhtkond teadis ja hindas Kuljuse usalduslikke sidemeid eesti metsavendadega ja oli kohe päri variandiga — varem sihtkohta jõudnud Kuljus ootab sügisööl kõige kaasaegsema luuretehnikaga, raha ja relvadega varustatud Klimberit Tallinna lähedal varjulisel valgeliivasel rannal suurte männipuude varjus. See oli lapsepõlves olnud Klimberi mängumaa, kus ta tundis iga kivi ja kändu. Praegu mängisid täpselt samas paigas Mälk ja Kivine malet.

Kuljus visati langevarjuga Eestisse. Teda ootasid ja tema turvalist maandumist valvasid NKVD ohvitseridest kolleegid. Kuljus oli vahepeal ülendatud majoriks. Ta laskis endale teha väga õnnestunud plastilise näooperatsiooni ning jäi ootama Ronald Klimberit.

Kuljuse nutikus, kogemus ja julgus lubasid tal eirata mitmeidki NKVD karistamis- ja rahustamisaktsioonide jäiku eeskirju ning ka „operatsioonist Klimber“ otsustas ta võtta maksimumi. Kuljus suutis oma otseseid ülemusi veenda, et suure rühma relvastatud vankade saabumine väikesesse ja unisesse kalurikülla ärataks sedamaid tähelepanu, ka polnud välistatud, et imperialistlikul luurel on sealmail oma silmad ja kõrvad, ning Klimberit suudetakse ohu eest raadio teel hoiatada.

„Ma võtan ta kinni üksinda ja paljakäsi,“ vandus Arkadi Kuljus Eesti NSV julgeolekuministeriumi operatiivosakonna venelasest ülemale. „Kui valetan, laske maha!“

Et Kuljus oli enne Inglismaa luurekooli lõpetanud hoopis kõvema drilliga Leningradi luurekooli, jäädgi temaga nõusse.

Klimber toodi Eesti rannavetesse sumusel oktoobriööl 1949 ilma vähimagi ohu või viperuseta. Tillukeses kummipaadis oli hindamatu kogus ülikallist miniatuurset luureaparatuuri, suur summa Vene raha, valedokumente, relvi. Klimber jättis paadi veejoonele ning — nagu kokku lepitud — astus kahe suurest rändrahnust vasakule jääva männi vahele.

Oli häaletu ja pehme sügisöö. Klimber oli õnnelik. Juba puude vahel, nagu vastu õhtust uinuvat Eestimaad, heldis ta sosistama:

„Kodumaa.“

Sel hetkel virutati Klimberile täiest jõust jalaga tagumikku, nii et ta käpuli käis; lööja sõimas teda kõige tooremas vene keeles, millest Klimber taipas vaid sõnu „bandiit“ ja „spioon“. Klimberi käed väänati kontide raginal selja taha ning seoti kinni. Ta oli täielikus šokis ega suutnud üritada mingit vastuhakku. Klimber kartis, et venelane laseb ta siinsamas maha.

Pagari tänavale viidi Klimber sõjaväevillises relvastatud soldatite vahel. Juba esimesel ülekuulamisel veendus Klimber, et tal ei ole vähimatki mõtet midagi varjata, sest teda teavitati juhtunust esimese lausega: „Teie langevarjurist kolleeg jõudis ilusti pärale, aga uhub juba Leena jõe ääres kulda. Kakskümmend viis aastat järjest.“

Klimberile mõisteti viisteist aastat sunnitööd, sest — nagu talle öeldi, erinevalt langevarjurist, kes ägedalt end kaitses ja viimse padrunini vastu tulistas, ei avaldanud tema kinnivõtmisel vastupanu ning tunnistas kõik priitahtlikult üles.

Vorkuta laagris värbas NKVD Ronald Klimberi 1955. aasta kevadel oma agendiks. Aasta hiljem lubati tal kodumaale naasta. Kui Ronald koduranda jõudis, nägi ta kahest saatuslikust männist saja meetri kaugusel juba sarikate alla jõudnud eramut, kus askeldas laheda olemisega keskeas mees.

„Heldur Õunapuu,“ tutvustas ta ennast.

Klimberile leiti kiiresti nuhkimisülesannete kõrvale põhitöö ja sisemiselt sügavalt õnnetuna hakkas ta oma risti kandma. Ta oli töökas ja oskaja mees. Kõigest kolm aastat hiljem laoti Heldur Õunapuu juba valminud maja kõrvale tema eramu vundamenti.

Heldur Õunapuu *alias* Arkadi Kuljus oli KGB kõige kõrgemas ja salajasemas reservis. Ta ei võtnud osa ühestki operatiivüritusest, sest tema teened ja eeldused lubasid meest hoida väga kõrgel palgal, „kuni äkki vaja läheb“.

„Ma tegelen pisut teadusega,“ ütles Kuljus Klimberile.

Ta rääkis tõtt. KGB maksis mehele raha Eesti NSV Teaduste Akadeemia kaudu. Venemaalt tulnud akadeemikud Eichfeld ja Heil — olgu muld neile kerge! — kutsuti ühel ilusal hommikul ei vähem ega rohkem kui EKP Keskkomitee esimese sekretäri kabinetti, kus neile teatati: meie vabariigil ja teil isiklikult on au teada, aga surmani vaikida, et eestlasest teaduste doktor Heldur Õunapuu on seotud ülisalajaste sõjaliste uuringutega ning tema töötasu läheb teile alluva akadeemia finantsdokumentatsiooni kaudu mehe isiklikule arvele Eesti NSV keskhoiukassas.

Kas ja kus Arkadi Kuljust suure impeeriumi julgeoleku huvides pruugiti, on minule teadmata. Mees on juba õige mitu aastat mulla all. Aga et ta polnud üksnes andekas ja alatu, vaid ka leidlik, juurdlev, nutikas ja huumorimeelne, seda võib tunnistada veel tänagi hea tervise juures olev Ronald Klimber.

Kui Heldur Õunapuu 1987. aasta maikuu lõpul oma õdusas, merele avaneva vaatega suures elutoas kamina kõrvalt tugitoolist surnuna leiti, oli leidjaks just Klimber.

Ja Klimberile tuli külm higi otsaette, kui ta puhtast nuhiharjumusest Õunapuu kirjutuslaua alumise sahtli välja tõmbas ning leidis sealt kümne masinakirjaleheküljelise artikli „L. I. Brežnevi memuaarteose „Väike maa“ otsene mõju munatoodangu kasvule Tallinna linnuvabrikus“.

See artikkel lõppes lausega:

„Otseselt selle raamatu mõjul hakkasid iga päev üha rohkem munema linnuvabriku kollektiivi kõik liikmed — direktorist kuni koristajani.

Selline mõju on heal kirjandusel.“

Teisel kladel oli vaid pealkiri „A. P. Kirilenko — inimene, kommunist, demagoog“.

Kolmanda klade avas Klimber värisevi käsi, sest sellele oli kirjutatud „Minu elu“.

Klades oli vaid tilluke valge ümbrik. Klimber aurutas ümbriku lahti ja sulges siis uuesti. Ümbrik oli tühi.

Klimber vaatas aknast välja. Tal oli Õunapuust kahju. Aga pisut oli Klimberi hingel ka kergem, sest Õunapuu oli olnud ainus eesti mees, kellele Klimber oli saunalaval usaldanud, kuidas ta Vorkuta vangilaagri näljapajukil ära värvati, aga tema ei tahtnud mitte Eestit reeta ega venelastega kokku mängida, vaid ainult kõhu täis saada ning uuesti sünnimaale jõuda.

„Mina pole seda sinu käest kuulnud,“ ütles Õunapuu, „ja minu käest ei kuule seda ka keegi.“

See sirge ja ausa mehe lause liigutas Klimberit sedavõrd ja lähendas Õunapuule, et ta palus naabrimehelt õige imelikku asja:

„Heldur, vaata teraselt mu perseauku.“

„Ma panen prillid ette,“ ütles Õunapuu *alias* Kuljus.

Klimber upitas oma tagumikku Õunapuu poole ja see lausus, kuivatanud enne saunasoojuses higistama kiskuvad prilliklaasid:

„Just kui mingi vana löögi jälg... Otse augu ümber.“

„Jumala õige!“ kinnitas Klimber. „Sinna see vanja 26. oktoobril 1949 oma kirsaga virutas. Just sinna kohta!“

Ja Klimber ütles veel:

„Ükski haav, mis on löödud inimese hinge või ihusse, ei kao kunagi.“

Ta silmad tõmbusid niiskeks, ta oli härdas meeleolus. Aga tal oli hea meel, et ta kõrval seisis üks õige eesti mees.

„Elu on, jah, üks keeruline värk,“ kinnitas Õunapuu. „Võtame veel ühed õlled.“

Klimber ja Õunapuu olid mõlemad elus ning hea tervise juures, kui Mälk ja Kivine tollel esimese vinge tuulega sügispäeval nende akende all malet mängisid.

„Kergelt olid riides,“ meenutab Klimber. „Aga ägedasti mängisid. Heldur ütles mulle paar korda: „Vaata neid kahte hullu! Ara ka ei tüdi! Nii pika ajaga läheb ju kõht tühjaks! Robert Fischer on selliste kõrval täiesti normaalne inimene...““

Lühidalt: kaks cesti meest Paavo Kivine ja Andres Mälk mängisid sügaval Vene ajal oma ajaloolist matši ajaloolises paigas kahe suure männi vahel, piiritsoonis, kus üks Vene teenistuses olnud eestlane virutas oktoobriõöl 1949 Lääne teenistuses olevale eestlasele jalaga tagumikku, aga nüüd olid õiged eesti mehed jälle mõlemad, suisa naabrid ja sõbrad, oma hulluse unustanud, ja pidasid hulluks kaht noorema põlve meest, kes ei mänginud kaasa ühtegi poliitilist mängu, polnud ühegi luure palgal, vaid eelistasid kogu sellele absurdile iidse ja ausa mängu kummalist maagiat...

Et nad olid natuke hullud, selles pole loomulikult kahtlust. Aga, armas lugeja, küsigem nüüd jälle: kes meist ei ole pisut hull, kui me vaid iseend selle tarviliku nurga alt uudistada ja analüüsida julgeme? Kes üleüldse on täiesti normaalne? Või — millisel hetkel ja kus algab inimese või kogu süsteemi skisofreenia?

Aga just sellisest aspektist oli kogu oma ohvitserielu, õnnetu isikliku saatuse ja suure Vene riigi ekspansionistliku sotsialismüdeede külvamise üle sageli juurelnud kapten Jevgeni Bogoljubov, Moskva lähedalt Kalinini linnast pärit ohvitser, kes sel päeval oli oma alluvatega maa-aluses vaatluspunktis ja jälgis Kivise-Mälgu malematši.

Sel hetkel, kui Liiva kõögiviljalaost põgenenud kirjastustöötajad malelauda üles sättisid, juurdles Bogoljubov selle üle, kuidas näeks välja Laose, Etiopia ja Mosambiigi nakatamine sotsialismiga. Ta püüdis ette kujutada, kuidas on võimalik kirjaoskamatule kollase- või mustanahalisele selgeks teha, mis asi on proletariaadi diktatuuri õilsus, sotsialistlik võistlus, leninlik laupäevak ning töövihtumine selle soldati eest, kes 1941. aasta suvel komandöri lollusest surma sai. („За того парня“.)

Noore kursandina oli Bogoljubov salajasel tuumapommikatsetusel saanud just sellise jao kiiritust, mis ei jätnud vähimatki jälge mõistusele, kuid süvendas kiiresti impotentsust. Eelmisel kevadel, kui kirsid õide puhkesid, jättis naine Nadja Bogoljubovi maha.

„Andesta mulle, Jevgeni. Igal inimesel on vaid üks elu,“ saatis ta mehele postkaardi, millel puudus läkitaja aadress.

Jevgeni Bogoljubov oli korraliku tasemega maletaja — tugev meistri-kandidaat, Balti sõjaväeringkonna meistrivõistluste alaline finalist. Ta tundis

hästi maleteooriat ning siin punkriski lahendas õige tihti maleülesandeid.

Bogoljubov oli intelligentne, tasakaalukas, head nalja armastav inimene — nagu ka tema kooliõpetajaist vanemad Kalininis.

Ja Bogoljubov, Vene armee ohvitser, austas, hindas ja vahest isegi armastas eestlasi, kelle töökus ja tagasihoidlik väarikus teda ikka liigutasid. Mõnikord oli Bogoljubovil piinlik, et ta on sunnitud just sellist rahvast valvama, sulgedes okastraadi ja ülesküntud liivaribaga pääsu vaba vee äärde.

Kord, liigutatuna Georg Otsa laulust, oli ta endale öelnud: „Saatus pidanuks mind, piirivalvurit, viima Vene—Mongoolia piirile — silma peal hoidma, et ühe riigi lambad teise riigi karjamaale ei tuleks!“

Nooremleitnant Viktor Jablov seevastu oli piiratud, väiklane ja auahne. Ta ei lugenud midagi peale armeelehe „Krasnaja Zvezda“. Pikisilmi ootas ta uue kupu pealesaamist ja üleviimist mõnesse suurlinna või vähemasti sõjaväeringkonna staabi juurde. Kapten Bogoljubov teadis täpselt, et sedavõrd andetut inimest ei edutata isegi Vene kroonus, aga sisemine taktitunne ei sõnastanud seda kordagi valjuhäälselt.

Joosep Siilivask oli kõige tavalisem Võrus keskkooli lõpetanud nooruk, Tartu Ülikooli sisseastumiseksamitel läbi põrunud, aga uueks katseks mitte lootust kaotanud, ja teenis nüüd oma kaheaastast soldati sundaega.

Peaegu igas kirjas vanematele kiitis ta kapten Bogoljubovit ning kirjeldas Jablokovi kõige totramaid küsimusi töörahva rängast ekspluateerimisest ning kultuuri täielikust madalseisust kodanlikus Eestis.

Joosep Siilivask oli tark, ta teadis täpselt, millest tuleb rääkida ja millest vaikida, ja ainult üks kord, nimelt viimaste oktoobripühade aegu, kui nad valvepunktis — eeskirjade vastaselt küll — pudeli viina ära võtsid ning Jablov pajatama hakkas, et eesti tööliklass palus 1940. aastal pisarsilmi Punaarmeel ennast kapitalistlikest rõhujatest vabastada, siis teatas Joosep Siilivask leitnant Jablokovile särasilmil:

„Jumala õige! Aga venekeelses ajakirjanduses pole millegipärast seni kirjeldatud, kuidas 16. juunil 1940 seisid Eesti Vabariigi idapiiril Narvast Mehikoormani rahvariites neid kõikidest Eesti valdadest ja panid igale idast tulnud soldatile lillepärsa pähe! Nii oli lugu, seltsimees leitnant. Mu oma vanaemagi seisis ja ootas!“

Kapten Bogoljubov ei teinud nagu kuulmaga, aga järgmisel hommikul sõnas Joosep Siilivasele, tõsi küll, nagu muuseumis, kuid ometi tõsiselt ja pisut hoiatavalt:

„Reamees Siilivask! Hans Christian Andersen oli selle mehe nimi, kes muinasjutte välja mõtles. Mitte sina!“

Joosep Siilivask, peab ütleva, oli absoluutselt kolmkeelne: ta rääkis liivakastist ja lasteaiast alates perfektselt võru, eesti ja vene keelt. Tema laitmatu vene keel ta radarijaama tõigi.

Leitnant Jablokovi suurimaks salaunistuseks siin piiriribal oli mõne vaenuliku lääneriigi salakuulaja või diversandi kinnipüüdmise, mis talle paugupealt annaks nii autasu kui ka aukõrgenduse. Ta oli loomulikult ateist — mitte veendumustelt, vaid rumalusest —, kuid igal õhtul palus ta mõttes Jumalat, et see mõne sotsialismivaenlase tema valveribale ära eksitaks.

Kui Kivine ja Mälk korraga kuvariruudule ilmusid, rohmakais riideis, nagu ööst ja kurja pealt tulnud, pisut arglikult ringi vaatamas, mõistis leitnant Jablokov, et Jumal on lõpuks tema palvet kuulda võtnud.

Nagu nähtub ajaloodoktor Edgar Mattiseni leitud diktogrammide litereeringuist, tahtis Viktor Jablokov sedamaid punkrist välja karata ning püssitoru kahele diversandile ribide vahele suruda.

Kahjuks ei ole Jumalal kombeks valjul häälel rääkida. Jumal vaid ilmutab ennast. Seetõttu ei sosistatudki Jablokovile kõrva: kulla mees, siin paigas, nende kahe männi vahel, ei pruugita relva. Parimal juhul virutatakse tanksaapaga. Tagant. Pimeduses. Ootamatult. Tugevasti.

Ei ole litereeritud Jumala, vaid kapten Bogoljubovi rahulik hääle:

„Ärge rabelge, leitnant! Kas te arvate, et need mehed veel kusagile pääsevad, kui nad on tõesti diversandid? Laske neil tegutsema hakata, et kavatsused ilmsiks tuleksid!“

Ja siis üllatavalt pahuralt:

„Noh, mis te nihelete! Pole elusat inimest varem näinud või? Ei kuule või, et nad eesti keelt räägivad?“

„Kuulen, seltsimees kapten.“ Ja seejärel süüdlaslikult: „Aga aru ei saa...“

„Aga kust te aru saate, et nad diversandid on?“

„Nad näevad niimoodi välja!“

Nüüd, armas lugeja, kui ma manan hetkeks silme ette õnnetukese harimatu leitnant Jablokovi ning oma kaks kooliskäinud sõpra Paavo ja Andrese, tolle aja poliitiliselt valvsa ühiskondliku kliima ja lõppematu kartuse, kahtlustamise ja valmisoleku, kui ma mõtlen sadadele trafaretsetele ja halbadele spioonifilmidele, siis oli totakal Jablokovil täielik õigus neid vendi spioonideks pidada, sest vähemasti üks neist — ja nimelt Mälk! — vastas absoluutselt välismaise luuraja stereotüübile. Mälk kandis nimelt tumedaid päikesepillid ning lohakalt üle öla visatud fotoaparaati. Eesti mainekaimat kodu-uurijat ja loodusteadlast Jaan Eilartit jõuti tema teadusrännakutel mööda endist Nõukogude Liitu paarkümmend korda arreteerida ja lähimasse miilitsajaoskonda või piirivalvekordonisse toimetada just seetõttu, et tema välimus — pisut sakslaslikult kongus nina, tumedad päikesepillid ja välismaine fotoaparaat — ei jätnud mingit kahtlust, kellega tegu.

Paavo Kivise kerge rõivastus — treeningülikond ja pruugitud tolmumantel — ei andnud vähimatki märku tema suhetest rahvusvahelise spionaaziga, kuid peab tunnistama, seda suuremat kahtlust ta Jablokovis äratas:

„Varjab, raisk, oma olemust!“

Minu valduses on Edgar Mattiseni leitud ning heade spetsialistide poolt ühes Tallinna eraturvafirmas dešifreeritud-litereeritud stenogramm Mälgu ja Kivise replikidest viie mängutunni jooksul ning kolme neid jälgiva piirivalvuri kommentaarid. Minule isiklikult jätab kõige sümpaatsema mulje kapten Bogoljubov, kes väga kiirelt mõistis, kellega on tegu, ning hiljem nautis kogu hingest tema piiriribal toimuvat, sest tavaliselt ei juhtunud seal tervete päevade, nädalate ja kuude kaupa midagi: nii lukus oli Vene rügi piir.

Bogoljubov hakkas meeste mängu vastu huvi tundma — seda täieliku professionaalsusega — esimesest partiist alates. Nii on ta fikseerinud avanguid:

„Kuningagambiit.“

„Hispaania avang.“

„Lipugambiit.“

„Vanaindia kaitse.“

„Tohoh! Täielik hotentoti avang! Kuidas nii võib?!“

„Nelja ratsu avang.“

„Väga huvitav uuendus slaavi kaitses!“

„Hollandi kaitse, aga must eksis juba kaheksandal käigul.“

„Issand, milline näpukas võidetud lõppmängus!“

„Leppisid viiki, aga valgel oli võit. Välgus olnuks muidugi raske realiseerida.“

„Vene avang. Vaata, tervelt kaksteist käiku partii Karpovi—Timmani järgi! Tublid mehed! Oi, kui kahju! Nüüd lõppes mustal mõistus otsa... Tuli ohverdada vanker.“

„Kurat küll, poleks tohtinud seda etturit jahtida! Pikk vangerdus ja ongi pillid kotis.“

„Vaata, väga visalt kaitseb.“

Siis on Jablovkov küsinud:

„Kumb kõvem on?“

Bogoljubov: „Raske ütelda... Päris võrdsed minu meelest. See tuulemantlis mängib huvitavamalt, ideid on rohkem, aga tüse vend ajab kaunis targasti ja visalt vastu. Vasturünnakutel vaata et ohtlikumgi!“

Kivise ja Mälgu tekst on väga napp:

„Šahh!“

„Šahh!“

„Matt!“

„Šahh!“

„Vangerdan.“

„Vangerda, kui tahad.“

„Ettur lipustub!“

„Las lipustub!“

„Sul aeg!!!“

„Ära puhu suitsu näkku!“

„Ma ei puhu, tuul toob.“

„Šahh!“

„Ära, kurat, vajuta vale käega!“

„Šahh!“

„Kretiin! Sul pole malest aimugi!“

„Täielik mõlakas! ... Heas mõttes, muidugi!“

„Šahh!“

„Šahh!“

„Muda!“

„Ise oled!“

„Ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai!“

Hale nutt sai kuuluda ainult Mälgule. Ja minu silma all — kuigi ka Kivine seda ammu ja suurepäraselt teab — on Mälk pärast sellist kiunumist saanud kümneid n.-ö. teenimatuid ja ootamatuid võite Kivise üle.

Nii hakkab Mälk niutsuma seisus, mis on objektiivselt kaotatud, kuid nõuab vastaselt veel teatud täpsust. Aga ilmselt just Kivisesse kodeeritud abivalmidus ja kaastunne, mis kõiki ta tuttavaid võlub, veab siis teda alt: ta ei suuda vastase valu suurendada, vaid mõtleb asja süütumate käikudega ära lahendada.

Aga vastas on Mälk, kes selle ajaga ei leia mitte ainult pääsetee, vaid ka vastase vahele võtab... Nii kostab nüüdki:

„Mölakas!“ (Kivine solvunult.)

„...ja malet ei oska?“ (Mälk kahjurõõmsalt.)

„Palju seis on?“

„7 : 7“

„Mis ajast?“

„Sa ju lugeda oskad, ma arvasin, et rehkendada ka...“

„Kreitiin!“

„Šahh!“

„Näen küll!“

„Mälk, kui sa veel korra vale käega vajutad, ma lähen koju.“

„Jala või?“

„Jala!“

„Ma ei vajuta...“

„Šahh!“

„Šahh!“

„Matt! Paras sulle!“

„Ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai...“

„Ära simuleeri!“

„Ai-ai-ai-ai-ai-ai-ai!“

„Mis sa vingud, ise suur mees!“

Lindile ei ole jäänud jaheda põhjatuule kohinat, mändide müha, mere tõsinevat uminat, sügistaeva madalust, aheneva päeva kahvatut valgust.

Kell pool neli olid kokkulepitud kaheksateist partiid mängitud ning seis 9 : 9.

„Lähme korraks autosse sooja,“ tegi Mälk ettepaneku.

„Sul on külm või?“ küsis läbikülmunud Kivine, kes üritas lödisemist varjata ja surus hambad kõvasti kokku.

Kivine oli ilmselgelt iseenda peale pahane, sest ta oli juhtinud 8 : 5 ning siis lubanud endale, et kohe, kui matš võidetud, sõidavad nad Kirovi kolhoosi kohvikusse sooja — enne kella 18 ei tohtinud nad koju ega toimetusse ilmuda. Tal oli tõesti külm, aga pahane oli ta iseendale, sest lõppude lõpuks oli Mälk tast nõrgem, ta teadis seda kaljukindlalt, ja see tuli ära tõestada, olgu kui külm tahes.

Paavo ütles:

„Veel kuus partiid ja mitte ühte rohkem!“

„Miks mitte,“ vastas Mälk oma tavalise lausejupiga.

Laine hakkas valjemini kohisema. Tuul tassis merelt peent vastikut veepihu. Liiv õhkus niiskust, kivid jahedust ja ükskõiksust. Taevas kummus kui soldati tühi supikauss üle kahe mehe, kes ei näinud selle ääre alt välja.

„Ära vajuta vale käega!“

„Šahh!“

„Kas sa arvad, et ma ei näe?“

„Näed, aga vähe!“

„Šahh!“

„Vangerdan.“

„Vangerda, kui oskad!“

„Sinusugusele võib ohverdada mis tahes viguri!“

„Ära kelgi!“

„See pole kelkimine! Selge tõsi!“

„Šahh!“

„Mälk, kurat, ära astu mulle jala peale!“

„Normaalsel inimesel ei ole kunagi nii pikki jalgu. Ainult endistel kaugushüppajatel.“

„Mõlakas!“

„Heas mõttes?“

„Kõige halvemas.“

„Aitäh!“

„Võta heaks!“

„Šahh! Šahh! Matt, kretiin!“

Kui oli mängitud viis lisapartiid, juhtis Mälk 3 : 2 ehk üldseisuga 12 : 11, ning kuuendas — ja kokkuleppe järgi viimases — mängis ta Bogoljubovi hinnangu järgi siitsiilia kaitset suisa hiilgavalt. Siin otsustasid partii saatuse kaks lihtsat ja loogilist, igale algajalegi jõukohast odakäiku.

Mälk otsustas, et vähemasti üks kord ei mängi ta kindlale punktile — see tuleb nahunii! —, vaid ilule, et nätakas Kivisele veel uneski meelde tuleks.

Mälk kahis vankri.

Mälk vaatas oma imeilusat kahingut, sirutas selga, tõmbas suitsu sügavalt kopsu ja vaatas võitja leebe ning raue kaastundega oma põhirivaali, kes hoidis kahe punaseks ja kangeks külmunud käe vahel värisevat lõuga.

Kivine meenutas talle hommikul esimest öökülma saanud suurt punast porgandit. Kivine oli loomulikult puhtam ja pestum. Mälgul oli hea meel, et talle selline võrdlus pähe tuli, ning ta otsustas seda õhtul telefonis tutvustada sõnagurmaan Jüri Tuulikule.

Nüüd järgnes see, mida meistikandidaat kapten Bogoljubov on kommenteerinud:

„Päeva parim käik!“

Paavo Kivine ei võtnud ohvrit vastu, vaid... kahis ise oda ja seejärel veel ratsu.

Kui Mälk tekkinud seisü süvenes ja aru sai, mis nüüd järgneb, hüüdis ta kahetsuse, viha, üllatuse, raevu ja solvumisega, kõik illusioonid sekundipealt kaotanud inimese saatusele alistumisega:

„Kuradi p...!“

Pika teenistusaja jooksul mõnedki eesti keele vängemad sõnad selgeks saanud Bogoljubov puhkes südame põhjast naerma. Talle, jumala eest, meeldisid need kaks hullu, ja ka see otse hinge põhjast tulnud karjatus — „õhuke“ ja kõigest ühekordne küll vene keele vastetega võrreldes, aga krepka siiski.

„Kuradi p...!“ hüüdis Mälk uuesti.

Ja siis veel viimast sõna viis korda järjestikku.

„Что он сказал?“ küsis leitnant Jablokov reamees Siilivaselt.

„Он назвал имя известного органа.“

Oletades, et juttu võis olla partei-, komsomoli-, ametiühingu- või koguni julgeolekuorganeist, s. o. riigi alustaladest — need kaks tüüpi olid ja jäid Jablokovile kahtlasteks —, küsis leitnant täpsustavalt:

„О каком органе речь?“

Nooruke reamees Joosep Siilivask ei olnud nii süütu memmepoeg, nagu tema malbe ülalpidamine aimu andis, ta ei olnud mitte ainult kuulnud Mälgu poolt nimetatud organist, vaid, andestagu lugeja, ta oli asjaga isiklikult tuttav, ning võrukael vastas venelasele vähimagi kohmetuseta:

„О женском половом органе, товарищ лейтенант.“

„Понял,“ vastas Jablokov.

Venelasi iseloomustabki kõige sagedamini see, et nad teistele rahvastele kõige lihtsamaid asju selgitades lõpetavad lause küsiva sõnaga „понял“, või siis kasutavad seda sõna vähimagi häbita seal, kus nad tegelikult millestki aru ei saa.

„Понял,“ vastas Jablokov. „Понял.“

Jablokov ei taibanud Mälgu hinges mässava tragöödia ulatust. Ta ise kõneles suurt keelt, kus sellised sõnad võivad lõpetada mis tahes lause. Ta ei aimanud seetõttu, et väikeses kultuurkeeles on sellise sõna väljaütlemine võrreldav laevahuku, kooleraohu või rongi alla jäämisega.

Kuid veel vähem taipas malekäike mittetundev Viktor Jablokov, et see vulgaarne vandesõna, sel hetkel tõepoolest ainus adekvaatne väljendus, mis eufooriast masendusse paisatud Andres Mälgu sügavast sisemusest tõusis, ei olnud ei roppus ega kasvatamatus, nagu polnud isikliku vihkamise märk mängu ajal vahetatud viisakused; see kõik oli tühipaljas vaht, sõnaline aadrilaskmine viimseni üleskrüvitud vaimse pinge juures, mida sünnitas õilis mäng, millest nad mõlemad said loovuse jätkuvat naudingut, mida annab vaid male ja ainult kahe võrdse mängija puhul. Jablokov ei taibanud, et Mälk tegelikult ei ropendanud. Mälk oli vaid öelnud oma vastasele kõige arusaadavam vormis, kui valus oli talle antud löök.

Ja nüüd, armas lugeja, näitab kõige elementaarsem rehkendus, et mändide all, kus Kuljus oli Kimberile 1949. aasta oktoobris jalaga tagumikku virutanud,

vormistades sel kombel kahe ideoloogia kokkupõrke konkreetse rahvuslikus kontekstis — sealsamas mändide all viigistus igavesti kestva Mälgu—Kivise maleduelli järjekordne matš 12 : 12.

Nad olid mänginud neli tundi. Kell näitas 16.32.

Kumbki polnud alistunud, sest tõtt räägib Hemingway, kui ta kirjutab, et inimese võib hävitada, aga teda ei saa alistada.

Et te teaksite, millistes tingimustes mängiti neli otsustavat lisapartiid — kohe need algavad! —, tsiteerin Eesti meteoroloogiakeskuse arhiivis säilinud ilmateadet: „Päeva teisel poolel ilma järsk jahenemine. Kõrgrõhu front taandub madalrõhulohu ees, mis toob kaasa sademeid, vastu ööd paiguti rahet. Põhjatuul tugevneb 15 meetrini sekundis, rannikul iiliti kuni 18 meetrit. Öökülma võimalus.“

Linnameestena ei pööranud Mälk ja Kivine ilmaennustusele tähelepanu. Autoomanikena fikseeris nende kõrv raadiouudistest vaid sõnu „udu, kiilasjääd, umbtuisk“. Praegugi polnud nende ümber ei merd, männipuid, põhjatuult ega isamaa halli sügistaevast —aju teadvustas vaid seda, et ühega neist teevad need neli partiid sama, mida tegi saatus Pauluse armeega Stalingradi all. Kumbki oli kindel, et fortuuna on sel raskel hetkel temaga.

Saatus, armas lugeja, nagu me teame, on sageli etteaimamatu, karm, ja saatusele allajäänu seisukohalt alati ülekohtune. Totalitaarses riigis, kus möödus parim osa meie elust, õpetas ainulubatud ja ainuõige marksistlik filosoofia, et saatuse ületähtsustamine, müstifitseerimine või mütológiseerimine on ise-loomulik vaid Lääne väsinud ilmavaatele ja selle intelligendikestest kandjatele. Meie teadsime, et inimene i s e on oma saatuse premees. Me teadsime, et elu on kangelastegu.

Kivine oli marksistlikku filosoofiat ülikoolis õppinud, Mälk kirjastuses toimetanud. Nad ei olnud ideoloogiliselt karastuselt pehmed vennikesed.

Ka neljas viimases partiis mindi raginal kokku, kuid läbikülmunud ja võbiseva, endise Eesti kaugushüpperekordi omaniku Paavo Kivise sportlasejonn võttis siin selle, mida tema võistlusaastal nimetati võiduks viimase hüppega.

Paavo Kivine võitis kõik neli viimast partiid ja kogu matši 16 : 12. Kui nad autosse istusid, näitas kell 17.15.

„Ma olin neljas viimases partiis täielik kapsas,“ ütles Mälk äkki mingi talle täiesti ebaomase alistumisega, nii et Paavo jättis ütlemata kõik sõnad, mis ta oli varunud igale võidukale matšile järgnevaks kokkuvõtvaks hinnanguks.

Kui Vassili Kramarenko nad tõkkepuu alt läbi laskis, jällegi Mälgule au andes, jätkas Andres kosunumalt:

„See kapsajutt ei olnud muidugi ses mõttes, et sa minust tugevam oled. Tegelikult sina ei võitnud, vaid mina kaotasin... Seekord.“

Kui Paavo Kivine kell 18.20 üle koduukse astus, jäi abikaasa Tea sedavõrd üllatunud oma meest vaatama, et pillas teetassi käest ning alles siis pääses nutupiiril olev kaastunne üle ta huulte:

„Issand, Paavo, sa oled sinine! Sa pole sininegi, sa oled ju päris lilla!“

Nagu esimene jääaja üleelanud mees vastas Kivine täielikku bioloogilist normaalsust ja suutlikkust väljendava lausega:

„Kallis naine, ma ei ole lilla!“

Aga seejärel ütles ta ilmsesti Mälgu autos väljamõeldud ja päheõpitud lause, et õigustada oma haledat väljanägemist ja kogu piinade päeva:

„Nii loge, kui on kogu see vene värk, ei ole maailmas miski muu. Terve päev tõmbtuules ja külmas maainimese tööd ära tegemas! Mulla ja tolmu ja kaalikate ja venelaste vahel! Nime järgi Liiva baas või ladu, aga hullem kui Buchenwald.“

Viimase sõna puhul Kivine küll võpatas: ta oli pruukinud vales kohas ühe suure kannatuse ja valuga seotud paiga nime.

Veerand tunni pärast sulas Kivise jäine keha kuumas vannis. Sada grammi valget viina kiirendas vereringet ja tõstis toonust. Koer Bosse niutsus rõõmust kadunud peremehe naasmisel ja noolis kareda keelega kaugushüppaja pikki tugevaid varbaid.

Kui abikaasa Tea vannitoa ukse sulges, ütles mitme olümpiaaraamatu autor ja Eesti tuntuim spordifilosoof ning olümpia-aadete austaja ja propageeriija oma koerale, kes ühes maletabelis seisab kõrvu Ülo Tuulikuga, aga pool punkti Jüri Tuulikust ees:

„Bosse, pea meeles, peamine ei ole osavõtt, peamine on võit! Aga mitte igasugune võit, vaid ainult võit Mälgu üle!“

Loom lõõtsutas rõõmust, et temaga kõneldi. Loom ütles: „Auh!“

Paavo kallas veel sada grammi valget viina kurku ja ütles koer Bossele:

„Sõber, kuule nüüd: kui sind päevast päeva, nädalast nädalasse, aastast aastasse surutakse ja lämmatatakse üheainsa mõttesüsteemiga, kui sind püütakse alistada lõplikult, nagu polekski sa vaba inimesena sündinud, kui sa sageli oledki surutud vastu tuimuse halli müüri ja sul ei lasta teostada ühtki loovat ideed — ikkagi, Bosse, ei tohi alistuda.“

Kui sa kuuled vaid ühtesid ja samu hüüdlauseid, kui sa pidevalt pead alistuma ühtedele ja samadele reeglitele, kui üritatakse alandada ja nullistada sinu isiksust — inimene ei tohi alistuda!

Ja kui sa mõnel päeval kogemata nõrgem oled, ära anna vaenlasele pikka rõõmu, ajalugu teab, et toores jõud ei võida iialgi!“

Paavo ei rääkinud Vene ekspansioonist ja sotsialismi juurutamisest Eestis.

Paavo rääkis Mälgust.

Loom Bosse ütles: „Auh!“

„Tark loom,“ mõmises Kivine. „Targem kui Mälk.“

Viin oli oma töö teinud: Kivine liialdas...

Et Kivine tõepoolest liialdas ja et kord öeldud lause „Mälk ei olegi nii loll, kui ta laseb välja paista!“ paika peab, selles veendus Paavo Kivine järgmisel tööhommikul „Eesti Raamatus“, mil Mälgu aktsiad äraarvatusse kõrgusse tõusid. Kivine oleks toonase hetkelise nõrkuse ajel tahtnud isegi tunnistada, et Andres Mälk päästis tema, Kivise au ja maine.

Kui kõik end täpselt kell 8.30 alanud tööpäeva alguseks sisse olid möllinud, pliiatsid, kustukummid ja korrektuuripoognad pealtnäha pingsasse „süsteemi“ sättinud, koguneti napilt pärast kella üheksat esimesele hommikusele suitsule.

Tekkis natuke imelik, õõnes ja ärev vaikus, sordiini all peituv ebamugavus, kui oma udest astusid välja eluaegne antinikotiinik Kivine ja tööol suitsetamist varjav Mälk. Meeskolleegid ei õelnuks ilmsesti midagi või siis oleksid asja üle selgust pärinud hiljem vaikselt omavahel.

Aga üks suure suuga lõhvard naisterahvas, aktiivne parteilane, ühiskondlik autoinspektor ja hulkuvaid koeri püüdev riigikuulekuse elav etalon, päris, suitsu suust võtmata:

„Noh, ja kuhu siis meie suurmeistrid eile kadusid?“

Jumal ise tahtis, et Mälk oli Kivisest pool sammu eespool. Me ei tea iialgi, mis juhtunuks edasi, kui sellele küsimusele oleks pidanud vastama pehme ja kõigi inimlike süüme kompleksidega varustatud Kivine. Aga pool sammu Kivisest ees, rasked moodsad tanksaapad jalas, tumedad päikesepriidid ees, laiaõlgne, pikajuukseline ja küsijast kaks pead pikem, seisis marksistliku kirjanduse nooretoimetaja Andres Mälk.

„Meie? Kus olime meie? Ja teie tulete seda küsima ja teil ei ole häbigi!“

Kurat! Ise kablutasite kõik ummisjalu kergemat tööd otsima ja jätsite meid Kivisega kui kaks õnnetut Jeeriku tee äärde. Teie ju vastutasite kohaloleku eest ja teie kindlasti teadsite, et kaks meest suunatakse Liiva raudteejaama, kuhu mingi Lõuna-Eesti kolhoos oma mädanenud kartulid saatis. Rongiga, kurat! Ja konteineriga, et ei haiseks! Seal oleks kümmet meest, kummikindaid ja gaasimaske vaja läinud!“

Ja siis kuulis Kivine sedavõrd läbimõeldud ja sadistlikku küsimust, et ta isegi luksatas.

Mälk küsis juba niigi tühaks tehtud naisterahvalt marksistliku lihtsuse ja selgusega ning profetariaadi diktatuurile omase halastamatusena:

„Mis kell siis töökas „Eesti Raamatu“ kollektiiv eile Liiva baasis lõpetas?“

„Nagu kõik šefid — kell 17.45,“ vastas naine ja ta hääl värises.

„Kell 17.30 polnud teist kellestki enam lõhnagi,“ pahvatas Mälk ja vaatas naisest üle nagu kaelkirjak muulast.

Maad võtnud vaikus, nagu võis olla vaid Pompei kohal pärast laava langemist, kostis maheda napsisõbra ja päris hea malemängija Mati Aroella täpsustus:

„Lõhn oli. Sa lihtsalt ei tõmmanud ninaga.“

„Mis lõhn?“

„Jõhvikamahelaga tembitud piirituse lõhn!“

Aroellal oli õigus ning meie, armas lugeja, kuuleme kohe, et kaudselt, aga seda suurema kasumiga said Liiva baasis pruugitud piiritusest oma osa ka Mälk ja Kivine.

Asi oli nimelt selles, et tol ajal toimis igas korralikus riigiasutuses tsiviilkaitse süsteem, mille eest tavaliselt vastutas joomise ja lolluse pärast armeest demopitud ohvitser.

„Eesti Raamatus“ oli selleks meheks Andrei Jekimovitš Golovatenko, pikast armeedrillist küll nüri, aga nagu enamik joodikuid, ütlemata südamlük inimene.

Golovatenko oli päev enne Liiva baasi šeflustööd saanud vabariiklikust tsiviilkaitsestaabist kaks liitrit piiritust — nagu ta ise seletas, gaasimaskide puhastamiseks kohe pärast seda, kui Keila linnale on visatud aatomipomm, aga meie kõik jätkame, gaasimaskid peas, toimetamist ja redigeerimist, kuni Keila linn on maatasa ning radiatsioon üle Tallinna ja Pärnu Riiga jõudnud, kus ta hajubki.“

Just nii rääkis Andrei Golovatenko, üritades sellise omataolise lollitamisega varjata riiklikke saladusi, mida ta ausalt öeldes isegi ei teadnud. Ta teadis ainult, et saladused on olemas ja sõjaväelane ei tohi neid välja lobiseda. Kui Golovatenko hommikul Liiva köögiviljabaasi jõudis, oli tal piiritus kaasas ning ta kavatses selle veel enne tööpäeva lõppu ausalt oma ametiruumi toimetada. Sest piiritus oli riiklikul arvel.

Aga Liiva baasis oli külm.

Venelasena oli Golovatenko eluaeg riiki varastanud, ja et talle sõjaväelase ning ohvitserina kamandada meeldis, saatis ta kohe kaks meest baasist konfiskeeritud kapsaid esimesele tänavanurgale maha müüma. Saadud raha eest osteti mitu liitrit kõige maitsvamat jõhvikamahla.

Golovatenko tegi ise segu ja ise jagas välja.

Ta oskas märjukest doseerida erakordse oskusega, nii et seda jätkus täpselt kella 17–ni, kui Liiva baasi juhataja Õie Jaroslavets kaks kätt kokku lõi ega uskunud oma silmi: mõnusa krihvi all oli kollektiiv ära teinud uskumatu hulga tööd. Nad olid sattunud täielikku lööktööhoogu, laulnud komsomoli- ja partisanilaule ning ületanud mitmekordselt tavaliste šeffide tötulemused.

Õie Jaroslavetsi allkirja kannab ka Eesti Vabariigi Arhiiviametis säilitatav tänukiri kirjastuse „Eesti Raamat“ direktorile Roman Siirakule. See on kättesaadav igale uurijale.

Dokumendis teatab seltsimees direktress, et ennastületava tööga on sm. Siirakule alluv kollektiiv Liiva juurviljabaasis sedavõrd tulemuslikult oma šefluskohustust täitnud, et baas suure tänu ja tunnustusega eraldab nii ja niisuguse summa kõige paremate premeerimiseks.

Roman Siirak palus oma sekretäri, et talle toodaks nende 46 töötaja nimekiri, kes olid sel päeval väljas, samuti viimases kahes kvartalis kirjastusesiseselt premeeritute nimekiri, sest pikaaegne elukogemus veenis Siirakut: kes on põhitööl tubli, see ei looderda ka šefluses.

Siirak oli delikaatne ja tark direktor. Käskkirjaga, mis iga korruse koridoris seinale kleebiti, tänas ta kõiki Liiva baasis töötanud kolleege „olulise ja tulemusliku panuse eest Tallinna linna varustamisel juurviljaga“.

Direktress Õie Jaroslavetsi poolt eraldatud summa jagas Roman Siirak kaheksaks võrdseks osaks, mis — et teisi mitte solvata — anti kaheksas valges kinnises ümbrikus ükshaaval direktori kabinetti kutsutud toimetustöötajatele isiklikult üle.

Esimesena käisid kirjastuse „Eesti Raamat“ direktori Roman Siiraku kabinetis Andres Mälk ja Paavo Kivine.

Paavo Kivise ja Andres Mälgu malelahingute üks kõige õnnelikumaid aegu oli augustiputš Moskvas ja Eesti taasiseseisvumine aastal 1991.

Mälk ütles augustiputši esimesel päeval kirjastuse peatoimetajale:

„Käsikirju pole mõtet toimetada ega tootmisse anda enne, kui see jama Moskvas lõpeb. Me ju ei tea, kelle nimi tuleb tekstist maha tõmmata, kelle oma rasvaselt kirjutada ja kelle nime järel lisada, et tema püünele ilmumise peale tormiliselt aplodeeritakse, otsekui oleks ÜRO näljaabi kohale jõudnud.“

Paavo Kivine oli sellal juba erakirjastuse „Olümpia“ omanik ja tal oli seetõttu ajaga lahedam.

Ajaloolisel augustinädalal 1991 mängitud matšide protokollid on Paavo loovutanud Eesti Spordimuuseumile Tartus selle näiteks, kuidas male kui spordiala on ajaloo, poliitika ja kultuuri lahutamatu osa, kajastades oma aega ja arusaamu ja aidates nooremal sugupõlvel meenutada möödanimikke. Nimelt muutusid olenevalt olukorrast Moskvas ja Tallinnas ka matšide nimetused. Ilmselt on Mälgu taskuraadio pidevalt mänginud, nii et mehed ei jäänud millestki ilma.

Loetleme matšid ja võitjad ajalises järjekorras:

1. „Elagu vaprad vene riigipöörjad — leninlike traditsioonide jätkajad!“ (Mälk 7,5 : 4,5)

2. „President Gorbatšovi kukutamise esimene mälestusmatš.“ (Kivine 6,5 : 5,5)

3. „Elagu KGB ülem kindral Krjutškov ja relvajõudude ülemjuhataja marssal Jazov — demokraatia garantiid Venemaal!“ (Kivine–Mälk 6 : 6)

4. „Tere tulemast Tallinna, Pihkva dessantväelased. Tuld teie torudest!“ (Kivine 7 : 5)

5. „Teletorn oli, on ja jääb eestlastele!“ (Mälk 8 : 4)

6. „President Gorbatšov Moskvas tagasi! Elagu suurematu vene demokraatia!“ (Kivine 7,5 : 4,5)

Ühel möödunud talve nädalavahetuse päeval mängisid Andres Mälk ja Paavo Kivine taas eriti printsiipiaalset matši Mälgu tööruumides kirjastuses „Olion“ Tallinnas Pikk t. 2. Oli vaikne ja mahe pilvealune ilm, taevast helkis jumalikku leebust, Mälgu tubakasuits ei läinud Kivisele silma, vaid hõljus avatud aknast vanalinna katuste kohale.

Ühel hetkel hakkas uulitsalt siseruumi kostma tasast ja ühtlast sahinat, poriks tallatud lume vaikset lirtsumist, tasast mõminat, mis võis olla kas palve või oie või joomast väsinud inimese instinktiivne märguanne maailmale, et ta on veel elus. Need hääled oma mahasurutuses, aga otsekui salatud ja varjatud võimsuse sünnitasid samasuguse ärevuse, möödapääsmatu ohu ja paratamatuse tunde, kui paigaline juut oma aknast Jeruusalemma südalinnas keset südaööd avastab, et kõik Gaza sektori palestiinlased astuvad Pühasse linna — paljajalu, sõnatult ja hääletult, pilk maas ja koraan kaenlas.

Mehed jäid akna alla seisma ja nägid, et kõige ees astub suurt kuldset risti kandev isa Kornelius ja tema järel lõputu vaikiv, alandlik, kuulekas ja kombekas

ausate vene usklike rivi. Tänav oli kitsas, ja nad voolasid nagu vaikne jõgi, milles ei sünni kärestikke. Isa Kornelius ujus uhkelt ja väärikalt ees nagu suur säga. Pildis oli midagi looduslikku ja ülevat. Otsekui oleksid nemad, kaks surelikku, vaadanud Jumala enda juhitud lavastust.

Seletamatult ärevana ja millestki nagu vabaneda igatsevana istusid Mälk ja Kivine uuesti laua taha.

„Ma mängin slaavi kaitset!“ teatas äkki Mälk, otsekui aimates ja õrritades Kivise puhast rahvustunnet.

„Tead, Mälk, sinule on see vene värk kogu aeg pisut ikka meeldinud ka,“ arutas Kivine.

„On,“ vastas Mälk malbelt ja õrritavalt.

„Selle asja me lõpetame kohe!“ teatas Paavo.

„Ei tea, mis kombel?“

„Puhtmaleliste vahenditega, mis mõjuvad moraalselt ja poliitiliselt.“

„Kuidas?“

„Ma viin sind Moskva patriarhaadi alt Konstantinoopoli patriarhaadi alla!“

Nüüd puhus Mälk Kivisele märkamatuult suitsu näkku ja ütles rõhutatud kaastundega, otsekui hullule või vaimuhaigele, kellele ükski rohi enam ei mõju:

„Sa, Paavo, oled ikka päris totakas. Oikumeeniline oinas!“

Mehed läksid raginal kokku.

Hiljaaegu helistas Paavo mulle ühel hilisõhtul ja teatas:

„Mälk ei ole endast neli päeva enam märku andnud. Ilmselt on surnud!“

Mina vastasin telefonitorusse:

„Andres ja tema poeg Mathias tulid mulle täna ennelõunal Viru tänaval vastu. Mõlemad sõid jäätist.“

„Kahju! Ma olin kindel, et ta on surnud.“

Ja selles viimases lauses väreles jälle sõnadega edasiandmatu hingetoon, kaastunde- ning kergendusvärin, see, mida kutsutakse ligimesearmastuseks ja humanismiks, aga mida soomeugrilane mitte kuidagi ei taha sõnadega välja öelda, vaid mille ta pigem hoopis pea peale pöörab, et varjata oma aukartust kõige elava ees. Paavo hääli oli nagu suure linnu häälightsus, mida inimene igapäevasaginas ei oska ega suuda dešifreerida kui informatsiooni ja kutset teisele suurele linnule, et koos tõusta kõrgemale Inimeste Maast, mis on nii madalal, et siin õieti millestki aru ei saada — mängulisemasse, kõrgemasse ja vabamasse ruumi.

Minu sisimas vastas talle Mälgu hääli:

„Kluu-kluu!“

KOKKUPÕRKED

Kui oled maganud hommikuni,
peas kokku põrkavad ulm ja tõelus.
Kumb peale jääb: kas õhtute õelus
või hallaaegade helge uni?

Taas kokku põrkavad ulm ja tõelus.

Need vaibumata räsivad hinge.
Hulk painajaid piinab ja vaevab,
kuid üha südamejuurteni kaevab
üks hääl, mis kordab: lennake, minge!

PÄEVAD JA PÄIKESED

Igal päeval on oma päike,
igal ööl oma surm.
Millal küll pimeduse rannal
lõpeb ulmade turm?

Ei maailmade Jumalale
vastu saa valude vale.

Igal päeval on oma päike,
igal ööl oma lill.
Kui sa kardad, et surm sind märkab —
kõnni siis kummargil.

TAEVAKEHADE EEMALDUMINE

Ega ju suurene õnne hulk
kahvatukollases õhtukumas.
Jääb märkamatuks rutus ja sumas
laotuse kurjakuulutav oranž.

Rüseleb, rüseleb murelik mass.
Linna kontrollib põhjatuul vinge.
Ülepinges igaüks kaotab hinge.
Läbikatsuvalt kül m vihiseb vihm.

Möödub jalgrattal tuntud astroloog,
laveerides ülbete autode vahel.
Maailmal ees vapustuste ahel.
Suurplaneedid, kuhu pöörate nüüd?

VENDLUS

Ka üllal silm võib verduda
ja kurjaks moonduda hea.
Piisk vahel suudab merduda,
heaks eksitus teha vea.

Ka suur võib olla tühine,
ilmselgeks see saanud nüüd.
Luukere väiksel, suurel ühine.
Ükssama neil appihüüd.

VAEGAEG

Detsembrikuu valguse vaeg.
Külm hakkab kuduma pitse.
Lamp põlema. On raamatu aeg:
Boethius, Nietzsche.

Üks vaenlast vaeb, teine kaitseb end.
Ei, mitte küll meeleteitest.
Vaid rünne ta pärislend —
saab lennanuks etteheitest.

PROVINTSLANNA

Usaldamatuse härmatanud soomus
säratab sul südames, nii külm ja vali.
Minavõrgus, iseloomus peksleb loomus,
usaldamatuse härmatanud soomus.

Ehk sa kalalossi uhke majordoomus,
kel kõik tunded põhjani on jäätand tali?
Usaldamatuse härmatanud soomus
märku annab: kevad pikk ja lõplik vali!

RITORNELL

Kõik muutuma peab. Kas elu see kõik?
 Või silmas peetakse midagi välist,
 mis sulab suus, lääge kui koogilõik?

Ei kisu pintsak, ei pigista king.
 Maisel minal veel ümber on vutlar,
 ent kui plutoonium metsas kiirgab hing.

Kui plutoonium metsa all kiirgab hing.

Ei tea mille, kuid käes on periheel.
 Igal sammul sul kaasaeg hõlmas kinni:
 erevärskelt veretab veri teel.

Ei, ei ole vist käes veel lõplik kärv.
 Meelt kinnita, vaata tagasi. Astu
 selg ees tulevikku, kui nõrk on närv.

TULETORNIGA

Tuletorni võitmatu sund
 pimedust tikkida,
 elus hoida päikese pung,
 pilkega pikkida

vaikuse söetolmust suud.

Tuletorni võitmatu tung
 pimedust pikkida,
 valgustada lainete und,
 vilkega tikkida

uppunud laevade kuud.

LENNUHOOS

Lennuhoos lepitamatus
pähe lööb võimu vägijook,
maksakarva magamatus,
nurisih tide külgepook.

Aju süstides, vaimu vaevates
raagub õietuks elulõng.
Hõbedat jahtides, kulda kaevates
elul küljest kaob hõng.
Ära õitsebki elulõng.

Kus ta on, su isade isekus,
emade hellus, kodumaa!
Kas tead sa ka ise, kus
sa oled ja kuhu ei saa!

Kas aimad, kes pesitseb sinus?
Kas see on mis, või süiski kes
seal vimmas, varjutuste vinus,
kus võimust võtnud vaen ja stress?

KONTSERT LUIGETIIGIL

Veretab viimane päikesekiir hooned.
Siis pikkamisi tuhmuvad piirjooned,
muutub valgus ja tuju.
Kas meelde jääb Olnu kuju?

Tähed pääsevad särama täiel jõul.
Su nägu igavikuga ühel nõul:
kätkeb keskea kulda, õhtu hõbedat.
Kuula viimast pühapäevapasunat!
Muutub valgus ja tuju,
kui meenub sul Olnu kuju.

TUME LAAS

Ikka koomale piiratud ring,
ahtamaks ala.
Vanu tuikamas tuiskusid ning
toetab mind kuskilt sala

kadunud sõprade hing.

Seegi olla võib paljalt miraaž,
soovulmade tuleml.
Tasa tuules kus tuhises laas,
kus lapsena nii tumedalt tuhises laas,
et õhtu oli must kui suitsjas klaas,
sinna taas tulen,
kui silmad sulen.

RINGKÄIK

Lapsest saadik talvehirmu
sügisõudu sõjaturma
kevadkartust võõrahirmu
talvehirmu suvesurma

lapsest saadik viha vaenu
sõimu krigisevaid hambaid
ülekohut maade jaotust
lahutatud sikke lambaid

kättemaks ning omakasu
kes seal punane kes valge
kes vaid tuulenuusutaja
kuu ja päike paitas palge

kuu ja päike paitas palge
taevatunglad kaunid kallid
läbi hirmu paistsid armu
armsaks ööd ja päevad hallid

Ma ei mäleta enam, millal see algas, see ebamäärane hirm, kõhedus, mida ma siit läbi sõites alati tajusin. Nooruse erksusele võin nüüd vastu seada vaid tuhmunud mälu ja tuimaks nürinenud meeli. Mulle on ükskõik aastaaegade vaheldumine, samuti pühad või isiklikud tähtpäevad. Ent see koht, kust ma läbi sõitsin, on mällu otsekui naelutatud.

Midagi erilist see paik ju endast ei kujutanud. Tavaline raudteesild, viadukt, mille alt rongid laia maailma poole veeresid, olgugi et too maailm oli tollal kaunikesti piiratud. Rahvas ristis selle silla, mille asemele on nüüd uus ehitatud, toleaegse linnaisa nime järgi Hendriksoni küüruks. Sillast või viaduktist sõitsid üle ka bussid, mida kasutasin, et Nõmmel külastada oma aastates ema.

Sinna sõites ma silla ületamist ei märganudki. Ahistav tunne sigines alles siis, kui tagasiteel sillale olin jõudnud. Vaatasin bussi aknast välja. All laius trööstitu panoraam: suitsunud tehasehooned ja räämas õued nende hulka ekinud harvade elumajadega, tükike tühermaad ning läikivad raudteerööpad, mis kaugemal näisid kokku sulavat. Kuid see ilmetu vaatepilt ei saanud ju olla mu ängistuse, koguni hirmu põhjuseks. Ei vaevanud mind ka kõrgusekartus, ning arvamata end küll julgete kilda, olin elu jooksul tõsise ohuga paargi korda silmitsi seisnud. See oli kummaline tunne, rappuvus bussis, teiste sõitjate seas. Vaatasin bussi aknast välja — silda, sillaalust ja selle ümbrust — ning tundsin, et kohe juhtub mingisugune õnnetus, sünnib midagi võigast, möödapääsmatult paratamatut; ent tegelikult ei juhtunud midagi, buss jõudis üle silla ja ma rahunesin.

Nagu juba ütlesin — ma ei mäleta, millal see algas. Aga see kordus. Nõmme poolt linna sõites tundsin sillale jõudes alati seletamatut hirmu. Olen mõelnud, kas ei tuleks selle põhjust otsida närvidest, minu pisut neurootilisest, hellast närvikavast, sest midagi selletaolist olen enda juures varemgi kogunud. Kord rongis, kui sõitsin Riiga, sööbis mällu hetkeks nähtu, mööda vilksatanud raudteevahimaja, ning meeles püsib see tänaseni. Olen Freudi õpetusest vaid üle libisenud, ma ei oska neid nähtusi seletada. Hull lugu, kui minu jaoks täiesti tähtsusetu seik hakkaks mu tundeid valitsema, kui sellest poleks võimalik enam vabaneda.

Esimene põige. Siin raudtee ääres, mitte kaugel sillast, kumendusid mu lapsepõlve mängumaad. Siis ei kaardunud üle raudtee veel silda. Tavalisele ülesõidukohale laskis raudteevaht, kui rong juhtus tulema, tõkkepuud ette. Hobuse-

mehed ja autojuhid, aga samuti jalakäijad ootasid kannatlikult, kuni rong möödus ja valdas üles kerkis. Raudteeäärsel heinamaal oli minusugustel poistel prii voli kaltsudest topitud palliga vutti taguda või muidu ringi luusida. Pimedatel sügisõhtutel, kui langenud lehed lõhnasid kõdust ja harvad tänavalaternad tuule käes kõikusid, ronisime üle plankude, ikka ühest võõrast aiast teise, nõnda et nahk auras. Ent siinmail tuli ette ka süngemaid asju. Ühel külmal talveõöl põles maani maha raudteeäärne heinaküün ja küünis ööbinud pätid põlesid sisse. Ning siis see Vunderi ja Keerdi lugu. Niisuguste nimedega meestest kirjutasid peaaegu kõik ajalehed, sest tapmine ja röövimine polnud tollal just igapäevane sündmus. Üks mees oli tänaval jälitanud teist ja kopsanud siis haamriga. Oli selleks mõrtsukaks Vunder või Keerd, seda ei suuda ma enam meenutada. Minu mälus on nad samastunud. Siis veel rahvasuus müstiline Halli Vanamehe kurv — tükk maad viaduktist Nõmme poole —, kus juhtus autoõnnetusi ning mis juba ammu on õgvendatud.

Sinna silla kanti kolis mu sõber Leo. Enne seda elasime ühes majas. Elasime ühes majas küll, ent aastaid kõndisime teineteisest mööda, ilma et oleksime teretanudki. Meie lähem tutvus, mis hiljem kujunes peaaegu sõpruseks, algas ootamatult ja päris eriskummaliselt

uue aasta esimestel minutitel. Olin tongis ja õhinas ning läksin, klaas käes, toast välja maja peale. Koridoris nägin Leod. Panin klaasi põrandale ja hakkasin Leoga selgest röömust poksima. Küll ta mind oma väikese valusa rusikaga alles tümitas (pärast seletas, et ma olevat ta silma riivanud). Lõi mind kakra, päris oimetuks. Tal endalgi hakkas must hale. Tavis mu ateljeesse ja turgutas tembitud piiritusega. Aga sellest oli vähe abi. Kutsuti esmaabi, mis küll midagi tõsisemat ei leidnud. Nõnda need sidemed sõlmiti, justkui sõprus peaks algama toorusest. Või johtus see tähtkujust — mõlemad jäärad. Aga õieti ei tea ma tänaseni, mis meid ühendas. Oli see mõni salajane, endalegi teadvustamata pahe?

Leo oli malbe, kuid kinnine inimene. Ent aastate jooksul kahanes meid eraldav võõrastus ning ma õppisin teda mõnevõrra tundma. Taoti käitus ta küll ettearvamatult. Ükskord ateljees — see oli siis, kui Leo elas juba kaasast lahus siinsamas ateljees — palus ta, et ma akna sulgeksin. Astusin toolile ja õnnetuseks võipakile, mis toolile jäetud. Leo röögatas, mürtsas akna kinni, nõnda ägedalt, et killud taga, ning puhkes siis naerma. Alati vaikne, napi ja tasase jutuga Leo, kes joogilauas tükkis tukkuma.

Sellest enesesolemisest, peaaegu märkamatuses, mis oli ehtne, mitte teeseldud loomuomadus, tõusis koguni tulu. Kes oleks võinud arvata, et too vagur, neitsilikult klaaride põskedega mees oli Sinimägedes püssi paugutanud. Tema ise ei võtnud seda jutuks ning omainimesed jätsid selle enda teada. Leo võis elada Jumala rahu ning ta ei kasutanud seda aega rumalalt.

Leo oli kunstnik. Maalija. Kunstnikuna oli ta enesekindel nagu Elmar Kits, kes, kui jutuks tuli moodne kunst, väitis: „See, mis mina teen, ongi moodne!“ Oma kõhklus — kui neid oli — ta teistega ei jaganud. Külalise jaoks, kes ateljeed väisas, oli molbert pooleli tööga vastu seina pööratud.

Minuga oli kidakeelne Leo jutukam. Nad arvavad, et ma looderdan — tegi ta ebamäärase vihje —, kui ma molberti taga ei seisa ja niisama vahin, aga sel ajal ma mõtlen. Mul pole üldse vaba aega. Teinekord võis unisena näiv Leo mõnest algelisest tõest kõneldes ootamatult süttida ja hasarti minnes küsida: kas sina mõtled ka nii?!

Minust maalis Leo elusuuruse portree. Pani mind toolile istuma. Ega ma ei oleks viitsinud seal passida, kui käeulatuses poleks olnud pudel veini. See pudel küll pildile ei jäänud. Leo vahtis mind ahnelt, lausa ahmis. Mul hakkas päris kõhe. Minu näo maalis ta valmis paari korraga. Maal hakkab sealte peale, kui üks nurk lahti läheb, seletas Leo. Ju siis minu juures oli tal see nurk lahti läinud. Ma vaatan seda portreed, mis mu seinal ripub. Ma vaatan neid mürkrohelisi, lõhepunaseid ja pruune värve. Peeglist paistab mu nägu ilusam.

Tagaselja rääkisid sõbrad Leost nagu mingisugusest ideaalkujust. Ent kas ta seda just oli ja kas ideaalkuju ülepea on? Aga kes see teab — võib-olla ta salaja selle poole omal kombel püüdeski.

Ei olnud Leo päris tummahammas. Parajas tujus ja sobivas miljöös jutustas ta lugusid — ikka enneminevikust — omaeegse „Pallase“ õpetajaist. Kuidas need mehed, ise kunstnikud, kunstijungreid kasvasid. Ega too „Pallas“ tänapäeva mõistes päris õige kool polnudki. Huvi oli see, mis pani nalgima ja koolis käima.

Veidrikud olid nood toonased õpetajad ja veidralt nad ka õpetasid. Triik mananud ette koleda ilme, nii et läinud näost siniseks, ning teinud veel hirmsat häält. Triigi ütlemist mööda kujutanud ta Tarzanit — film jooksis tollal kinodes ja oli moes —, ent kunsti ei soovitanud ta sedasi teha. Haamer pakkunud liiga enesekindlatele õpilastele joonistamiseks läikivat triikrauda. Inimese silm on pime, suvatsenud ta rõhutada. Võerahansu takseerinud õpilastöid ja märkinud: „Vähe“, „Palju“, „Läheb“. Sellega oli Võerahansu arvates ülearuigi öeldud ning igauhe juurde ta ei läinudki. Saal aga liigutanud ainult suud.

Teine põige. Kunstikool Taaralinna kandis. Neli kunstijungrist tütarlast, neli armaspillku, kirjutasid kaebekirja. Kaebasid, et nende sära hakkab kaduma. Sügisel olevat nad veel kenasti säranud, aga nüüd, talvel, on see hiilgus või paiste koguni tuhmumise ohus. Niisugune õnnetu muutus saanud alguse uuest õpetajast, kes elaani hüljates nõudnud algelisi oskusi — kuidas joonistada, värve segada. Inspiratsiooni sisendamise asemel näidatud neile, mismoodi Emajõe roost sulge teha ja sellega kirja voolida.

Õpilaste hääl on Jumala hääl. Nõnda arvas ka teine õpetaja, kes eiras igasuguseid roosulgi ning kellele õpilaste kaebus läks hinge. Tema ise oli meisterdanud kaheteistkümne jalaga voodi, mille küljes olid mingid sarved. Tema meelest pidi voodi kunstitööna inimest ehmata, sest muidu kipuks inimene end voodi kõrval ülehindama. Inimesel tuli oma mõistust kammitseada, et uinuva mõistuse koletised ärkaksid, pääseksid valla. Aga olgu veel kunstiga, kuidas on. Ent õpilaste sära kadumisega võib tuhmuda kooli hiilguski ning sedamoodi jääks peaga linn pealinna varju. Nõnda mõtles ja kõneles aatemees.

Ning kuna mees oli igatpidi post, siis oli ta sõnal kaalu. Roosulega õpetaja jäi leivast ilma.

Ent pea nüüd kinni, peremees! Mis sa seletad. Oled sina just see kõige õigem asjaline, kes mõistab kunsti hinnata? Sina, tuhm vanake! Sulle sobiks pigem niisugune ütlemine: kas ma tii killu?

Ma läksin sinna silla kanti Leole külla. Tema elas nüüd oma kaasast lahus teise naise juures. Ma ei püüdnudki seda umbsõlme lahendada. Aga teataval määral üllatas see lahkumine meid, Leo lähemaid sõpru, kõiki. Leo iseloomu arvestades tundus see samm peaaegu uskumatuna. Aga mida me õieti teame oma sõpradest või lähedastestki?

Ma läksin Leole külla ning mul oli peale soovi sõpra näha varuks ka väike tagamõte. Olin Leole lugemiseks laenanud raamatu — Joseph Conradi „Lord Jimi“ —, mida tahtsin tagasi saada. Olin seda mitu ja mitu korda Leolt küsinud, ent tema üksnes muigas ja lubas: küll sa saad. Aja jooksul sigines kiuslik mõte — kas see raamat ei jaga viimaks kõigi laenatud raamatute saatust.

Oma „Lord Jimi“ sain kätte, Leo oli võrdlemisi rābaldunud raamatu koguni kõvade kaante vahele köitnud. Vaatasin ringi, silmitsesin sõbra uut elamist, kuid ega me oma jutuga Leo ütlemisest — kas sina mõtled ka nii?! — palju kaugemale ei jõudnud. Uus ümbrus oleks meie vahele nagu vaheseina kasvatanud. Istusime natuke aega koos ja vaikusime. Siis soovisin Leole kõike head ja lahkusin.

Tulin Leo juurest uksest välja tänavale ning mulle meenus sild. See oli ju lähedal, siinsamas. Mõtlesin, et käiks õige silla all ära. Vahest vabanen siis ängist, mis mind silla ületamisel vaevab. Sellest uiust ei saanud ma enam lahti, kinnismõte rippus nagu takjas küljes, see oli kiuslik tunne, justkui kipuksin hilisel tunnil suletud ukse taha kaema. Lāhenesin sillale mööda raudteed. Kord olin rōöpail turninud, nüüd võttis tavalinegi käimine āhkima. Jōudsin silla alla. Pea kohal sõitis kolinal tramm. Seisin tõmbuse käes ja vaatasin ringi. Ei midagi. Rāmpsu ja prahti: konid, kompvekipaberid, kuivanud puulehed ning rataste poolt läikima ihutud rōöpad. Mulle sai sellest vaatest villand ja ma seadsin end minekule, kui sillatugede varjust astus välja kaks meest, üks ühelt, teine teiselt poolt. Pōörasin ümber, et pōgeneda, ent eemal seisis kolmas. Minna polnud mul enam kuhugi. Ma

nāgin seda. Ma nāgin seda vaimusilmas. Pelk luul. Minuga ei juhtunud midagi. Aga võinuks juhtuda, kui vohavale kurjusele mõelda. Vaatasin veel kord ringi. Unar ja kõle paik. Tuul riibitses prahti ja mulle läks prūgi silma.

Sellest külaskāigust on nüüd oma paar kuud möödas. Leo on manalamees. Ta läks jārsku ja korraga. Leo kolimised olid lõppenud. Ega keegi ei tea, kus on tema viimane elukoht ja aadress. Ise pōdesin läbi südamerabanduse. Leo matusele ei saanudki minna.

Meenub, kuidas mind raamil majast välja kanti. Üks vanamutt

kummardus mu kohale ja vahtis mind samasuguse pilguga, nagu söödaks tuvisid. Siis lamasin juba — torusid täis — haigevoodis. Olin oma haigusest rabatud, lausa šokiseisus. Ent samal ajal tundsin end eriliselt kerge ja vabana. Ega ma muidu poleks täiesti võõrale, õele, kes voodi juurde tuli, kuulutanud: mu Jumal, kui ilus te olete. Ma armastan teid!

Kõik see juhtus lühikese aja jooksul pärast külaskäiku Leo juurde ja silla alla. Ma ei ole ebausklik, kuid see sild olnuks nagu halb enne. Huvitaval kombel ei tundnud ma pärast seda sillast üle sõites enam hirmu. Painav ängistus oli kadunud.

RONGIS

Vagunis levis ihmjas valgus. Võis küll oletada, et kui rong hakkab liikuma, siis lülitatakse täistuled sisse, kuid see jäi paljaks oletuseks. Kupees olijaidki võis selles poolhämäruses üksnes aimata. Sellest mitteolemisest õhkus sõltumatust nagu lootel emaihus, kel on tegu ainult endaga. Lõpmatult pikk ooteaeg, kus alles valmistatakse teekonnaks, teadmata, mis ees ootab, mida tulevik toob. Eks see selgu, kui pärale, sihtjaama jõutakse.

Lõpmatult pikk ooteaeg. Suikujate jõudeolu. Korraga kerge nõksak tagasi, vagun näis viivuks paigal seisvat, ent hakkas siis eetsi liikuma, võttis hoogu, juba läkski. Korrapäraste vahemike järel libisesid vaguniaknast mööda — vagun ise veel hämaruse varjus — perroonituled. Hetkeks heiaustus nende kuma reisijate poolt tuhmläikivaks hõõrutud istmetel.

Enne kui rong sai õige hoo, jäid perroon ja aegamisi ka linn seljataha. Vaguniaknast, kui keegi oleks viitsinud vaadata, näinuks öösse ahkuvaid tulesilmi nagu kaugeid tähti. Üksikud tuletäpid. Siis kadusid needki. Rong sõitis pimedusse, kadus musta müüri sisse.

Kupee laest — või kustkohast — igrisest ähmast valgust. Näppu nägi suhu pista küll. Neli kogu kõssitas istuda. Reisijad iseeneses. Unesegaste eesmärgitu kulg. Rong lisis kiirust. Rattad tonksasid rütmi, rõhutades iseliikumise väärtusi. See trata-trata lõnksumine hakkas külge, muutus omaseks. Mis viga nõnda sõita. Hõlp olek. Muudkui istu ja vahi ning lase end viia.

Ent mida vahtida, kui vaguniakna taga on lauspimedus. Kupees aga läinuks nagu valgemaks. Reisijaile tuli tasapisi elu sisse. Mees akna all tõusis püsti, võttis mütsi peast ja pani varna. Oli teine niisugune kräbe onu, ei mallanud paigal püsida. Tema vastas istuv munajas memm, kelle ees laual oli rätikusse sõlmitud komps, hakkas seda lahti harutama, kuid jättis toimetamise pooleli. Uksepoolne reisija, noorik, avas mantli alumise nööbi. Nooriku vastasistuja oli end ajalehe taha peitnud. Kuidas ta küll nägi niisuguses hädises valguses lugeda?

Rattad vatrasid ühte ja sedasama juttu. Kust sa tuled, kuhu lähed. See ei

olnud küsimus, vaid pigem konstateering. Kinnitus, et kui sa ükskord juba sõidad, siis sõidad lõpuni. Mõni erksam võinuks selle üle koguni mõttevahetust alustada. Reisijad, kes sõidavad ühes suunas ja kes seeläbi nagu mahuksid ühise nimetaja alla, kaotavad mõneks ajaks — hetkeks, tunniks või paariks — oma kiivalt hoitud erisused. Nad tunnevad end vabamalt ja muutuvad avalamaks. Kas või paljast igavusest. Siin vagunis ei olnud aga vestluse aeg veel kätte jõudnud.

Rong jäi hilju seisma, nagu tormamist poleks olnudki. Selles väljendus rongi õrnus. Esimene vahepeatus. Kostis samme, arusaamatut jutuvada, hõikeid, käru rattad kolisesid. Mis seal väljas õige toimus? Vagunist käinuks läbi nagu tõmbus. Ent kupee ust ei puutunud keegi. Küllap olid uustulnukad end juba mujale poetanud. Üürrike peatus. Taas nõksak — rong tõmbas end kohalt lahti, hakkas tasapisi liikuma, pidas aru, enne kui kiirust lisas. Peagi hakkisid rattad tuttavat takti ja vagun nagises kaasa.

Vaguniakna mustavasse ristkülikusse sigines halle laike. Aknatagune muutus hämuseks, nagu voogaks väljas udu. Aegamisi moondus see udu roosaks, lahvatas siis ning tungis erkpunase valgusena vagunisse. Varavalge lõõsas olid kupees istujate põsed ja näpud porgandikarva.

Hommik. Ärkamine. Kräbe onu tõsis taas püsti. Sedakorda riputas ta varna, mütsi alla, suvepalitu. Noorik nõõpis lahti mantli ülemise nõõbi. Ajalehega mees luges ajalehte edasi. Memm sõlmis rätikusse pakitud kompsu lahti, võttis sealt õuna, nühhkis selle vastu jakki asisemaks ning ulatas siis õuna kräbedale onule.

„Võta, poju. Ma ei saa ise õuna süüa, hambad on hellad.“

Kräbe onu võttis pakutu vastu, haukas õuna ja muutus jutukaks.

„Kole palju naisi on hakanud hambaarstideks. Ei tea, kas tasuvad sünnitusvalude eest meestele kätte.“

Kräbe onu tegi nalja. Paistis, et ta hääl jääb hüüdjaks hääleks kõrbes. Aga ei jäänud.

„Vai nii,“ ütles memm. „Mul on kolm tüdart. Kõik täiskasvanud inimesed ja abielus. Neist pole keegi hambatohter. Aga minul valutavad hambad küll. Nüüd on seda häda vähem. Hulk hambaid on välja tõmmatud.“

Noorik ukse juures naeratas. Naeratas sissepoole. Nagu Mona Lisa.

Ajalehega mees jäi ajalehe varju.

Vaguniakna taga rohetas lausandik, mille kohal sinas taevas. Küll võis seal päeva käes sumiseda.

„Ei tea,“ ütles memm, „kas Juhan mõistab kartulipotti tulelt ära tõsta?“

Kräbe onu võttis jutuohjad oma kätte.

„Ja kõigepealt kutsun ja nimetan ma teda võõraks: see on inimene, kes ei tea, kus maal ta on, ning juba kaua siin viibides ei tea ei linna seadusi ega kombeid, seda, mis on võimalik ja mis pole võimalik. Nõnda kõneles Epiktetos.“ Kräbe onu näitas oma teadmisi.

„Vai nii,“ ütles memm. „Mina niisugust arsti ei tunne. Meil käib perearst. Küll mul oli viimati ikka onar tunne. Ma olin päris otsa lõppenud.“

Vaguniaknast paistis heinamaa. See oli sõerd, talulähedane puhas heinamaa kaskede, leppade, toomingate ja pihelgatega. Üleval sinine taevas.

„Me elame nagu sääsed,“ alustas kräbe onu, kes oli jutujärjele saanud. „Oma kaugematest esivanematest ei tea me mitte kui midagi. Mida te teate näiteks oma isaisaisaisast?“

„Vai nii. Ega mul hambad üksi. Jalad valutavad ka. Õhtuks paistetavad üles. Eriti vasak. Kohe kisub ja tõmbab. Sooned on teisel nagu köied. Ma määrin neid obutiltokiga. See võtab vaeva vähemaks. Mu vanamees kirub. Rohul on vänge lõhn.“

„Armastusabielu sööb rohkem närve kui abielu, kus mees ja naine teineteist ei armasta. Siis pole ka kaklemisest kahju,“ targutas kräbe onu.

„Mul selg kihkab samuti. Mõnikord kohe nii, et ma mõtlen — seal küll tervet kohta pole,“ teatas memm.

„Võitlus ei käi mitte ükskõik mille pärast, vaid selle pärast, kas olla hullumeelne või mitte,“ pomises kräbe onu Epiketoselt laenatud mõtet ja tõmbus tagasi.

Reisijad kupees vaikisid. Nahistasid omaette. Noorik oli hakanud kudu-ma. Silma järgi otsustades mingisugust tanu. Ajalehega mees oli lehega nagu paari laulatatud. Memm tegi oma kompsu lahti ja tõmbas sellele siis taas sõlme peale.

Rong ei sõitnud mitte tasa, vaid lausa kolinal üle silla. Meeltülendav oli siit kõrgelt vaguniaknast alla kiigata — jõe virdavasse voogu, katlakujulisse orgu.

„Söö terviseks, poju,“ ulatas memm, kes oli oma kompsu uuesti lahti sõlminud, kräbedale onule suure punase õuna. „Ega te kogemata tohter ei ole? Konnasilmad ei lase käia. Juhan õpetas: tee ring ümber, siis on härjasilm.“

Jutuhimuline onu sõi õuna ja sattus taas hoogu:

„Kumb on siis õigem inimene? Ateist loeb tervise käsiraamatut ja avastab endal kõik selles raamatus kirjeldatud haigused. Usklik loeb Piiblit ja loodab teisele elule.“

„Vai nii,“ ütles memm. „Mina usun, et Jumal on maakera ümmarguseks loonud. Aga vaata. Ohatisest lahti ei saa. Ma süüan küll tervet toitu: suppi ja liha. Miks see küll nahale välja lööb? Ja muu ei aita, kui pane musta salvi peale. Nõnda ei julge kinnugi minna.“

Hämarus. Kupeest oleks nagu vari läbi libisenud. Vaguniakna taga tihe metsamüür. Põlismets, kus ringi jalutavad tarvad. Sõit nagu poolpimedas koridoris. Siis sai mets otsa. Valgus tuli, algul küll vilksamisi, läbi puude latvade, vagunisse tagasi.

Rong võttis kiirust maha, sõitis aeglasemalt, siis juba päris aeglaselt ning jäi lõpuks pidama. Jaam. Peatus, kus ühed tulevad ja teised lähevad. Hingetõmbeaeg.

Kräbe onu läks kupeest välja vaksali peale. Teised istusid oma kohal edasi.

Isand ukse all ei lasknud end segada. Tohe härrasmees, kel asja üksnes ajalehega. Kuidas ta suutis lehte nõnda kaua käes hoida? Kas ära ei väsinud?

Isandast oli näha ainult lugerjas käsi, mille nimetissõrme ehtis valgevastest klotser, ning kedridega kaetud kingad. Teda võinuks pidada mannekeeniks, kui ta vaheti poleks ajalehte pööranud.

Maavillastes sukkades noorik muudkui kodus ja naeratas, naeratas ja kodus. Naeratas vargsi. Iseendale. Suur ja priske naine, peaaegu emand, nagu Vilde on tähendanud, või Wiiralti Eesti Neiu kui võrdlustega priisata. Katedral noorikul oli süles väike korv lõngakerade tarvis.

Memm harutas oma kompsu taas lahti, võttis sealt võileiva, ent pakkis suupiste kompsu tagasi. Ei olnud õiget isu.

Keegi avas ukse, vaatas sisse, kuid kupeesse ei tikkunud.

Rong kihutas kindlas suunas. Rööpad andsid rongile koosi. Nõnda polnud eksimist karta.

Kräbe onu rüüpas „Long Drinki“ purgist sõõmu ja muutus jutukaks.

„Vaadake. Viiekümneselt on inimene tegelikult juba surnud. Pärast seda on tegu üksnes formaalsete muutustega. See on nii, et kaup on juba tehtud, aga paberid veel vormistamata. Vanade kunstnike loomingut võib võtta ka kui nende testamenti. Selle järgi võiks juubelitki pidada nagu matusetalitust. Kadunu saab siis oma matustest osa võtta ning riik hoiab pensioni pealt kokku.“

Kräbe onu vaatas ringi — kas ta sõnum on pärale jõudnud.

Ajalehega isand krabistas lehte, aga nina ajalehe tagant välja ei pistnud.

Noorik ei tõstnud kudumisvarraste ja korvi kohalt pead.

„Vai nii,“ rõksus memm. „Mina surma ei karda, aga enne tahaks terveks saada. Nimmetes muudkui tulitab. Pinss võiks olla ka üks suurem.“

„Ma tegin nalja,“ püüdis kräbe onu oma juttu kohendada. „Adorno on öelnud: „Mitte ükski parandus ei ole liiga väike ega liiga tühine, et seda ei peaks tegema.““

„Teil on suunurk katki,“ ütles memm kräbedale onule. „Teil on seal herpes. Ma annan teile musta salvi retsepti. See sikeldab naha kuivaks.“

Monotoonne sõit, raudteemaastikud ja jutud. Aknast ei tasunud välja vaadata. Puha kiderik võsa.

Kupee uks tõmmati hoogsalt lahti ja kome hää l kuulutas: „Piletikontroll!“ Kontrolör tuli vagunisse kui lapuline. Aga vormimüts oli tal peas nagu riigiametnikule paslik. Kontrolör lasi valvsa pilgu ringi käia: kas kõik on ikka õigel kohal, kas kusagil pole kahjutuld? Siis võttis ta sõidupiletid ette. Silmitses ainiti piletit ning jagu ka pileti omanikku. Ent piletit suhu ei pistnud, hambaga selle ehtsust ei katsunud. Ajalehega isand ulatas kontrolörile pileti, lugemist katkestamata. Kontrolör tõmbas näpuga üle lavatsi, kus oli kräbeda onu kohver, ning lahkus siis sõnagi lausumata ja pisut pahurana kupeest.

Rong muudkui sõitis. Maha jäi haibakas ja lamandunud põld. Luitunud kollane vili. Küll oleksid need viljapead peost läbi lastes alles tolmanud. Taamal metsa veeres oli tilluke mökk, mille korstnast tõusis suitsu. Ühenäolised maastikud ja reisijad, kus aknaekraanil sõitis pilt, vagun ise aga seisis paigal.

Isand istus endiselt ajalehe taga. Memm hakkas viisi ümisema: kui Kungla

rahvas kuldsel aal. Kräbedale onule tuli elu ja kõnevaim sisse.

„Ega inimene loodusest hinge või muudeomaduste poolest erine. See on lõbu, mis teeb inimesest inimese.“

„Vai nii,“ ütles memm. „Mul on ühtevalu niisuke pusk kallal. Pistab siit ja sealt. (Rongist käis nõksatus läbi.) Ei tea, kas hakkab nüüd taatsi liikuma?“

Vaguniaknast paistis mahajäetud, ribakas maja. Siis tuli raatmaa, kust mets värskeelt maha võetud. Öhtuvalguses ilmutas loodus kidumise märke.

Hämaras kupees — tuled veel süütamata — valgustas nägusid öhtupalangu kuma. Ajalehega isand ukse all jäi juba varju. Polnud näha, kas ta ikka veel ajalehte loeb. Noorik oli kudumisvardad ja lõngakerad korvi pakkinud. Mantli kinni nõopinud.

Kräbe onu tegi häält:

„Merisiilikud on söömis- ja sigimismasinad. Neil ei ole midagi muud peale kõhu ja sugunäärme. Üks isane merisiilik toodab kuni kuus teelusikatäit spermat. Inimesel läheks sama hulga saamiseks vaja umbes sada „tõesti head“ meest ja...“

Kräbe onu kõõksatas, jäi poole sõna pealt vait, ajas end püsti, läks näost kaameks ning varises kätega tuge otsides kupee põrandale.

„Temast elulooma enam ei tule, näovärv teisel niisike,“ ütles memm, kui vagunisaatjad olid haige järgmises jaamas kupeest välja kandnud.

Ajalehega isand käinuks ka nagu korraks ära, aga nõnda kähku, et keegi ei jõudnud seda märgata või ta nägu näha. Nüüd istus ta jälle kupees — vahepeal olid süüdatud tuled — ajalehe taga.

Rong sõitis pimedusse, nagu ta pimedas oli kord sõitu alustanud. Peatuses, kus rong minuti seisis — oli see teivasjaam? — läks memm maha. Teised sõitsid edasi. Ent siis jõudsid nemadki päralt. Noorik tõsis, võttis oma korvi, ning nüüd oli näha, et ta kannab last. Tema järel väljus rongist ajalehega isand. See oli, nagu kõnniks nooruse kannul vanadus, nagu elu ja surmgi käivad paarilistena ühte sammu.

ENDAPETT

Needsamad noorelt närtsind krüsanteemid
ei suuda talve eelgi puhkeda,
sest iial pole noppinud neid keegi
end ulatava, harda hingena.

Vaid erakuna võnklevad nad endas,
on silmamoondeks teistest kahju neil.
Vist kunagi nad kuhugi ei lenda,
sest — milleks hingeldada võõrail teil,

kui pole kohalikud piinlemised
veel ennast piitsutades läbitud
ning omamaised lihtsad kiimlemised
ei ole küllalt raagu räsitud.

Kel väsind vars on veritsevas rinnas,
see kõnnib teiste paistel pleekides.
Kas tunnete neid õilmitsevas linnas
või linna serva sumbund seekides?

EI MATA

Osaks on sul olla neetud
juba enne igavikku.
Varjad enda vilekspeetust
õhku ahmijate eest.

Nägu vastu kummis klaasi
kumiseb, ei anna asu.
Miski surub maksa maani.
Mullast kerkib veritasu.

Iga hetk täis näljatunnet.
Sina iialgi ei karju
Kuigi eitad räiget rünnet —
tõmbud kerra vaid, ei harju.

SIISKI HÜMN

Mina pole lihtsalt keegi.
Olen igatsetud mees.
Kuigi igatsejat pole
veel. Ta on ehk ees.

Kannan ainult enda nägu.
Olen määratletud koht.
Vean end igast ajast läbi.
Kuigi varitseb mind oht.

Kuulusin sest vennaskonda,
loomuldasa mis on aps.
Uskusin uut ühiskonda.
Selles mõttes olin laps.

Kel on mõõkasid ja piike,
võivad uksi paotada.
Võidu usk kel vihkab viike,
mõistab kaunilt kaotada.

LANGEJA LAUL

Kord kukkusin põranda pääle.
Sa kohmetult vaatasid.
Mul polnud siis mahtigi mõelda,
mispärast Sa vaikisid.

Sest võinuks ju karjuda, hüüda —
see polnuks üldsegi veider.
Kuid seisid nii vait nagu kivi
ja paigal kui sügise hirmus.

Ei liigutanud ka mina,
vaid mõte käis omasoodu.
Mind kutsusid: „Ütle, oh ütle!“
Head hinged on maailma jõud.

SIIRAS TEESKLUS

Sa kerkisid mu ette nagu koda.
Sa seisid nagu kahvatunud laps
kes teab, et temas vaja on just toda
taas ilmumist vaid. Seda kindlamaks

kel muutuvad siis usk ja pretensioonid.
Ta mängib, nagu kübetki ei teaks,
et eeskätt tema määrata on toonid,
mis hoidmist ikka enam ühte veaks.

Ei küsinud: „Kas nii on olla vaja?“
Näis maailm tookord kõigest avalam.
Kui päike paistis, olid tema kaja
ning peatusid, kui hakkas palavam.

LÖKE

Mäletaski, sunnik, mis me tookord tegime,
ega muutnud kirjelduses miskit leebemaks.
Mina olnut ilustan ja mõtlen loogiliseks.
Löke tooli jalgadest näib takkajärgi totter.

Praegu arutan ma vahel, kuhu jäi mu nuga,
mille korgitseri polnud keegi avastanud
enne, kui ma kiusatuses ise selle reetsin,
päästma seda pakkusin ja nõnda ta siis kadus

pudelite vahele, mis ikka olid laual.
Ees meil oli raske pudel vanapunast veini,
mida lihtsa liha juurde juua ongi õige.
Mõnuledes õgisime talle haudund kintsu.

Rasva tilkus riietele. Mina sest ei hoolind.
Praegugi ma usun vahel, et kõik oli nõnda.

alutasin kord oma tõupuhta vene hurdaga linnalähedases võsastikus. Teate küll, seal surnuaia all. Loomale oli see muidugi üks väheseid rõõmupäevi, aga ega väike füüsiline pingutus literaadilegi halba teinud. Inimestest eemal olen sõbra alati rihma otsast lahti lasknud, sest sinna jõe äärde ei ulatu nende õelad kombitsad. Äärmisel juhul võis võsastikus kohata vaid mõnda üksikut sõbralikku pederasti. Kuid neidki polnud seal kuigi palju.

Usun, et pean siin üldjoontes selgitama oma looduselembust, seotust kalli koera ja jõeäärse luhaga. Kaaslinlased, kellel hüperkollektiivsustunne pole arenenud, ehk mõistavad minu soovi rebida end kas või hetkekski lahti betoonist, auravast asfaldist, tunda tabamatut sidet ürgmetsaga, hüplevate suguvendadega kauges mustanahalises Aafrikas. Tugevad karvased käed rebimas puudelt banaane, jalad klammerdumas metsikutesse liaanidesse. Mõnel rahakolleksionääril on see kõik koguni koju toodud — basseini helesinise veega, telekas ja karge lõunamaa loodus käpikpalmidega.

Nii me siis läksimegi — perekonnanimeta Pontu oma pikliku peaga pehmeid puhmaid lõhestades ja mina ettevaatlikult suviseid puugirikkaid lepaoksi eemale tõugates ning erakordselt verejanulisi kuuejalgseid parme tõrjudes järel. Mis puutub lagubakteritest küllastatud raibetesse, siis kahjuks ei ole ma suutnud teda nendest vöörutada. Oma pikaajaliste kogemuste põhjal tean, et see oleks ka mõttetu. Ja kui ülikõhn Pontu jäi ootamatult kõrvu kikitades seisma, ribid pingsalt paljastatud, oligi mu esimene mõte, et kuskil on raibe. Õnneks ma eksisin — mööda paadunud kassikusetajate ja alkohoolikute poolt sissetallatud teerada lähenesid mingid madalad meeshäälid. Lõin kohmakalt vasaku jalaga eemale tilgatumaks joodud lahustipudeli.

Huvitav, tugevama soo vastu pole Pontu kunagi huvi tundnud. See on olnud minu kindel nõue oma sõpradele, olgu ta siis koer või ausameelne inimene — ei mingit huvi meespartnerite vastu!

Pudel kukkus kerge sulpsatusega porri, äsja oli sadanud vihma. Häälid lähenesid. Ilmselt vestlesid omavahel kaks sõpra, sest valitses rahulik filosoofiline meeoleolu. Suured parmud püüdsid mind valusalt hammustada.

Nad imesid uimaselt.

„Ma arvan, et täna me sinna ei lähe, semu,“ lausus esimene hääl isalikult.

„Seal pole meie territoorium.“

Ma ei kuulnud, mida talle vastati, kuid minuni kostis pehme mahe bariton. Muusikuna hindan just seda häälerühma, samuti naisšelliste. Tõesti, kui sügavamõtteline — igaühele on antud oma. Tihtipeale piisab käe välja-

sirutamisest, et ta raiutaks. Seda julmema hingelaadiga rahvaste puhul Lähis-Idas. Kunagi pole vaja esile tükida ja haarata endale võõraid ja tundmatuid mängumaid, eriti kui need ei tasu ennast ära. Vaid rikaste jaoks pole võõraid territooriume. Vaene peab leppima kättevõidetuga. Kuid paljudelt on võetud ka see vähene. Elu on karm.

Et rada oli käänuline ning põõsaste ja nõgeste tõttu raskesti läbitav, jõudsin veel küllalt kaua jälgida lähenejate vestlust, enne kui nad nähtavale ilmusid. Õigupoolest näis asi rohkem monoloogina, sest teise vestluspartneri sõnadest sain vaid raskustega aru. Kõrv tabas üksikuid lohakalt hääldatud lausetükke. Logopeedina kahtlustasin kõnedefekti. Vastavat haridust mul küll pole, kuid kui nõrga vaimse potentsiaaliga kallurijuht juhib riiki või kunstlik seemendaja toimetab ajalehte, siis ei tohiks olla patt nimetada end pedagoogiks või kirurgiks. Eelistaksin olla viimane.

Antud hüpoteesi püstitamiseks diagnoosi panekul andis eriti põhjust nõrkade, isegi kuuldamatute *l*-häälikute olemasolu kõnes. Partneri teksti kuulatavusega ei olnud probleeme.

Suures elufilosoofias pole kohta jõeäärsel võsastikul, kuid olgu siiski väike paralleel. Padrikust läbitungimist on eluga raske võrrelda. Raiud võimsalt mõõgaga, paned matšeetega, viimases hädas veristad pisut küüsi — lootusetuid olukordi pole. Aga elus on hoopis teisiti — puuduvad nii mõök kui ka matšeete, küünedki on ammu murtud, kui sa pole just indiaanlane. Kärnakasvanud haavadega ei võidelda enam.

Jäägu aadrilaskmine habemeajajate stiihiaks. Te osavad, kõridel töötavad poisid.

„Noh, sõber, mis sa arvad sellest kaunist isendist siin? Milline tiibade siruulatus ja muster!“

„Ilus eksemplar tõesti,“ võis teatavate raskustega saada vastusest aru — ikka need *l*-id! Minu kuulmeteni jõudis eespool öeldu umbes järgmiselt: „*l* us eksemplar tõesti.“ Enne *s*-i tehti paus ning oli selgesti kuulda kõrijõnksatust ja neelatust, nagu valmistaks rääkijale raskusi ka sibilantide korrektne hääldamine.

Nähtavasti oli tegemist kolleegidega. Kerge tuuleil, mis pani põõsad kahisema, lehed lendlema, vee õrnalt virvendama, viis minema vahepealsed sõnad, kuid mõttevahetus oli elav. Ilmselt arutati liblikate spetsiifilise iseärasusi, ja nagu mulle vahel näis, ka maitselisi nüansse. Ma küll ei püüdnudki eriti tõsiselt katkenditest aru saada, fragmente tervikuks siduda: igapäev meist on oma huvid. Mõtlesin oma mõtteid ja vaatasin haledusega koerast sõpra — vaesekene, hea kui nädalas korragi saab vabalt joosta, kõhetunud jäsmeid sirutada. Aga see pole ju vabadus. Kuigi ka mulle on eluaeg proovitud selgeks teha, et olen vaba. Ega meie olukord nii väga erinegi. Puudub ainult rihm. Soovist kaunistada sõbra elu on mul ka kirg hinnaliste kaelarihmade vastu. Valin võimalikult vähe kaela pigistavad ja rahvusliku mustriga kaelarihmad. Muide, olen otseselt vanginagi töötanud. Minu olukord oli kurvem — vihkasin oma vormi kondomeeritud peremehi nagu nemad mindki. Ohvri vihkamist ei pane keegi tähele.

Seepärast tunnen isegi teatud uhkust, et hoian käes sõbra jalutusrihma ega ole mingi tundetu türann.

„Jah, võib-olla on sul õiguski, mis tähtsust on kõigil neil pisiasjadel, tuleb mõelda globaalsemalt. Kuid samas ei saa me unustada ka end ümbritsevat. Kedagi peab ju enesekaitseks hammustama. Alati peab hammustama esimesena.“

„Kui ebameeldiv see on. Mustad sokid on sealjuures ainult tühine detail!“

„Jah, aga pole midagi teha. See on elu.“

„Kaelarihm on elu! Närune elu.“

„No-no, väike sõber, ära nüüd nii kibestu. Kui hea poiss oled, siis tuleme homme peale tööd jälle siia jalutama. Korjame marju.“

Mis kuradi hullumajja ma olen sattunud — kui hea poiss oled, hmh! Vähem kultuurse inimesena süganuksin üllatusest koguni kõrvatagust. Loomulikult ma ei teinud seda.

Taas kuuldus kõnehääli.

„Tead mis...“ ütles seekord bariton.

„Noh?“

„Ma ei teeks seda, kui sa poleks mu suurim sõber.“

„Aitäh!“

Kuulsin, nüüd juba vaid mõne pajuviitsa tagant, vennalikku patsutust õlale, millele vastati raske ohkega.

„Ma kardan ainult, Voldemar, et sinu abist jääb mulle väheks, paganama väheks. Kõiki ei jõua hammustada.“

„Mustrilised, pruunikaspunased, venivad, haisvad!“ ei saanud resigneerunud vestluspartner lisamata jätta.

„Räägime parem kevadpaabusilmast.“

„Eudia pavonia.“

„Mustlaik-apollo.“

„Parnassius mnemosyne.“

Oli näha, et jutt on läbi.

Minu koer käitus nüüd aga kuidagi päris kahtlaselt. Juba ammu polnud ta selliseid trikke teinud. Loom ajas kõrvad viimse võimaluseni kikki ja pööritas uskumatult silmi. Oleks olnud tegemist inimesega, võinuks öelda isegi et jõllitas, tõmbas ülimalt tundlikult ja hindavalt ninaga puhast õhku. Näis, et ta kõhnadelt vene hurda kontidelt on kadunud viimanegi lihakate. Loomal värisid erutusest koguni jalad. Need on ta küll nõrgad, isegi tema vibalikku tõugu arvestades, kuid ega siis ometi väriseta tuulest.

Mis kurat see küll on, mõtlesin. Meie metsades lõvisid ja jääkarusid ju ei tohiks liikuda. Või kardab ta kolleeg hunti? Minu teada on inimene suurte metsamassiivide ja üksikute puude kardetavaim rüüstaja. Ta teeb seda kõigega, mis kätte juhtub.

Võib-olla homoseksualistid?

„Kes seal on?“

Ponru ei vastanud.

Haitsin samuti õhku, järgnedes sõbra meeleheitlikule eeskujule, kuid ei tundnud loomulikult midagi. Meie laiad ninasõõrmed on harjunud haistma vaid vänget praelõhna. Üksikutel on jõudu tunnetada ka veel peente lõhnaõlide aroome. Nende taga on tavaliselt naised.

Pealt hellahingelised.

„Sukk!“

„No–no, sõber, sellest pole midagi.“

„Aga ükskord oleks sukk mind peaaegu ära kägistanud,“ rääkis mehe bariton. Ta hääles oli tunda nii kurbust kui ka nukrust.

Peent, venelaslikku.

„Kellega seda siis ei juhtu! Paljugi mis elus võib ette tulla. Mõnel võetakse koguni munad maha.“

Elus ei juhtu midagi niisama heast peast, vaid ikka on kõige taga inimesed. Ja minu teadmist aimates vastas bariton: „Jah, aga juhtub ikka neil, kellel on ahel kaela ümber, mitte neil, kes seda hoiavad.“

„Sul on õigus — ahel pole kaelakee. Mida rohkem rabeled, seda enam see poob ja soonib, kägistab valusalt.“

Pasknääri vedel väljaheide kukkus peaaegu mu ninaotsa riivates jalge ette rohtu. Võpatasin, hetkeks olin seisatanud koos ajaga. Pontu silmad tahtsid pealuust välja tungida. Jõudsin veel kuulda ühe lause: „Kas läheme ära kodu või, Voldemars?“ Siis põõsads avanesid ja nähtavale ilmus mees.

Võimalik et lätlane.

Tema kõrval sammus väärikalt loom, keskmise suurusega krants, tõsi küll, neljal jalal. Vaadates parajasti mõistvalt mehe suunas üles, vastas ta midagi esitatud küsimusele, raskeid sõnu hoolikalt artikuleerides ja kohmakaid lõugu liigutades.

Koera silmis läikles tark helk. Kuidas ma ka ei püüdnud, kuid võsast ei väljunud enam ühtegi hinge, keda võinuks kas või kuidagi inimeseks nimetada.

Ainult pasknäär.

Mees oli lüheldast kasvu ja ajamata habemega, koer pisut kõverate jalgadega ja helepruunide käppadega. Mu pilk jäi meesterahva jalgadele pisut pikemalt püsima soovist neid võrrelda, leidmaks sellele väitele kinnitust.

Arvan, et tegemist võis olla musta hundikoera ja südamliku kolli järglasega, kelle kaugemaks esiisaks ehk äärmiselt suurekasvuline njuufaundlandlane. Pea oma pikliku koonuga meenutas pisut rebast, aga ainult pisut. Üks kõrv hoidis kergelt kikki, teine seevastu oli lontis. Vahel tõusis ka too teine.

Mind nähes võpatasid mõlemad. Koer pani suu klõpsti kinni ja neelatas kuidagi raskelt. Ta silmades läikles nurkaetud looma pilk, peremehe pilk.

Pilgutasin igaks juhuks oma raskete laugudega silmi tugevate teki—allugejate prillide taga, kuid midagi ei juhtunud. Kummaline seltskond seisis kindlalt kohal, kuhu oli seisma jäänudki.

Ainult tuul soris salkus karvades.

Tahtsin just nendega tutvust teha, selleks teatud samme astuda, kui mu koer, õudusvärin kehas, vingahtas nagu kesik ja pani, saba jalge vahel, kodu

poole jooksu. Ilmselt ütlesid tal närvid üles. Andis tunda kogemustepuudus sääraistes situatsioonides. Mis mul muud üle jäi, tuli talle järele minna. Korraks ümber pöördudes nägin neid veel endises kohas seismas. Käänaku tagant paistsid aga ainult vareslaste poolt täislastud lepapõõsad. Hüppasin üle inimese väljaheite ja olingi läinud. Hurda leidsin diivani alt.

Põgenemine? Ei, mitte mingil juhul. Ei tea isegi, miks ma siis ümber ei mõelnud ja tagasi ei hüpanud. Kes see tagantjärele öelda oskab, kuid võimalik, et see oli ootamatusest tingitud vaimne segadus. Olen nüüd käinud tihti Pontuga jõe ääres, kuid kummalist paari pole enam kohanud. Oleksin tahtnud nendega tuttavaks saada, ega rääkivat koera kohtagi väga tihti. Tegemist oli parimate tõugude seguga. Kahjuks on meil harjutud selliseid loomi krantsiks nimetama. Ausalt öeldes polegi ma kohanud ühtegi tõupuhast rääkivat koera ja vaevalt et teiegi olete. Ega bernhardiin paku ju teile mägedes rummi sõnadega: „Palun, härra, kosutage end veidi peale jäist suplust“, või vetelpäästjast njuufaundlandlane oma tugevaid lamedaid hambaid, öeldes: „Sir, laske end lõdvaks, palun. Nii on mul teid kergem haarata.“ Ikka krantsid, ikka need krantsid. Aga ka mul on hea koer, kõigiti mõistlik loom.

Tõsi küll, karvadega on vahel probleeme.

Nad lendlevad.

Tungivad kopsu ja pannile.

Kord hiljem kuulsin siiski võsastikust ebamäärast kõnet. Kuid hääletoon polnud hoopiski see, rāme bass segunemas kohati terava tiiskandiga. Vaevalt et lātlane oli oma koeraga tagasi jõudnud. Lisaks *l*-ile jäi nüüd hāāldamata *r*-hāālik. Mees ei kontrollinud oma kõneorganeid. Sumasin üpris väheste lootustega nende laagriplatsini. Muinasjutulises ringis istus kaksteist kalurit. Lōkkel küpsesid vārsked rāimed ja prūgikala. Ōnneks polnud talv, vaid varakevad. Jutt keerles kalade ümber. Pigem oli tegu monoloogiga, sest ilmselt ohtrast alkoholist tingituna võtsid mehed vestlusest osa ülimalt loiult, vaikisid ja soigusid. Et kõnelejal oli raskusi *l*-i ütlemisega, siis kostis „luts“ minu kõrvu kord nii, kord naa. Sōnas „kala“ see pōrises *r*-ina.

Kui ka viimane oraator kukkus, mōtlesin hirmuga, et loomad on oma lingvistiliste oskuste poolest nii mōnestki inimesest ette jõudnud.

Kurb eelaimus valdas mind tuleviku suhtes.

Oma lumikellukesed sain seekord siiski kätte.

LUULETUSI NOVGORODI KAUPMEHE MAJAST

1

Mees otsib taga iseend, naist, jumalat, ja hõimu, vanadust,
hauda.

Otsib seda ega lepi millegi muuga.

Kaksikud, pool inimest, üks saatus, kindel tõend,
et inimene on tehtud enne oma sündi.

2

Ja inimene, tema on niimoodi kavandatud, saartasukaks,
väljaspool aega nagu lammas, kummalised küüned
nagu maad kaapival linnul.

Et tema sugupool võib rahulikult muutuda
kas või igas sugupõlves.

Ta lüüakse kangasse, ikka üle ühe, üle ühe.

Tal on piisavalt laiad õlad, et olla mees,
ja temast on tehtud naine.

Ja lammastele vill, niiskusekindel, külmakindel
selle paljunev loomus,
nende toreduseta-kobrulised põlved, kõhnad, tagant siledad,
tehtud siniste soontega, kaarduvad hoopis teisiti kui kujutled.

Noh, hästi, selline tehti saartele naine.

Mitte liiga lai, nina, mitte lai, kuid küllalt sügavale kinnitatud,
mitte sügavale, aga kindlalt, sirge.

See kõlbab ühtviisi nii mehele kui naisele.

Hästi kavandatud, praktiline.

3

Naine, unest tehtud, lihast, mis magus,
hämarikest kedratud, meeletu rutuga,
et ta oleks valmis, kui unes tuleb mees,
okstest meisterdatud, tuulest kokku pandud mees,
kes kiiresti käib.

4

Sina tahad muud, kui sa ihkad, ütleb uni.
Paha uni. Karista teda. Aja ta majast minema.
Seo ta hobuste külge, las ta jookseb koos hobustega.
Poo ta üles. Ta on selle ära teeninud.
Anna talle seeni süüa, mürgiseid seeni.

5

Unes väga odav suurt sõjaväge üleval pidada.
Hirm — kümme tuhat, viha — sada tuhat.

6

Nägin unes meest, kes tahtis mind kaubategemisel petta.
Ta mõtles anda mulle vale raha, vale kuninga
väärtusetut raha!
Aga mul oli õnne, minu kaup on mäda, tee peal mädanema läinud.
Ahnus pimestas teda ja ta võttis nad kohe vastu, need kaubad.
Vale raha mäda kauba eest.
See ei ole mulle halb äri.
Sest ka ebakindel tulu on parem kui halb kaubavaru,
mida keegi ei taha.
Halva kaubavaruga ei saa kohut käia ja õigust nõuda,
aga petisest kaupmehe vastu saab.

7

Sina ei saa varastada mehelt üksi tema raha,
maad, hobust, maja, paati,
ilma et saaksid ühtlasi kaasa ta saatuse.
See tähendab, et tapetakse.
See on pärilik.
Sinust saab tema täielik pärija.

8

Kuidas uni teab metsa? tihedast tihedamat?
 Kuidas ta teab nii täpselt naist,
 selle juukseid, õlanukke, selle emasust?
 Kuidas ta, hull, teab,
 mis riikidega juhtub?

9

Nii üksi. Et ainsaks ehteks
 üle oma rindade
 tõstab ta käsivarre, kukalt kratsides.
 Käsi on mingi teine, kukal, kellegi teise.
 Enesepettus.
 Tema, käsi, käsivars, rinnad, kael, kukal ja kratsimine
 ehe, millel on kujutatud:
 naine ei imeta last, vaid saatust.

10

Nii puuviljakujulised rinnad, et mingi puuvili tuleb meelde.
 Ja silmad püüavad mõelda, mäletada.
 Pirn võitleb õunaga, suhu tuleb puuvilja maitse.
 Teineteisest kaugel nii eemal kui mõnikord silmad.
 Kuidas siia tuldi.

Kogust „Runoja matkalta salmen ylitse“. Helsingi, „Otava“, 1973.

Soome keelest tõlkinud KAJAR PRUUL

ui seda ausammast siin täpselt kuuskümmend aastat tagasi avati, oli Anton Hansen–Tammsaare ise teatavasti elus, kuigi ta samba avamisele ei tulnud. Ta on elus ka praegu, tema looming ei oota ülestõusmist, sest see pole kunagi surnud olnudki. Eesti Kirjanduse Seltsi poolt ausamba avamistalitusele saadetud tervituses, mille siinsamas paigas oma kõne lõpul luges ette Gustav Suits, oli öeldud: „Eesti Kirjanduse Seltsil on hea meel sellest teadmisest, et on kivvi raiutud ning metalli valatud kodukoha tunnustus ühele eesti suurele kirjanikule, kelle sõna nii mõnigi kord on olnud kibe, kuid sõnade taga tuksuv süda alati soe, tiivustav kõrgemate sihtide poole, parema *e l u s i s u* poole. Olgu see monument üheks virgutuspunktiks sellele elavale ja järjest kasvavale tunnustusele, mis on kätketud iga eestlase südamesse. A. H. Tammsaare teoste armastus ei tohiks kunagi kustuda, sest allikad on selleks liiga sügavad.“

Tammsaare suri ületöötamise tagajärjel võrdlemisi noore mehena, kuuekümnene kahe aastaselt; see on umbkaudu eesti mehe keskmine eluiga tänapäeval. Võib kõlada küüniliselt, kuid ometi on tõsi, et ta suri õigel ajal ega näinud okupantide hävitustööd ja genotsiidi oma rahva kallal. Võimalik, et teda ennastki oleks represseritud, alandatud igatahes. Kuid vallutajad tulid ja läksid, Tammsaare jäi ja räägib neile, kel on kõrvad, kõneleb neile, kelle meeled on lahti mõistmaks olemise rõõmusvalusat müüti.

Vahepeal möödunud aastakümnete jooksul on Tammsaarest saanud rohkem kui tunnustatud kirjanik, ta on muutunud eestluse sümboliks, tema teoste, tema mõtete ja tema loodud monumentaalsete kirjanduslike kujude varal on üles kasvanud mitu põlvkonda. Üha räägib ta meile oma raamatute lehekülgedelt selget ja vägevat keelt inimeksistenti vastuolulisest rägastikust, vaibumatust liikumisest tõe ja valguse poole, inimhinge piinadest. Tema looming oma kiirgava vaimuenergiaga, iluga ja elujõuga on toitnud Eesti vaimupinnast ka rasketel ja väga rasketel aegadel, sellest on ammutatud usku, lootust ja armastust, neid kolme, millest suurim aga on see raske armastus, mis tuleb väärtusi loova tööga, mille tähtsust Tammsaare põllumehe pojana, eestlasena ja luterlasena sageli rõhutas nii oma romaanides kui ka artiklites. Tammsaare tundis Pühakirja väga hästi, sai sellest inspiratsiooni. Piibel on mõjutanud ta stiiligi. Naivne oleks sel puhul imestada — eks olnud Pühakiri meie talurahva lauaaraamat ja tulevane kirjanik sellega hästi tuttav nii kodu kui kooli kaudu.

^{*} See kõne on peetud „Tõe ja õiguse“ päeval, 31. augustil 1996 Albu vallamaja ees Tammsaare ausamba kõrval

Kes arvab aga, et eesti kultuur nii nagu tänapäeva isikuvabadused ja inimõigusedki pole võrsunud protestantlikult pinnalt, see sööb ja salgab. Kirjandus nagu iga muugi kunstilooming ulatub oma pürgimustega kõrgematesse sfääridesse, absoluudi juurde, lõpmatussegi; on ju annegi Looja kingitud säde. Oma ande pärast polnud Tammsaarel küll tarvis silmi maha lüüa mitte ühegi Nobeli auhinna laureaadi ees, pigem vastupidi.

Sageli on tsiteeritud vana Andrese ütlust noorele Andresele, kui nad sõidavad vallamajja, kus noor Andres võetakse nekrutiks: „Tee tööd ja näe vaeva, siis tuleb armastus.“ Selle peale vastab noor Andres: „Sina oled seda teind ja minu ema tegi seda ka, ega ta muidu nii vara surnd; aga armastus ei tulnd, teda pole tänapäevani Vargamäel.“ Seda noore Andrese vastust on meelde tuletatud märksa harvemini. Harukordadel või peaaegu üldse ei meenutata aga seda, mis Tammsaare kirjutab edasi: „Need olid kurvad sõnad, nii kurvad, et vana Andres poleks kunagi võinud arvata, kuidas küll noor Andres võib nii kurbi sõnu rääkida, sõites ühes isaga Vargamäelt alla. Neid sõnu kuuldes muutus vana Andres nagu veel vanemaks ja vimmakamaks, nii et kui poeg silmad temale heitis, tal isast kahju hakkas. Sellepärast ütles ta: „Aga kes seda siiski teab, inimene mõtleb, Jumal juhib.“ „Nojah, ega Jumala vastu saa,“ oli ka isa nõus, sest see oli põhjatu tõrs, kuhu võis kallata kogu maailma mure ja kurbuse, ilma et ta kunagi täis saaks. Oli suur meistritöö see murede ja nukruse suurtõrs ja vana Andres aina imetles teda.“

Indrek loodab Jumalalt konkreetselt maksimaalset abi: et Taevasa elustaks välismaal kopsuhaigusse surnud Ramilda, ja kui ta seda ei tee, tapab Indrek Jumala oma mõttes ja seejärel ka kirjatükis, millele on pannud mitmetähendusliku pealkirja „Tõde, tõde, paljas tõde“, sest tema meelest pole äkki enam taevast ega põrgut, on vaid tähed ja tühjus. Kui ta aga oma Jumala tapmise kuritööd jalutu Tiina kuuldes kuulutab, hakkab haige laps ahastades nutma, nüüd on temalt võetud viimnegi lootus terveks saada, ning noor sõjakas ateist teeb oma suhetes Jumalaga taas täispöörde, alateadlikult tajudes, et tähtis on hoopis see, kas inimene tunneb endas Jumalat või mitte, ja asub Tiinat lohutama, väites, et Jumal siiski elab ja saadab terve leegioni ingleid teda terveks tegema. Hulk aastaid hiljem, kui Indrek pärast Karini surma on mustas meelemasenduses, ilmub Tiina ja annab talle uue elu, Indreku kunagi talle sisendatud usk on ta terveks teinud; see on Indreku lunastus, tema elus on sündinud ime. Inimesele, kes ei oska seda oodatagi, on armastus tõesti ime. Ning see ime sünnib Indrek Paasile kodutalus kraavi kaevates, otsekui läheks tõesti tõeks vana Andrese arvamuseavaldus: „Meie oleme Issanda kraavilabidad.“ „Tõde ja õigus“ on avatud tüüpi epopöa, viiendale kõitele — eesti kirjanduse ühele kõige täpsemini ja sügavamini läbikomponeeritud suurejoonelisele — romaanile võiks järgneda Indreku eluloo uus spiraal, sest Sisypheose kivi, mida ta veeretab, pole ju kuhugi kadunud. Ja tuul läheb ümber oma piiride sees, nagu teadis juba Koguja.

Tammsaare kirjutas 1927. aastal: „Kunstniku peatulesandeks jääb vististi

ikka ka tulevikus — luua inimest jumala või iseenda näo järgi. Peamure: loodud inimene olgu elav, mahlakas, veri ja liha, mitte aga mõne idee ja sihi kontsept ja kehastus, sest inimese elumahl, tema elu instinkt, tema eelarvamusteta nähtud hingeilm on palju püsivam, jäädavam, igavesem kui teatud ajajärgu mõtted, vaated, ideed.“

Tema enda loodud kujud on nii elavad, täisverelised ja reljeefsed, nagu oleks Looja ise nad loonud. Kui väidetakse, et Jumal armastab inimest, siis Tammsaare igatahes armastab oma tegelaskujusid ja enamasti halastab nende peale. Vististi pole ta loonud ühtegi kuju, keda peaks põlgama; neis kõigis on loomise rõõmu ja valu, ta püüab neid kõiki mõista. Kirjanikul on palju võtta olnud oma hingest ja ta on ka hoolikalt tähele pannud, kuidas inimesed väljastpoolt vaadata on, ta näeb endas teisi ja märkab teistes ennast, asetab ennast pidevalt oma tegelaste olukorda ja samastub nendega. Tammsaare maailm on terviklik, see ulatub Vargamäe sookraavist Universumi otsatusse, inimene pole tema jaoks tüütu putukas, vaid väärtuslik ja väärikas nähtus, tema mitmekihilised tegelaskujud avanevad suurtes panoraamsetes vaatamängudes, kuhu nad saatuse tahtel on sattunud, või kui pole otseselt nende osalised, kannavad endas ajaloomurrangute järeltraumasid või isiklikku tragöödiat. Laia veerikka jõena liigub ta eepika, ainuomases isiksuslikus rütmis, veeredes pikkamisi, ruttamata silmapiiri poole, igaviku poole, luues ja tähtsustades igavikulist inimest, läbides tõde ja õigust, elu ja armastust, maapealset rähklemist ja õndsakssaamist, sulatades endasse terveid ajalooperioode Eesti elust ning päädides meeliülendava katarsisega, sellesama puhastava kogemusega, millest rääkis Aristoteles juba ligemale 2500 aastat tagasi.

Kui palju Tammsaaret poleks ka uuritud ja selgitatud, ikka jääb temas midagi saladuseks. Kas polegi nii, et kui hakatakse loomisimet ära seletama, lahti murdma, läheb ilmtingimata midagi rikki ja kordub muinasjutt vaeslapse veskikivist, mida ülearu uudishimulik peretütar hakkas jõuga lahti muukima, et viimaks ometi saada jälile, mis või kes seal sees siis õieti jahvatab — ja talle uhkas vastu tuleleek, mis põletas ta ära. Tammsaare sõnakunsti kivide vahel, selles imepärases Sampos keerleb pidevalt heitlik inimene oma vaibumatu igatsusega, igilahendamatu vastuoludega, surmahirmu, huumori, iroonia ja luulega — ja ennäe inimest! — ta jääb alles, ta püüab areneda edasi; ei eesti rahvas ega inimkond ole veel lõplikult valmis.

Siinkohal poleks liigne meenutada Schellingi mõtteid eepikast, mis sobivad suurepäraselt iseloomustama Tammsaare teoseid: „Romaan olgu maailma peegel,“ arvab saksa filosoof ja jätkab, „oma ajastu peegel igal juhul, ja sel kombel siis ka omamütoloogia. Ta peab juhtima rahulikule vaatlusele ja esile kutsuma osavõtlikkust kõige oleva vastu; romaani iga osa, iga sõna olgu kuldne, need peavad olema lülitatud ülima korra salameetrumisse, kuna väline rütm enamasti puudub. Seepärast saab romaan olla vaid täisküps vaimu vili. Romaan ongi otsekui vaimu lõplik selginemine.“

Igal ajastul on oma vaim ja see määrab tahes-tahmata ande avaldumis-

võimalused, võib neid tagasi tõrjuda, ahendada või koguni kidumisele määrata, ent võib andele anda ka lennuhoo ja tiivad.

Tammsaare loomingulise kõrgperioodi teosed on loodud vabas, demokraatlikus ühiskonnas, ajal, kus olid tagatud inimõigused ja kus puudus inimväarikust alandav tsensuur, kus Eesti riik oli noor, kus rahvas otsis pingeliselt eneseteostuse teid, oma kohta maailmapäikese all, kus ülesehitustöö käis selle sõna kõige õigemal ja ilusamas tähenduses, kus Kõrbojale otsiti peremeest väes ja tões, usus, et elu muutub kaunimaks, paremaks ja inimväärsemaks; seda natsiooni kevade hõngu uhkab ka Tammsaare teostest.

Härra Maurus, esimese järgu õppeasutuse direktor, ütles oma õpilastele, kui Köler oli surnud: „Meie ise peame eesti rahvast armastama, nagu armastasid need suured, kes juba surnud või kes veelgi surevad. Meie kõik peame, olgu vana või noor, suur või väike. Jah, ka väiksed peavad armastama, nagu oleksid nad suured, sest armastus on see, milles ka väiksed võivad olla suured, kõige suuremad. Poisid, armastage siis oma rahvast, armastage iseendid, nagu armastab end inglane ja sakslane.“

Iga rahva siseelu, tema eriomast, kordumatut maailmamõistmist ja hinge suudab kõige adekvaatsemalt väljendada sama rahva keskelt võrsunud kirjanik. Ei maksa loota, et ilmub kuskilt keegi, kas või seesama inglane või sakslane ja kujutab eestlast kõige õigemini, kõige täpsemini, kõige sisendusjõulisemalt. Võõras võib ju tulla Euroopa Ühendusest või ükskõik kust, kuid ta kujutab meid sellisena, nagu temale paistab või nagu ta tahab, et paistaks, kuid mitte nendena, kes me oleme ja kellena meie end tajume.

Varasematel aegadel on vaieldud ja vaieldakse nähtavasti ka tulevikus, kas kirjandus peab sekkuma inimese traagilisse võitlusse olematuse teel või ei peaks ta sellest väljagi tegama, jääma osavõtmatuks kõrvalseisjaks, peitma pea jaanalinnuma liiva alla, vaikima maha sotsiaalsed pinged ja elamise vaeva ning piirduma vaid purustavate instinktide ja unistusilmade kujutamisega.

Vastuse leiame Tammsaare pidamata jäänud kõnelt „Eduard Vilde pidustuste lõpul“ 1925, kus ta tõdeb: „Inimene, iga inimene on nõrkuste ja jõudude, kõrvalekaldumiste ja pidevuse, tagasilanguste ja edasirühkimise, pahede ja vooruste võitluse lõpptulemus. Igaüks, kes inimest teisiti näeb ja seda ilmutab sõnastatud teoses või räägitud sõnas, ei näegi inimest, vaid ainult mingisugust fantoomi, silmapetet. Nii paljud elavad maailmas ainult fantoomidega, ja pakuvad ka teistele ainult fantoome. Need ei austa inimest, need ei armasta inimest. Aga kes oma kaasvendi ei austa ega armasta, neid ei pea ka teised austama ega armastama.“

Anton Hansen–Tammsaare tuli Kõrvemaa südamest; tema looming kujutab endast rikast, värvikat maailma, tema sõna mõtte- ja tundemahutavus on suur. Kõik need vanad ja noored, Tartu üliõpilased, Kõrboja ja Vargamäe rahvas, vana parun, neiu Erika, Irma ja Rudolf Ikka; õukondlased, kes tõuklevad kuninga ümber, kellel on külm; Põrgupõhja Jürka ja Kaval–Antsu pere — hulk kujusid, kes on tekkinud kirjaniku kujutluses, elavad nüüd edasi

meie kujutluses, on saanud meile nii armsaks ja lähedaseks, muutunud osaks meist endist, et me ei kujuta enam ettegi, et neid poleks ju pruukinud ollagi, kui Kõrvemaa südamest, Tammsaare talust poleks tõusnud klassik, kes nad meie vaimusilma ees elustas. Seepärast polegi vale öelda, et täna oleme siin koos võimsa kujutlusvõime pärast, mis puhub hinge elutusse ainesse, maalib meie ette hingeliikumisi, tõuseb oma luulekujudega üle argipäeva pitsituste ja maise ahistuse.

Suurkirjanik paneb meile oma raamatute vaimuga südamele täna ja küllap ka homme, üha ja ikka, järelejätmata: on tarvis usku iseendasse, rohkem eneseusaldust! Tee tööd või nõrkemiseni, kokkuvarisemiseni, aga kui sellel pole mõtet ega sihti, siis ei kanna ükski pingutus vilja.

Kui kavalaid tehnoloogiaid ja jalustrabavaid tehnilisi täiustusi me ka välja ei mõtleks, kui kiiresti me ka ei lendaks Tallinnast New Yorki või Pariisist Tokiosse, oleme siinilmas ikkagi ainult rändajad ja me peaksime talitsemata oma suurelisust ega tohiks arvata, et kõike saab paljalt *ratio*'ga korda saata; ei asenda ka informatsiooni plahvatuslik levik kunsti.

Olukorras, kus kirjandust suunab turg, see kõigi maailma rahvaste suur juht ja õpetaja tänapäeval, on kirjandusel kiusatus minna kergema vastupanu teed, minetada püsiväärtused ja rahvuslikud traditsioonid, muutuda ülemaailmse meelelahutustööstuse osaks, toota fantoomlikku ajuloputusliteratuuri, mida võib ühesuguse eduga turustada nii Kapimaal kui Lapimaal, sest turul peab ka raamat vastama standardile nagu iga muugi kaup ja teenus. Asjade selline seis, kus turg määrab, juhib ja dikteerib, avaldab kirjanikule paratamatult tugevat psühholoogilist ja psüühilist survet, turg ongi juba asunud edukalt asendama omaaegset ideoloogilist pealekäimist ja tsensuurigi.

Tõeline kirjandus on ikka olnud vaevatute, kaitsetute ja õnnetute poolel. Kirjaniku hääl oli alati hüüdjä hääl kõrbes, nõnda on ja jääb. Kirjanik ei või järele kiita käibearusaamadele, tarbimistõdedele, siis kaotab ta iseenda ja tema püüdlused madalduvad mõttelagedaks sõnakolinaks.

Lahked kuulajad!

Vanad, ajaproovile vastu pidanud väärtused on kõige kindlamad väärtused. Kui me neist kergemeelselt — rumaluse, alpuse või pelga omakasu pärast lahti ütleme, ei jõua me kaugele, vaid jääme nõutult konutama, pea norus, otsenagu jalutu Kalevipoeg põrgu väravas.

Kes ei mäleta minevikku, see elab tulevikuta — see elutähtis mõte on ühel või teisel viisil väljendatuna omane kõigile maailma rahvastele. Oli aeg, kus see põhimõte seisis meil eredalt meeles, kus Eestis seda sageli korrati ja püüti sellest õppust võtta ja selle järgi toimida. Iseseisvuse taastulek ei tähenda töö lõppu, lusti ja lillepidu. Pigem on see uue, hoopis tihedamini organiseeritud ja mõtestatud tööpäeva algus; ka kultuuris, ka kirjanduses. Meie ühiskond on praegu orienteeritud peaaesjalikult igapäevasele toimetulemisele, ellujäämisele; kipub tuhmuma kõrgem siht, aade, ideaal, mille nimel pingutatakse. Kuid nagu ütles siia kõrgele alusele paigutatud mees: õige täht on see, mille sära ajab meid

unistama, et avasilmi näeksime igavikku.

Kahjuks võib igavikupüüed kõlada aga ka üpris kahemõtteliselt, kui puutume kokku ebameeldivate tõsiasiadega, näiteks sellistega, et eestlaste sündide absoluutarv Eestis on langenud nii madalale, nagu ta oli kohe pärast Põhjasõda. Kas ei jõua me ühe teise näitajaga varsti sama kaugele — ja nimelt elu lakkamisega küldes? Paljudes maakohtades on elu praktiliselt välja suremas või juba surnudki. Nõnda võib peagi korduda Põhjasõja–järgne nägemus meie kodumaast, kus inimene nuttis rõõmupisaraid, kui avastas soo peal teise inimese jalajäljed. Praeguse olukorra jätkudes hakkab kahanema ka linnarahvastik. Kas ei vii see sinnamaale, et kolmanda aastatuhande päike säratab vastu vaid kümme-konnan suurhotelli ja pangamaja läbipaistmatust klaasist akendel, mis kõrguvad vahitornidena üle Eestimaa, mis ise on tühi ja paljas nagu maailm enne Looja tööle hakkamist. Kui vaatame oma kodumaal ringi ilma erakondliku uimata, näeme, et paljud nurmed, kus varem lokkasid vili ja rammus hein, on söötis ja öitsetavad umbrohtu, maaparandusobjektid on ummistumas ja lagunemas.

Kas on veel rohtu, mis avitab? Kas leidub noori mehi ja naisi, kelle armastusest, hoolest ja elujõust puhkevad laste kilkeisse taluõued? Kas ja kust on veel peale tulemas uue aja Andreseid, Pearusid, Sauna–Madiseid, kes seavad korda vanad põllud ja kraavid, kes peavad oma terve maamehemõistusega rehnutti, kuidas edendada elu kodukülas ja kogu Eestis? Iga mees ja iga naine, seisku ta soosillal, väljamäel, pealinna tänaval või moodsas büroos, olgu ta siis Tammsaare määratlust mööda mats või vurle, võiks endalt mõnikord küsida: kas sellest on küllalt, et ma olen eurooplane, kas ei peaks ma õige pisut saama ka eestlaseks — saama ja jääma, sest ainult nõnda säilib minu rahva identsus!

Mis on lubatud Jupiterile, pole lubatud härjale. Suur rahvas võib endale lubada olla ekstravagantne, ekstsentriline, aeg–ajalt hoolimatugi oma kultuuri vastu. Suurte rahvaste kultuur on nii sügava ja laialihaardunud juurekavaga, nii kõvasti kinni rahvuslikus kasvatuses ja rahvuslikus organismis ning selle omaette maailma kandjaid on nii suur hulk, et rahvus tervikuna ei kaota ühest või teisest tembutusest, järjekordsest moehullusest veel tasakaalu. Mobiilse väikerahvaga on teine, sootuks teine lugu. Kriitikavaba suurrahvaste järeleahvimine igas eluvaldkonnas, pidev võõraste pillide järgi tantsimine, oma mõtlemise ja otsustusvõime alahindamine viib oma näo kiirele kadumisele. Eesti kultuur on õrn muru, mida ei tohi hoolimatute saabastega trampida, siis jääb õhukesest kultuurikihist peagi järele vaid porile tallatud must maa. Kultuuri juured on visad ja vaevalised tekkima, kerged aga katkema ja kaduma, iseäranis väikerahval, iseäranis avatud maailmas.

Lahked kuulajad!

Tänapäeval räägitakse liiga palju rahast. Ja tõesti, vaeses riigis tekitab iga projekti teostamine kohemaid probleeme. Pahatihti varjatakse aga rahapuuduse taha ka oma algatusvõimetust, lõtvunud kultuuritahet ja nõrka rahvustunnet, hõlpus ja mugav on lasta asjadel minna isevoolu teed, mis enamasti on

allakäigutee. Kuid hea tahe ja kodukoohaarmastus suudab palju. Palju head tahet ja pealehakkamist oli ka Albu rahval, kui te kolmekümnendatel aastatel võtsite ette niisuguse suure asja, nagu seda oli Anton Hansen–Tammsaare ausamba kavandamine, valmistamine ja püstitamine, head tahet jätkub ka praegustel albulastel, kui te raskusi trotsides olete korraldanud selle „Tõe ja õiguse“ päeva. Albu vald on rikas vald ja Järva–Madise kihelkond rikas kihelkond, sest teil on Tammsaare — kõikideks aegadeks.

Täna tähelepanu eest!

*NÜÜD, KUI ALGAVAD LEHTEDE SAJUD,
KUIDAS KÄIB SINU KÄSI,
MATS TRAAAT?*

Kunstnikku on üksainus.

Nii on üksainus ka Mats Traati.

Teisi temasarnaseid pole rohkem olemas.

Temast on väga raske rääkida. Sest kes teda tunneb? Kas ta isegi...? Mina küll ennast ei tunne, ei taha uuridagi end, aiman vaid — kogu maailm on mu sees, teiste pooltki kokkukogutu, kõik kurjad ja head teod läbisegi, ajalugu, teadused ja teadmised, ning lollused ja mõttetused pesitsevad mus — samuti, ja kui ma end liialt paotan, siis mu korrastamata sisu väljub laviinina, matab minu, teised; ma ei ava end, olen lukus, portsukaupa ainult väljastan varandust, mille õnnetu peremees ma saatuse tahtel olen. Kas ka temaga on nii? Või ei mõtle ta sedamoodi? Ja kas minugagi nii on?

Palju oleneb sellest, milliseid kujundeid kasutada, milline on tõe tinglikkuse aste. Mina ei tunne inimest. Tean vaid muljet temast.

Ma ei tunne üldse inimesi. Mitte üht. Võin neid ainult liigitada. Kaunid. Inetud. Sõbrad. Vaenlased. Kauged. Lähedased. Võõrad. Omased.

Ja nii me kõik ju liigitame inimesi — kogu elu.

Ja siis hakkame lisama epiteete. Eestlane. Luuletaja. Filmistsenarist. Tõlkija. Kuuekümn aastane. Võime epiteete lisada lõpmatuseni, ikka jääb midagi puudu. Epiteete jääb puudu, sest vajaka jääb ka seda haridust ja haritust, andekust ja töökust, tähelepanelikkust ja tundlikkust, mis vaadeldaval isikul on, kuid sinul ei ole, loetleja.

Tekib kahjutunne, et sa oled temast erinev, ei küüni temani. Ja niiviisi kaugenedki... tahestahtmata. Märkad üksnes: tegu on sõltumatu, allumatu inimesega, kelle tähtsust ja mõju sa ei oskagi ära seletada. Ei enesele, ei teistele.

Ta on kaugel. Ja ta loob. Looja on üksi. Looja üksildus — see on teema, millele võiks üritada kaasa rääkida. Mina arvan küll, et Looja on üksi. Ja iga minut on tal seotud kahtlustega. Täpsemalt: ta kahtleb, siis usub, siis jälle kahtleb, siis tahab uskuda, aga ei usu, pärast jälle usub, aga siis jälle kahtleb. See on piin. Arutu surmapõlglik heitlus. Kord mõtestad millegi, siis kaotad sellesama mõtte, see hajub, muutud kaitsetuks, haavatavaks, haigekski.

Aga võib-olla polegi nii. Kuid mulle näib: nii peab olema! Üksildus, pettumused, lootus, armastus, kõik tundmused nii pluss- kui miinusmärkidega, on talle, peavad olema — tuttavad; ja ta ei pääse nende eest, nende käest. Kuhugi.

Aga mille poolest erineb siis vaadeldav isik teistest surelikest, kõigile on tuttav see tundmuste skaala, mõnele veel traagilisemal moel kui ükskõik millisele kunstnikule?

Jah! Aga nemad ei teata sellest. Sageli kellelegi.

Kas peabki teatama?

Ma olen märganud, et suured rahvad ei rutta teatama, ei hinda ka seda teatamist eriti, ei hinda neid teatajaid ka eriti.

Kui paljud jätvavad teatamata, siis kujuneb aja jooksul välja kollektiivne meelega, mis sisaldab toda teavet, kihistustena. Pärast, kui kusagilt kerkib väga võimas kunstnik ja midagi ütleb, siis osatatakse: ta tabas otse rahva südamesse, ta puudutas neid keeli, neid salajasi, mis hinges varjul, need löid helisema...

Jah. Aga mõni ei püüdlegi selle poole, et rahva hinge keeli puudutada. Eales. See pole esmaülesanne. Mõne niisuguse eemalolija, meelega eemalehoidja, võtab rahvas siiski vastu — justkui täiendusena, erandina. Aga mõnda ei võta, tee mis tahad. Mõne võtab vahel omaks mõni teine rahvas, mõni teine riik, aga oma ei võtagi. Mõne võtab omaks terve inimkond.

Kas Mats Traat on puudutanud oma rahva hingekeeli?

Aga kes on rahvas?

See on igavene küsimus: kes ja kus on rahvas? Tihtipeale kaob vastus ära. Juba valmis vastus aurustub nagu veepiisk kuumal kerisel. Vastust pead kogu aeg otsima. Sellest sõltub väga palju. Kunstniku puhul.

Mida tähendavad loosungite tekstid?

Kas või see, hüsteeriline: Muutkem identiteeti!

Mis saab edasi?

Mida peab kunstnik tegema, ette võtma — täna, homme? Või ei peagi midagi...?

Või mida on kunstnik ikka ette võtnud, kui ajaloo kulg on kuhugipoole järsku pööranud — ta on liikumisega kas kaasa läinud või maha jäänud. Mõlemad sammud võivad tagantjärele kasulikuks osutada.

Aga sama teeb ju rahvas.

Kunstnik peab otsustama.

Kui keeruline on kõik. Mitte üksnes kunst, vaid kogu elu. Sa pead otsustama.

On ju kaks mõistet. Riik. Ja rahvas. Riik ajab oma joru. Rahvas elab oma elu.

Traadile on tähtis rahvas, mitte riik, nii palju võib tema teostest välja lugeda. Rahvas oma ürgolemuses, -olemises, mitte riigikord ja valitsuse päevapoliitika.

„Iseendale oled sa oma riik / mida tuul ja päikegi tunnustanud“ — see kõlab eriti uhkelt. Ja usutavalt. Ei mingeid sidemeid, kohustusi. Kunstnik on vaba. Ja rahvas on ka vaba.

Rahvas elab üle kõik, mida aeg pakub, rahvas on püsiv ja muutumatu suurus. Rahvas elab maa peal, oskab tööd teha, ennast toita, lõbutseda, sünnitada ja surra, teda ei väära.

Muidugi on see fatalism. Rahva (inimese) elu on laias laastus suunamatu ja mõjutamatu, igal juhul — suurte kahtlaste importideede kütkeis

vabatahtlikult ei olda. Elamine on looduslik ja loomulik, kuigi tihti kisub kiiva; oleneb aga, millise mätta otsast vaadata, kui rikutud sa ise oled, hindaja! Traat näikse arvavat: läheb nii, kuidas läheb, küllap õigesti läheb, isegi kui ei kohaneta oludega, partneritega, on valu ja hirmu; ka selles on võlu, ja mõtetki. Sest üldjoontes on rahvas terve organism, komistatakse küll kividele ja kändudele, kuid kosutakse taas.

„Parem oli anda end looduse kätte — tuulele, päikesele, linnulaulule, maastiku vaikusele ja rahule. Kui need suudavad midagi, siis suudavad, muu nagunii ei suuda — see oli juba teada.“

Selle tsitaadi võib välja kirjutada romaanist „Karukell, kurvameelsuse rohi“. Need kolm raamatuid peab pähe õppima. Lühikeses käsitluses on tarkust mitu puuda.

Aga kas pole nii — Traat on esijoones luuletaja–kirjanik iseenda jaoks? Kas pole — imelik? Huvitav, avastuslikki!? Luuletaja iseenda jaoks. Kes oleme siis meie? Täiesti juhuslikult on tema tekstid sattunud avalikkuse kätte. Ja häbenematu avalikkus on uudishimust hakanud neid lugema, tarbima. Kuid Traat pole seda kunagi tahtnud. Ta sooviks meelsamini olla varjulises nurgas omaette, ta ei kutsuks lugejat kaaslaseks, tema pea on niigi täis lahendamatu ülesandeid, vastuseita küsimusi, ta mõtleb surmastki kui elu võrdväärsest osisest — täiesti rahulikult, ta teab juba ammu, et on „olemise alam“, ta on ju Kassiopeialgi ära käinud varajases nooruses... malbe naeratusega lubab ta nüüd oma tekste vaadata: mis sa ikka teed, kui need kord teie käes on, mis ma siin enam teha saan! Nüüd on juba hilja, eks ma olnud ise hooletu. Mu tekstid on ju nii intiimsed, paistab ta ütlevat, need ei ole mõeldud kellelegi, tõeliselt. Nad on minutagi olemas. Mina leidsin nad lihtsalt üles. Nii juhtus. Teate, kui salapärane on kogu see lugu.

Luuletaja tahaks olla olematu.

Luuletaja tahaks ise alati olla olematu, kui ainult luule oleks, jääks.

Sest luulel on ilma autoritagi oma kindel väärtus ja mõõt.

Luuletaja tahab vaba olla kohustusest olla luuletaja. Ta tahab vihmasesse läikivasse õhe taanduda, sulada pimeduse sisse; käed taskus tahab ta minna, mitte kotiga küürul, kotis kümme köidet kogutud teoseid — neist kõigist unistab ta lahti öelda, talle pole vaja au ega kuulsust, raha ega katust pea kohal...

Kui hästi sobib siia juurde jälle lõik Traadi ühest kõige traagilisemast teosest, romaanist „Karukell, kurvameelsuse rohi“:

„Nii see meie elu on — teerada hämarusse, silmis tumeda jää hiilgus.

Jah, ja sealt jälle valgusse.

Valgus paneb pea valutama ja ärritab silmi. Kuid hämarusest hoovab imelist lohutust. Kummaline küll, et just pimedas on tõde selgemini näha kui valguse käes.“

Aga luuletaja ei saa olemata olla, kui ta on kord olemas. Ta on oma sõnaga naelutatud olemiseprotsessi külge. Kui ta on tulnud meile sõna tooma, siis ei saa nii olla, et ta pole seda sõna meile toonud. Ta on sõna toonud. Ja sõna jääb. Sest sõna on igavene.

Sellega on muidugi osa maailma saladusestki välja lobisetud. Nii et maailma saladust ei saagi alaliseks luku taga hoida. Luuletaja pole just kõige parem maailma saladuse hoidja. Täiesti õigesti on öeldud, et sõna saab lihaks. Üleskirjutatud, raamatusse raiutud luule on materiaalne. Sõna on nagu telliskivi, millest saab laduda müüri. See müür on sama ületamatu kui vanglasein. Mõned on aheldatud niisuguste müüride külge. Elu on lõppematult lai. Mida kõike selle sisse ei mahu.

Mats Traadi maailm — see on meile kõigile iga päev kättesaadav maailm rabarberipõlluga, pörsaste, vasikate, hobuste, kartulite, piimaga, rukkiorasega, aidas magava laborandiga ning mehega, kes „...armunult kaeb pudelit, mil kiri — viin“. Selles on lõpmatult korduvaid motiive ja meeleolusid; korduvad aastaajad, nukrused ja rõõmud, ikka seesama taevast, mets, meri, linnud, puud, põõsad, teerajad ja seesama inimene, kelle jaoks „...päev on igavene / suur kink eikellelki“.

Loe end tema luule sisse ja sa tunned end ka kohe sellise (tavalise) inimesena, keda — tõtt-öelda — paneb see maailm imestama, kuid kes ometi on võtnud protesteerimata elamisreeglid vastu ja järgib neid, ükskõik mis ümberringi ka ei toimuks.

Too inimene ei aseta end mingisugusesse ekstravagantsesse poosi, ei uhkusta, ei targuta, ei varja ega eksponeeri oma komplekse (tal polegi neid), vaid lihtsalt elab. Nagu rohi.

Aga ei saa siingi mainimata jätta, et too inimene eemaldub juba, on haihtumas mineviku terendusse. Lehitagem talle järele, jätkem temaga hüvasti. Miks? Ta oli ju tore romantik. Praegu on pragmaatikute aeg. Toreda pühakoda oli põllupeenar, selle ees ta peatus, kägardades pihus higist soni. Ka tema füüsiline keha oli sõnaahela küljes kinni, kuid tema mõte oli unistuste hällitada, see käis kaares kaugele, tema ruum oli tulvil fantastilisi väljamõeldisi, nende püüdmatust nautis ta; tema süda oli aga täis siirast kaastunnet ja kaasa-elamisrõõmu.

Praegu on praktiliste inimeste aeg. Kus on nende altar — ei tea. Altar on udus. Udu taga. Ohverdamispaik ei ole üldsusele ligipääsetav. Sellepärast ei hakka meelde tuletama, miks Kain tappis Abeli, millel peatus Jumala pilk.

Mõistukõnест tuleb üldse loobuda. Nüüd tuleb rääkida otse. Virisemata. Veendunult. Karmilt. Kes tahaks luulekujundite rägus ekselda! Nüüd arvatakse: alasti tõde vedeleb maas, vaja vaid see üles tõsta, see aitab elada. Aga tõesid on järsku palju, sama palju kui kivikesi mererannas. Avamere laine kihutab neid täie jõuga kaldaliivale, viib taganedes jälle merre tagasi, segab neid omatahti, ilma mingi loogikata, ja üks kivikene on ilusam kui teine, kõige ilusam kivi teeb rikkaks ja õnnelikuks, paneb naabrid, sugulased ja sõbrad kadedust tundma. Kas see on mõistukõne? Või on küllalt otse öeldud...?

Aga mida on tegelikult öeldud?

Luuletaja ei saa otse öelda.

Politiikameeski, tulevikunägemuste projitseerija, ei saa. Põllumeeski ei saa. Koerakasvatajagi ei saa. Lillemüüjagi ei saa. Mitte keegi ei saa. Kõik armastavad

kedagi–midagi, eelistavad kedagi–midagi kellelegi–millelegi, leiutavad hellitusnimesid, asesõnu. Kõik tahavad kuulajaile–vaatajaile, s. t. publikule hiilates edasi anda täpseid varjundeid, nüansse, virvendavaid pooltoone, mida ainult nende vilunud silm ning erutatud süda oma eriala peensustes näeb ja tunneb. Kõik soovivad, et neid imetletaks; kas nad sellepärast just siis edevad on?

Oma sisimas sügavuses on kõik inimesed luuletajad. Nii kõhukas kaupmees, kes heinu müüb, kui kõhn hobusekronu talutaja, kes oma loomale odavalt ninaesist osta palub.

Kõik, kes kedagi–midagi armastavad, olgu isamaad, naist, last, kuiva heina või vana hobust, sõjalaeva või kosmoseraketti, on luuletajad.

Sest nad ei väsi oma armastuse väljendamiseks otsimast parajaid sõnu. Ükski kangelastegu pole raske ega võimatu, kui selle hinnaks ja tasuks on armastus.

Nii nagu ei saa küsida, mis kasu on luulest, ei saa küsida: mis kasu on armastusest!

Aga kuidas reageerib keskkond?

Too keskkond, mida sa, sädelevatest illusioonidest purjus ja pungil, parandada ning parendada ihkad.

„Kuigi kord hajub taevaste tuulte hinnang / kes sa olid ja miks?“, tahab keskkond sind tasapisi muuta endanäoliseks, –taoliseks; kas või sellepärast, et „sa endas teistes avastad ja uurid / ju inimliku ülekohtu tundi...“, pahed kleepuvad sulle takjatena külge, toitudes su värsketest mahladest võimenduvadki veel; kohus, mida sa kavatsesid maailma üle pidada, pöördub kangekaelselt kohtupidamiseks sinu enese üle... midagi pole parata. Nii see on.

Mats Traat on üks väheseid meie avaliku elu tegelasi, keda keskkond pole painutada suutnud, kes aastakümnete jooksul pole värve ega veendumusi vahetanud kirevamate, kasulikumate vastu.

Tema peale võib kodanik kindel olla.

Ta ei ole kalestunud, ei kahestunud, tema i s e pole selle maailma tasakaalu rikkunud.

Minu sattumine kaunite kunstide sfääri oli kauniste juhulik. Muidugi, keemikut ei oleks minust isegi juhulikult saanud, sest selle aine hinne kõikus mul ainsana keskkoolis „kolme“ ja „nelja“ vahel. Ja kui kalduski „nelja“ poole, siis tänu pinginaabrile, tulevasele keemikule Elmot Liivile. Ka tehnika ei huvitanud, pealegi puudusid mul selle ala õppimiseks eeldused. Kõige meelsamini oleksin läinud Tartusse eesti keelt ja kirjandust õppima (mu eesti keele õpetaja Oskar Ojasson heitis mulle seda minematajätmist tõsiselt ette), aga haridusministeeriumis tõmmati mu lõpukirjandi hinne „viielt“ „neljale“, olgugi et „Nõukogude Õpetaja“ oli positiivse näitena trükkinud ära väljavõtteid sellest. Tookordse reegli järgi tähendas hinde alandamine medalist ilmajäämist, millega kadus ka medalisti privileeg pääseda kõrgkooli ilma sisseastumiseksamita. Enne tolle otsuse langetamist jõudsin kuldmedali kandidaadina Kadrioru lossis vastuvõtul käia ja seal igasugust head kraami süüa, kuppelsaalis kooliõe Epp Jaanvärgiga tantsida ja lõpuks veel fotograafidele koos teiste väljavalitutega lossi taustal poseerida. Pilt ilmus 1948. aasta varasuvel kahes lehes korraga. Kahjuks olin neil inkognito.

Miks ma medalit ei saanud, selgus alles nelikümmend aastat hiljem. Olin kogu aeg arvanud, et meie kooli väga suurt medalikandidaatide hulka kärbiti juhuliku valiku printsiibil. Aga paar aastat enne oma surma rääkis mu tädi (kelle juures keskkooliõpingute ajal elasin), et Nõmme koolis tekkis pisike paanika, kui mind augustis Tartu ega Tallinna kõrgkoolide sisseastumiseksamil ei nähtud. Tädi kutsuti kooli ja küsiti, kas ma elasin medalist ilmajäämist raskesti üle. Siis öeldud ka, et medalist ilmajäämine ei sõltunud tulemustest, vaid põhjuseks oli mu 1944. aastal välismaale põgenenud politseinikust isa. (Ühe naabrimehe sõnamurdlikkuse tõttu jäime ema ning noorema vennaga maha siinpoolsele kaldale.)

Asjasse puutub see üksnes niipalju, et tavalise lõpetajana pidanuksin ma augustis Tartu Ülikooli sisseastumiseksamitele minema, aga Hiiumaal oli tarvis pudulohustele heina niita. Lahendasin probleemi geniaalselt — läksin hoopis kunstiinstituuti, kus sisseastumiseksamid algasid kuu aega hiljem. Ehkki olin selle kooli savitolumuseid-koridore nähes paar kuud tagasi vandunud, et siia ma küll ei tule.

Tegin sisseastumiseksamid ära ja sõitsin järgmisel päeval Hiiumaale viimaseid talutöid lõpetama. Varsti tuli tädilt telegramm, esimene mu elus: olen sisse saanud ja veel stipendiumiga. Nii oli seni kergelt hingitsenud kunstihuvi tõusnud üleöö primaarseks. Lohutasin end sellega, et juba lasteaias peeti mind

heaks joonistajaks, samuti oli Nõmme gümnaasiumi joonistusõpetaja, talutarede maalija Viktor Turp, ütelnud üht mu joonistust vaadeldes, et võiksin kunstikooli minna. Harjusin õige kiiresti mõttega, et minust saab kunstnik, ja astusin 1. oktoobril 1948 esimest korda üliõpilasena tookordse Tallinna Riikliku Tarbekunstiinstituudi uksest sisse.

TALLINNA RIIKLIK TARBEKUNSTIINSTITUUT 1948—1954

Enne sisseastumiseksameid emaga aru pidades jõudsin otsusele, et võiksin valida kõitekujunduse ja nahkehistöö eriala. Minust paar aastat noorem onupoeg oli vanematega enne sõda Eduard Taska majas elanud ja seetõttu olid Taska nimi ning eesti kõitekunst meile enam tuntud kui tavakodanikule. Teine huvipakkuv eriala oli raamatukujundus. Minu konkurendid ütlesid, et sellele erialale on eriti raske saada (paar aastat hiljem selgus, et vähemalt joonistus- oskuselt olin mõnestki sellele erialale sissepääsenust tugevam). Nii sattusin esimese noormehena peale sõda „nahakate“ hulka. Et me tookord kuulusime graafika fakulteti (esimesel kursusel tegime üldkompositsiooni koos graafikutega — kirjatähe järgi raamatukujundajatega) ning algkursustel oli ka ülddistsipliine, olin üldjoontes kursis kõigi teiste erialadega, eriti aga graafikaga.

Meie kooli esiisaks oli Tallinna Kunsttööstuskool (hilisem Riigi Kunsttööstuskool), mis küll paar aastat enne Eesti okupeerimist N. Liidu poolt üritas kõigi kunstide kõrgkooliks saada, aga jäi kujutavas kunstis siiski „Pallase“ varju. Ka minuaegse Tallinna kunstikooli kallak oli juba tema nimes fikseeritud ning kujutavat kunsti viljeldi meie maja seinte vahel häbelikult „monumentaals- ja dekoratiivkunsti“ nime all. Nii olid meil monumentaal- ja dekoratiivmaali, samuti monumentaal- ja dekoratiivskulptuuri eriala, graafikud varjusid raamatukujundajate nime taha ning arhitektide asemel toodeti meil sise- kujundajaid (pärisarhitekthe valmistas toona ette TPI). Veel enne kui jõudsin kooli lõpetada, tuli suur muudatus; 1950. aasta novembris ühendati meie insti- tuut ja „Pallase“ profiili jätkav Tartu Riiklik Kunstiinstituut üheks kooliks — Eesti NSV Riiklikuks Kunstiinstituudiks asukohaga Tallinnas. Tartusse uusi üliõpilasi enam vastu ei võetud ja vähehaaval hakati seal õppivaid üliõpilasi Tallinna üle tooma: esialgu graafikuid ja minu diplomitöö aastal ka viimaseid maalijaid. Nii lõpetasid meiega koos enne Tartus õppinud Efraim Allsalu, Lola Makarova ja teised. Sellega oli tookordsete haridusjuhtide arvates senine ennekuulmatu rahaga laristamine ja tarbetu dubleerimine lõpetatud. Tegelikult võttis selle operatsiooni tüsistustest paranemine palju aastaid — enne kui Tal- linna kunstikool lõpuks „Pallast“ asendada suutis. Tuleb tuttav ette ka tänapäeval — terve konkurentsi asemel püütakse luua monopole.

Ei oleks saanud valida halvemat aega kunsti õppimiseks, kui mina valisin. 1947. aastal algas klaperjaht formalistidele. Meie tookordne direktor Adamson- Eric oli esimesi, kelle kohta ilmusid materdavad artiklid ja rämpsevõitu pilkepildid. Peamisi „kaikamehi“ oli sel ajal Boris Lukats. Kuid ühel päeval

nägin teda klaasistunud silmi mööda koridori tormamas — bumerang oli tedagi tabanud.

Mõnda aega juhtis instituuti väliselt kõigutamatu rahuga veel Adamson-Eric. Aga uue ühendinstituudi loomise järel toodi selle etteotsa mees Moskvast — Friedrich Karloviš Leht (mitte Kalju Leht, nagu Aili Aarelaid mõni aeg tagasi Eesti Raadios ekslikult väitis). Rahvuselt küll eestlane, oli Leht täielikult venestunud ega osanud sõnakestki eesti keelt. Räägiti, et ta olevat Moskvast just väidetava eesti keele oskusega endale direktorikoha välja kaubelnud. Kunstivaadetest oli Leht äärmuslik konservatiiv. Kord näitas uus direktor meile udust fotot oma diplomitööst tsaariaegses Peterburi kunstide akadeemias — sabiimitaride röövimist kujutavat skulptuurigruppi, kus mingis veidras hõlstis mees oli näitsiku oma turjale vinnanud ja nüüd sellega vehkat tegi. Veel räägiti, et Leht oli võtnud osa Moskva ühe metroojaama kujundamisest. Aastal 1952 avati Kunstihoones Friedrich Karloviši personaalnäitus. Väljapanek jahmatas meid kõiki: saamatud joonistused, õpilaslikud akvarellikesed — ei midagi isikupärast, oskajalikku.

Aga enne Lehe tulekut jõudsime veel aasta vanas vaimus õppida: maalisime lühiajalisi, kahe-kolmeseansilisi seadeldisi, lühiajalised olid ka joonistus-ülesanded ning ornamendis võis kasutada geomeetrilisi vorme (mida aasta-paari pärast formalismiks kiputi pidama). Maali andis „nahakatele“ esimesel kursusel Oskar Raunam. Mäletan, et teine seadeldis, mille ta meile ette pani, koosnes telliskivist ja suurest valgest punnis põskedega kipspeast roosakashalli draperii taustal. Tellisega sain hakkama, aga kipspeaga ei osanud peale kontuuride joonistamise midagi ette võtta. Tuli Raunam ja lausus lakooniliselt: „Noh, hakake modelleerima!“ Aga kuidas sa, hingvaim, seda üleni valget pead modelleerid? Raunam tuli teist tuuri, ja näinud, et ma midagi peale hakata ei oska, haaras ise pintslit, sudis väheke selle otsaga rohelistes ja sinises ning „modelleeris“ pea paari pintslilöögiga ära. Nii see pilt järgmine tund lõpetatuks loetigi: taust ja telliskivi minult, pea Raunamilt. Akvarellioskuse omandasin alles viiendal kursusel Lepo Mikko käe all.

Üldse oli see esimene aasta kuidagi „formalistlik“ — akvarellis kästi vesiselt maalida, nii et pintslilöögid on näha, joonistused piirdusid professor Voldemar Melliku juhendamisel ainult proportsioonide ja põhivarjude lahendamisega — viimistletust, nagu mina seda algul mõistsin, polnud üldse. Aga õigeid proportsioone ja varju-valguse vahekorda õppisime küll tabama.

Mellik suri 1949. aasta sügisel ning teisest kursusest alates juhendas meid äsjane lõpetaja Hugo Mitt. Mitt käis kohal hoopis harvemini kui Mellik ja senine elektriseeritud õhkkond muutus familiaarsemaks, ent tänu Miti tabavatele märkustele ja eelmise aasta koolile joonistasime veel päris hästi. Järgmiseks õppeaastaks oli uus metoodika juba täielikult sisse viidud — proportsioonilahenduste ja teiste lühiajaliste tööde asemele tulid 40–50-tunnised seadeldised, mis pidid lõppema täielikult akadeemilise resultaadiga. Esialgu läks see mul mõnel heal juhul korda, ent pikapeale tekkis šabloon ja ärapiinatuse tunne. Veel pikemad — 50–60 tundi — olid akvarelliseadeldised.

Enam ei pööratud tähelepanu akvarellilikule tehnikale, vaid tööd pidid olema igal juhul viimistletud. Raunam ei lubanud meil vene akvarelle segada, vaid käskis esialgu maalida soojade toonidega ja alles pärast kuivamist külmad toonid lisada. Nüüd võisid akvarellid aga ka porised ja kuivad olla — peasi et kõik oleks nagu päris. See illusoorse nõue kandus ka tarbekunsti: stilisatsioon oli keelatud, figuurid pidid olema naturitruud. Pean tunnistama, et see oli vesi minu veskile, sest kolmandaks kursuseks olin omandanud joonistus- ja reljeefi modelleerimise oskuse. Nahal oli enamasti tegemist voolitud reljeefiga, mis tegelikult on veelgi komplitseeritum kui skulptuur, sest savis võis alati lisada või ära võtta, nahavool võimaldas aga algkõrgust ainult madalamaks voolida. Maalis kadus neil aastail isegi selline mõiste nagu koloriit, sest siingi oli lubatud üksnes naturitruu värvus. Igasugune värvide kooskõla otsimine oli kurjast.

Eriti vapustavaks kujunesid professor Lehe skulptuuritunnid. Esimestel aastatel olin Arseni Möldri käe all omandanud realistliku reljeefi modelleerimise oskuse — mulle ei valmistanud raskusi ei portreed ega figuurid. Friedrich Karlovitš laskis aga meie ette tirida hiiglasuure joonia samba kapiteeli kipstõmmise ja käskis sellest reljeefi teha. Vajaduse korral soovitas ta kapiteeli teise külje fooni sisse lõigata. Selle nüri tegevuse juures oli ainus lohutus, et meie juhendaja käis väga harva kohal ja tunnid kulusid niisama omavahelise lobisemise peale ära. Kui siis Friedrich Karlovitš uuesti ilmus, küsis ta kõigepealt: „Kas tahate edasi töötada?“ Vastasime kooris: „Jaa!“ — „Rabotaite, rabotaite!“ sõnas direktor ja kadus jälle tükiks ajaks. Nii transformeerisime siis terve semestri ümarplastilist kapiteeli reljeefseks kapiteeliks. Midagi totramat on raske välja mõelda.

Valulapseks oli kompositsioon. Kui esimesel kursusel juhendas meid graafika kateedri juhataja professor Paul Luhtein, siis tegime graafilisi ornamente. Teisel aastal hakkasime üksnes nahatõid kavandama. Näis, et isegi meie õppejõud olid mõnevõrra segaduses, sest neilegi oli uus stiil tarbekunsti võõravõitu. Rõhuv osa kompositsioone pidid olema „temaatilised“ — põllumajandus- või tööstusteemalised, viisaastakuist, rahuvõitlusest, Leninist, Stalinist. Sport, täpsemini kehakultuur, oli siiski lubatud. Kord kukkusin sellega armetult sisse. Et tegelesime ka köitekujundusega, anti meile teisel kursusel ülesandeks kavandada temaatiline eeslehe paber — aga ainult ühe värviga. Ma valisin värviks sinise ja teemaks „Kalevi“ jahtklubi; eeslehe täitsin „Kalevi“ tollal veel ilma viisnurgata siniselaineliste lippudega, keskel paistis läbi päästerõnga sinise mere ja taeva taustal purjetav valge jahtlaev. Kompositsiooni kateeder, mida juhatas Friedrich Karlovitš ise ja kuhu kuulusid esinduslikumad õppejõud, nagu Paul Luhtein, Evald Okas, Albert Hansen jt., vaatas kompositsioonid üle. Ja nii marssis väljavalitute jõuk Friedrich Karlovitši juhtimisel meie eriala ruumidesse sisse. Istusime koridoris, Kunsttööstuskooli päevist pärineval pseudorenessanslikul *cassabanca*’l ja ootasime kohtuotsust. Ja siis tormas kateedri uksest välja näost punane Valter Jõeste ning hüüdis ahastava häälega: „Kirme, mis te olete teinud! Te olete Valge Laeva joonistanud!“ Langesin näost ära ja kogu järgmine öö tegin uut kompositsiooni punalippudest,

viisnurkadest, sirpidest ja vasaratest.

Kord jäi Leht ise vahele. Instituudi majas seisis trepi kõrval juba iidsetest aegadest ühe antiiskulptuuri koopia — sellisena, nagu kreeka kujur oli mitme tuhande aasta eest ta modelleerinud. Friedrich Karloviitšile käis selline riivatus närvidele ja ta laskis metallitöökojas se pistada vasest viigilehe, mis valgeks värviti ja väikese konksu abil kuju kõige ebasüüdsama detaili ette riputati. Üliõpilaste hulgas tekkis vaikne kahin ja õppejõud hoidusid asja üle avalikult irvitamast, aga tookord Tallinnas töötanud vene karikaturist Lev Samoilov saatis Moskva pilaaajakirjale „Krokodil“ pildi, millel Trooja preester Laokoon lippab koos oma poegadega minema üpris hästi äratuntava Friedrich Karloviitši eest. Vana Laokoon hüüab veel: „Põgenege, poisid, Leht tuleb viigilehtedega!“ Pilt trükiti ära; kahju vaid, et vene keeles läks sõnamäng „Leht — viigileht“ kaduma. „Krokodili“ number käis käest kätte ja nurgatagust itsitamist oli palju.

Meie ärahirmutatud õppejõud olid paiguti ülipüüdlikud. Igast kompositsioonist otsiti haakriste, riste ja sini–must–valget. Eks meilegi olnud oma nahk armas ning püüdsime vältida iga võimalikku kahtpidi mõistmist. Aga nähtavasti ebataieliku eduga, sest siin–seal avastati ikka midagi lubamatut. Sama Valter Jõeste lausus, analüüesides üht minu ornamendikavandit: „Aga vaadake, kui see punkt ühendada sellega ja see sellega, tuleb ju rist välja!“ Vältimaks vähimaidki kahtlustusi, ehitasime edaspidi kompositsiooni mitte tavalisele sümmeetriateljele, vaid viisnurgale. Muide, ka ebasümmeetria oli ornamendis üldjuhul keelatud kui formalistlik võte. Ornamendi algelemente pidime võtma rahvakunstist: taimornamenti eesti lilltikandist (tookord ei taibanud keegi, et selle algeeskujuks oli Läänest tulnud barokkornament), geomeetrilise ornamendi etaloniks oli vöökirj. Piisab 1955. aastal ilmunud albumi „Eesti NSV tarbekunst“ sirvimisest, et näha, kui võrd isikupäratu ja monotoonne oli tookordsete retseptide alusel loodud tarbekunst.

Suurem osa eestlasi oli häälestatud okupatsiooni püsijäämisele. Väljavaade kunagi veel vaba Eestit näha tundus ebareaalne. Pidi lihtsalt mängima solidaarset nõukogude kodanikku — nii väheste mõõndustega kui võimalik. Mina õppisin esimest tõeliselt veendunud kommunisti lähemalt tundma 1950. aastate algul, mil juhus viis mind kokku äsja troonilt tõugatud EKP I sekretäri Nikolai Karotamme endise ihukaitsjaga. Too küsis jutuajamise käigus minult, kuidas kunstiinstituudi üliõpilased nõukogude korda suhtuvad. Vastasin, et kõigile on juba selge, et nõukogude võim jääb püsima, ja nad käituvad vastavalt. „Ega ma seda ei tahtnud küsida, vaid mind huvitab nende suhtumine kommunistlikesse ideaalidesse!“ Mulle tundus võimatu, et keegi seda jama tõeliselt usub, ja nii jäin talle lihtsalt vastuse võlgu.

Õpingutes me nendest „kommunistlikest ideaalidest“ mööda ei pääsenud. Näiteks pühitseti 1949. aasta detsembris „sotsialismileeris“ suure pidulikkuse ja aplombiga Stalini 70. sünnipäeva. Instituudis kuulutati juubelikingi saamiseks välja üliõpilastevaheline võistlus. Võistluse tulemusi tutvustas žürii esimees, tookordne instituudi direktor Adamson–Eric. Kavandeid oli kokku tulnud üsna palju, aga peaaegu kõigil oli midagi viga. Nii ei loetud sobivaks malekomplekti,

kus valged malendid olid muistsed eestlased, mustad aga saksa orduriütlid. Leiti, et keegi ei taha ju siis mustadega mängida. Kursusekaaslane Vello Asi oli pakkunud Stalinile kingiks rahvusliku saunakapa. Seda ei peetud sobilikuks eriti märgusõna „Viska leili!“ pärast. Võitjaks osutus Olev Soans, kes pakkus välja filigraanviisnurga. Selle kavandi teostas metallahistöö kateedri juhataja Ede Kurrel. Tähele lisandus veel nahkkaantega auaadress. Kavandi autor oli Adele Reindorff, kes selle põhiliselt ka teostas. Auaadress oli lihtne: helebeež kaas, mille keskel punased tähed „JS“ ja „70“. Nende värvimisel juhtus peaaegu saatuslik viperus — üks tilk punast anilliinvärvi tilkus beezile taustale! Mida ka ei katsetatud, punast plekki ei õnnestunud enam kõrvaldada. Aga juba järgmisel päeval pidi kink teele minema! Asi lõhnas lausa Siberi-sõidu järele — kuidas juleti suure juhi ja õpetaja auaadress ära rikkuda! Aga Adele Reindorffil tuli geniaalne idee: punane plekike muudeti õieks ja sellele lisati teisedki, nii et teksti ümbritses helepunastest õitest girland. Ainult teadja inimene võis märgata, et üks õis oli teistest veidike tumedam.

Igasuguseid „ideoloogilisi vääratusi“ otsiti tookord lausa verekoera himukusega. Kord vääratas kursusekaaslane Toomas Lepiksaar — ja veel õige rän-galt. Ta kippus alati igale poole hiljaks jääma ja hilines seekord ka eriala eksa-mile. Komisjoni sammud robisesid juba koridoris, kui Toomas eksamiruumi kargas ja oma tööde väljapanekuks viimase järelejäänud laua rabas. Aga oh häda — see lonkas ja ähvardas Tooma klaasvaasid põrandale kõigutada. Toomas haaras esimese ettejuhtunud raamatu ja torkas selle lauajala alla. Komisjon liikus arutledes ja hinnates ühe laua juurest teise juurde, kui äkki üks profes-soreist tardus ja osutas dramaatilise žestiga laua jala alla pistetud raamatule — see oli kommunistlik pühakiri „ÜK(b)P ajaloo lühikursus“. Vaene Toomas lendas samal päeval koolist välja ja tagasi võeti ainult tingimusel, et ta astub komnooreks. Selliste võtetega tookord noorte kommunistide eesmine väesalk kasvaski.

Omaette põnevad olid Stalini surm ja kõik sellele järgnev. Liikus ringi igasuguseid lugusid, osale elasin ise kaasa. Hilisem ajaloodoktor, tolleaegne tudeng Enn Tarvel olevat Stalini surma eel kohvikus üht juudi soost tudengit kohates võltsi vagadusega kinnitanud: „Räägitakse, et Jossif Vissarionovitšil olla parem!“ — „Ei ole, ei ole parem!“ rutanud kokkunud noormees vastama, sest juutidel oli sellelt mehelt kõige halvemat oodata.

Stalini matuste puhul oli karm korraldus kõikides asutustes koguneda raadiote juurde (TV-d veel polnud) ja kuulata otsast lõpuni Moskvast edasi-antavat matusetalitust. Selle lõppedes pidi kohapeal toimuma leinamiiting. Kunstiinstituudis valiti matusekõne pidajaks parteiajaloo lektor, paks lillakaspunase ninaga viinamaia Venemaa eestlane Bucht. Ma ei mäleta sellest kõnest midagi peale esimese lause. Bucht kummardus, nagu talle tavaks, sügavale puldi kohale, toetas vasaku käsivarre puldile ja parema käe löökidega oma sõnu rõhutades lausus: „See ei olnud inimene, see oli kaloss!“ Naeru lämmatamiseks katsime näo kättega ja simuleerisime ahastusoigeid.

Ega Bucht päris õige kommunist olnudki — ta lalises küll meile loengutel

oma lihtsameelset kommunismilaulukest, aga Stalini matustele järgnenud ööks valvesse määratuna (iga riikliku tähtpäeva puhul kohustati kedagi juhtivpersonalist öövalvesse jääma, et ära hoida poliitilisi ekstsesse) organiseeris tõelise pillerkaari: kutsus kohale paar litsakamat modelli ja hankis viinad, nii et haltuurat tegevad metallieriala üliõpilased kuulasid poole ööni naiste kilkeid ja Buchti joobnud jõuramist.

Teine värvikas kaju meie õppejõudude hulgas oli poliitökonoomia lektor Treier. Ta oli olnud madrus ristlejal „Aurora“ ja Talvepaleed vallutamas käinud. Kui oli oktoobripühade aktus, pandi loomulikult Treier oma mälestusi heietama. Treieri jutustus Talvepaleed kaitsnud naispataljonist kõlas nii: „Kui naised olid vangi võetud, pandi nad ühte saali kinni. Nad olid kangesti hirmu täis ja mind saadeti koos ühe teise soldatiga neid rahuldama.“ Treieri leksikasse kuulusid sõnad, nagu „marksismuse sügavad juurikad“, „mamoodi kost“ (mammutiluu), „Peeru rahva kuningas“ (inkade valitseja). Ta seletas meile, et „kapitalismu pressis talupojast nagu limoonist soki välja“. Ühe loengu järel ütlesime talle, et eesti keeles ei ole mitte Adolf Gitler, vaid Adolf Hitler, sest seal, kus vene keeles on „g“, on eesti keeles „h“. Järgmist loengut alustas Treier: „Adolf Hitler ja Hermann Heering...“ Meie konspektid olid ainult Treieri „pärlleid“ täis ja mul on tuline kahju, et minu omad on kaduma läinud.

Enamik meie õppejõude pälvis siiski täit austust. Eriti armastatud oli kunstiajaloo lektor Leo Soonpää, kelle nõrkuseks olid võõrsõnad, i-mitmus ja kergelt pikantsed vahemärkused. Ta oli alati väga elegantselt rõivastatud ja jalutas oma vaimurikkaid loenguid pidades tahvli ees edasi-tagasi. Sageli torkas ta ühe käe püksitaskusse, ise seletades: „Mul on rumal komme kätt taskusse pista!“

Üliõpilaste hulgas olid hinnatud ka Alo Hoidre vaimukus, Ilmar Linnati otsiv mõte, Adele Reindorffi inimlikkus ja Voldemar Melliku raudne joonistusmetoodika. Mitmed teisedki õppejõud aitasid meil inimesteks saada.

Tolleaegse kunstiinstituudi kursus oli kõigil erialadel kuueaastane — viis aastat õpinguid ja kuues diplomitööks. Viimane aasta oli suuresti ajaraiskamine, sest tervet aastat me diplomitööd küll ei teinud. Aga lõpuks läks siiski kiireks, sest diplomitöö pidi olema väga töömahukas, tehniliselt keerukas ja tingimata „temaatiline“. Figuraalse kompositsiooni lahendamine polnud mulle probleem, sest figuuride joonistamine ja voolimine oli niivõrd selge, et voolisin juba viiendal kursusel ühe diplomandi lõputöö figuurid (muidugi õppejõudude eest salaja). Hoopis raskem oli asja dekoratiivse küljega. Mäletan, kuidas hindas üht mu teise kursuse kompositsiooni kursus eespool õppiv Aino Lehis (tookord veel Aino Rosenup). Takseerinud mõne hetke mu vaimusünnitist, küsis ta kergelt sarkastilise tooniga: „Kas sa arvad, et see on ilus?“

Valisin teemaks jällegi kehakultuuri: minu diplomitöö pidi endast kujutama spordiauhinda — keerukat ja rikkalikult dekoreeritud nahklaegast. Joonistasin maha renessansslaekaid ja –kirste ning jändasin kaua laeka vormi leidmisega. Friedrich Karlovitš leidis aga, et see on liiga renessanslik. Sattusin segadusse: renessansi nad ju kogu aeg tahavadki! Lõpuks leidsin mingi

vahepealse vormi, milles renessansseeskujud olid siiski märgatavad. Kahele küljele voolisin kompositsioonid — ühele korvpalli-, teisele jalgpallimängust. Ühele otsale panin kettaheitja, teisele odaviskaja. Meie lõpetajatest sai kõige enam kiita Kunilde Viirlaid oma kaluriteemalise nahkalbumi eest, aga taas ametisse võetud Adamson–Eric tõstis kaitsmisel esile ka minu tööd ning kokkuvõttes lõpetasin *cum laude*.

Peab ütlema, et meie elu kunstiinstituudis ei sõltunud mitte ainult kõrgemalt tulevatest käskudest. Viiekümnendatest aastatest alates näitasid tudengid üles ka omaalgatust. Nii ilmusid sel ajal meie kooli kaks reibast noormeest, Olev Eensalu ja Ain Kimber. Olin valitud tollasesse üliõpilaste ametiühingu suhteliselt liberaalsesse komiteesse, kui sinna tuli äkki Kimber, kes ütles end olevat instituudi uue komsomolisekretäri. Kimber istus kutsumata laua taha ja põrutas ähvardavalt: „Vaatame, kes siin majas üldse on.“ Minu selg tõmbus külmaks: olin oma ankeeti võltsinud ja maha salanud, et mu isa oli olnud politseinik ning põgenenud välismaale. Küllap leidus majas teisigi, veel suuremaid süüdlasi: minust vanemad poisid olid ju mopealised ning vaevalt nad kõik olid õigele poolele sattunud. Kimber ei jõudnud süiski korda majja luua, sest varsti selgus, et ta oli kõrvaldanud komsomoli–liikmemaksude raha, ja agar seltsimees visati instituudist välja. Mõne aja pärast ilmus ta uuesti lagedale, seekord Glavliti, s. t. tsensuuri esindajana, kes kirjutas kunstnikele ette, mida nad oma plakatitel kujutama peavad või kujutada ei tohi. Asi lõppes sellega, et ühel arutelul tõusis kõnepulti Siima Škop ja ütles viisakalt: „Kes on see Glavlit, kes meile ettekirjutusi teeb — kunstiinstituudist väljavisatud üliõpilane!“ Kolmandat korda kohtasin Kimberi nime ühes Kunstide Valitsuse toimikus. Leidsin sealt avalduse, milles kaevati selle mehe tegevuse üle mingi rajooni kultuuriosakonna juhatajana. Siis hakkas agar noormees õnneks tegelema fotograafiaga. Ja edukalt. Eensalu oli mõnevõrra leebema iseloomuga. Tema organiseeris (vist koos Kimberiga) instituudi teise korruse koridoris reprobe näituse „Lääne formalism vene realismi kohtu ees“ — ühele koridori-seinale olid riputatud vene peredvižnikute reprod ja vastasseinale prantsuse impressionistid. Eensalu tekitas enda ümber alatasa segadust: kord kutsus ta Saksa DV purjesportlased Tallinna ilma siinset piirivalvet informeerimata. See maksis sakslastele minu teada ööpäevapikkuse aresti piirivalvekordonis. Teinekord kimbutas ta minu koolivenda Felix Pritsu, kes nagu Eensalugi oli purjesportlane. Felix lonkas ühte jalga ja Eensalu pidas vajalikuks piirivalvele teatada, et kust see Prits muidu viga sai — küll ta Saksa sõjaväes oli, ja Pritsu merelemineku luba võeti ära.

Mõningast segadust tekitasid instituudis ka „vene poisid“.

Friedrich Karlovitš, kes polnud rahul meie akadeemilise joonistus- ja maalioskusega, otsustas asja ühe hoobiga lahendada: ta kutsus Moskva ja Leningradi kunstikõrgkoolidesse mittepääsenud noormehed meile, kus nad tänu alama ja keskastme kunstikoolis saadud tehnilistele oskustele instituuti kergelt sisse said. Meie olime ju kõik ainult üldhariduskooli joonistamistundide baasil siia tulnud, sest tookord polnud Eestis ei kunstikeskkooli, ei laste kunstikoole,

ei kunstikallakuga koole. Sattunud võõrasse kultuurikonteksti, oskamata keelt, läks enamik neist lõpetamise järel Venemaa avarustesse tagasi. Kümnetest ja kümnetest „vene poistest“, kes tookord meie maali ja skulptuuri eriala üle ujutasid, jäi Eestisse ainult üks tõeliselt tugev kunstnik — Nikolai Kormašov. Ainuüksi selle mehe pärast ei saa Friedrich Karlovitši üritust täiesti hukka mõista. Aga ülejäänutega oli probleeme kui palju. Ühel päeval otsustasid „vene poisid“ organiseerida saalis süüdistuskoosoleku formalist Günther Reindorffi vastu. Tolleaegse formalismi mõiste alla ei saanud see mees oma ülirealistlike loodusjoonistega küll kuuluda ja nii astusin koosolekul Reindorffi kaitseks välja. „Vene poisse“ üllatas Reindorffi laitmatu vene keel, mida ta oma kaitsekõnes kasutas. Igatahes jooksis see üritus liiva — võib-olla isegi tänu Friedrich Karlovitšile, kes eriti verejanuline polnud. Pigem vastupidi, mõningad õppejõud — teiste seas Adele ja Günther Reindorff — imponeerisid talle niivõrd, et ta neid rünnakute eest kaitses.

G. Reindorffi ründamise initsiaatorite hulgas oli kurikuulus Ponetajev — veidi vanem vene mees, kes oma sõnul käinud 1944. aasta märtsis Tallinna pommitamas. Erialakaaslane Kunilde Viirlaid ütles kord nahanuga teritades, et sellesamaga ta Ponetajevi tapab. Pudistava keelega Ponetajevi tähelend instituudis oli kiire, aga lühike: esimesel aastal õppis ta keraamikat (ja ajas mõnel naistudengil pea segi, ehkki tal endal oli Moskvast perekond), teisel kursusel läks üle maali ja kolmandal graafikasse. Olin ise juures, kui graafika tüdrukud talt küsisid, miks ta maalist ära tuli. Vastus oli lühike: „Mul on maalimine juba selge.“ Paul Luhtein oli see mehine mees, kes Ponetajevi graafika kolmandalt kursuselt välja viskas. Mitte elukommete, vaid tegemata tööde pärast. Aastaid hiljem, kui olin töö juba Kunstide Valitsuses, kerkis Ponetajev veel kord minu nägemispiiri. Parajasti toimus töölepingute sõlmimine kunstnikega ja selgus, et ka Ponetajev taotleb lepingut maalile. Olin küll ülimalt negatiivselt häälestatud, kuid komisjon pidi objektiivsuse mõttes siiski kohale minema. Kui aga selgus, et seda maali ei pintseldanud mitte Ponetajev, vaid tema hoopis andekam kolleeg, oli otsus selge. Ainult Günther Reindorff soovitas asja kaaluda. Meenutasin talle, kuidas Ponetajev oli teda omal ajal rünnanud. „Seda enam pean ma objektiivne olema,“ vastas Günther talle omase üllameelsusega. Leping jäi siiski sõlmimata.

Nii jõuamegi peatükini, mis algas veel totaalsema juhusega kui eelmine.

KUNSTIDE VALITSUSES 1954—1961

Peale lõpetamist määrati mind tööle ühte väiksesse tööstuskombinaati, mille kontor asus Tõnismäe kandis pimedas ja sünges hoones. Üsna ebameeldiva välimusega direktor seletas mulle, et kunstniku peamine ülesanne on kavandid kunstinõukogusse viia ja sealt jälle tagasi tuua. Tulin direktori kabinetist välja kerge iiveldusega ja palusin Adele Reindorffilt luba kuhugi mujale minna. Ta pakkus kavandite tegemist Kunstitoodete Kombinaadi nahaateljeele, kuid selle

toodangu ornamentaalne iseloom ei istunud mulle sugugi. Nii otsustasin ise hakata töökohta otsima. Kuulsin, et mu kunagine kaasüliõpilane Maimu Plees pidi Kaubanduspalatist lahkuma. Otsustasin minna sinna õnne proovima, teadmata, mis asi see Kaubanduspalat üldse on. Otsisin Maimu tema töökohas üles ja küsisin lihtsameelse otsekohesusega, kas ta läheb Kaubanduspalatist minema. „Arvatavasti,“ teatas Maimu ning hakkas lahkelt seletama, milles sealne töö seisneb. Ausalt öelda ei tea ma senini, mis sellise asutuse mõte on. Näis, et Kaubanduspalat pidi siinsetele käitistele kätte andma välismaised eeskujud, vilistades igasugusele autoriõigusele ja patenteerimisele. Maimu jutust sain aru, et kui mõne võõrkeele eksami ära teen, saan veel palgalisa. Minu keskmist saksa keelt arvestades tundusid väljavaated üsna roosilised. Enne kui jõudsin Maimu Pleesi teist korda üles otsida, saabus Kunstide Valitsuse kujutava kunsti osakonna juhatajalt Erika Haggilt kiri, milles mind viisakas, aga resoluutses toonis kutsuti jutule. Erika oli olnud eredamaid tähti instituudis: oma võluva välimuse ja meeldiva lauluhäälega oli ta lõiganud loorbereid meie estraadiansambli solistina. Ta oli paar aastat enne mind lõpetanud skulptorina ning esinenud ka näitustel. Olime muidugi sina peal, nagu kogu tolleaegne kunstiinstituudi üliõpilaskond. Erika tegi mulle ettepaneku asuda juhataja kujutava kunsti osakonda (mis koosnes osakonna juhatajast ja inspektorist), sest tema minevat loomingulisele tööle. Palk oli 980 rubla — tolleaegseid töötasusid arvestades peaaegu keskmine (kombinaadis pakuti mulle „mitte vähem kui seitsesada ja mitte rohkem kui tuhat“). Võtsin töö noorusliku hullulgusega vastu.

Hiljem taipasin, et seda kohta pakuti algul Maimu Pleesile, kes ütles siiski ära. Mina tulin kui taeva kingitus — Maimu lükkas mind ette. Et Erika uue kandidaadiga nõusse jäi, tulenes ehk sellest, et mul oli olnud rumal komme igale poole oma nina toppida. Askeldasin Üliõpilaste Teaduslikus Ühingus, olin vahepeal kehakultuurikollektiivi esimees, siis jälle üliõpilaste ametiühingu komitees ning lõin kaasa ka isetegevuses. Aga peamine põhjus oli ikkagi see, et Erika oli saanud soodsa tellimuse (Nikonovi ansambel Kadriorus).

Esimesed päevad Kunstide Valitsuses olid õige rasked: ma ei mõistnud ega osanud midagi. Isegi telefon oli mulle tundmatu instrument, nii et ma ei teadnud, kas toru tuleb hargilt võtta enne või pärast numbri valimist. Kunagi enne sõda oli meie peres telefon olnud, aga olin jõudnud sellega ringikäimise juba unustada ja kindluse mõttes käskisin vajalikud telefonikõned pidada oma ainukesel alluval Aino Kasemetsal. Ta küll imestas, miks ma nii kerge töö temale jätan, ise aga raskemaid teen. Kui ta nüüd neid ridu peaks lugema, saab ta sellele küsimusele vastuse. Kasemetsaga olid meil komplitseeritud suhted: ta oli olnud instituudis minust aasta ees, paistnud silma isetegevuslikus teatris ning käitus üldse veidi teatraalselt. Teiseks olen ma lootusetult halb juht, sest ei oska teisi käskida — parem teen ise ära. Aino suhtus minusse siiski solidaarselt: aitas, kui nägi, et vajasin abi, ja töötas minu oskamatust juhtimisest hoolimata päris kohusetruult. Erika tegi endistele kolleegidele välja pudeli veini ja kadus oma ateljeesse. Töökorra tegi mulle selgeks tolleaegne Kunstide Valitsuse juhataja

Lembit Rajala. „Lõuna on kella ühest kaheni ja kui te töö tõttu ei saa minna enne kella poolt kahte lõunale, siis võite tööle tagasi tulla kell pool kolm.“ Tookord tundus see mulle suure liberaalsusena, sest mind oli lapsest peale õpetatud kohusetruult töötama.

Igalaadsetest tööülesannetest, mis mulle kaela sadasid, sain kõige kiiremini pihta kunstiteoste ostmisele ja tellimisele. Tookord oli kunstiteoste kõige suurem ostja riik ning seda organiseeriti Kunstide Valitsuse kaudu. Minu esimesel tööaastal — aastal 1954 — oli kujutava ja tarbekunsti ostmiseks ette nähtud kakssada tuhat rubla. Ostuettepanekuid tegid kaks komisjoni (hiljem nimetati neid ekspertiiskomisjonideks) — üks kujutava, teine tarbekunsti osas. Esimesse kuulusid Kunstnike Liidu juhtivad tegelased — tavaliselt esimees ja sekretär —, mõned kuulsamad kunstnikud, paar kunstiteadlast, Tallinna ja Tartu kunstimuuseumi esindajad ja kujutava kunsti osakonna juhataja, s. t. mina. (Muide, seda kõlavat nimetust ei saanud ma kuigi kaua kanda, sest tuli mingi määrus, mille järgi osakonnas ei saanud olla vähem kui viis inimest — meid aga oli ainult kaks. Minust sai vaneminspektor ja palk langes mõneks ajaks 790 rubla peale.) Tarbekunstikomisjonis olid põhiliselt tuntumad tarbekunstnikud, muuseumide tarbekunstispetsialistid ja jällegi allakirjutanu. Sel aastal kunstiteoseid ei tellitud. Järgmisel summa viiekordistus, sest 1956. aastal pidi toimuma Moskvas Eesti kunsti ja kirjanduse dekaad.

Ekspertiiskomisjonid ostsid peamiselt näitustelt ning komisjoni protokollid esitati kultuuriministrile (Kunstide Valitsus kuulus kultuuriministeeriumi koosseisu), kes nende alusel koostas ostukäskkirja. Kohe esimesel aastal tegin julmi tükke, mis johtusid küll minu moraalsetest tõekspidamistest. Õige varsti taipasin, et kujutava kunsti ostukomisjonis andsid tooni tookordne Eesti NSV Kunstnike Liidu esimees Eduard Einmann, liidu sekretär, Venemaalt tulnud Aleksander Peek ning neile sekundeeriv kunstiteadlane Ida Keerdo. Viimane oli väliselt küll väga väärikas, aga tema teaduslik produktsioon piirdus ajaleheartiklitega ja kataloogieessõnadega. Maali alal mängis esimest viiulit tolleaegses mõistes üsnagi korralik maalija Richard Sagrits. Mulle näis, et Einmanni töid osteti iseäranis järjekindlalt ja vägagi kõrge hinnaga. Üht ostukomisjoni protokollu ministrile esitades tegin märkuse, et minu arvates on mõned hinnad üle paisutatud. Minister Aleksander Ansberg andis protokollu tagasi ja käskis märkida minu arvamuse järgi õige hinna. Nii kärpisin puhta südamega mitme mehe ostusummasid, sest mulle tundus ülekohtusena, et Einmann oma sõpradega ahnitseb, samal ajal kui mõned päris head tööd jäid rahapuudusel ostmata. Teisisõnu, püüdsin ostude üldsummat õiglasemalt jagada. Kunstnike Liidus tõusis suur lärm, aga Ansberg jäi endale kindlaks — see on ministeeriumi raha ja meie otsustame, kuidas seda kasutada!

Need olid juba esimeste, ehk küll õige minimaalsete muutuste aastad. Suutmata veel hinnata modernismi — seda ju kuskil näha polnud —, üritasin ostmisel eelistada siiramaid, ilma tühja paatoseta teoseid. Valdav osa oste olid portreed, maastikud, natüürmordid. Ja kui kompositsioonid, siis sellised, mis polnud pealetükkivalt nõukogude temaatikaga seotud. Mäletan, et lükkasin

autori juuresolekul tagasi vaibakavandi, mis kujutas rahva rongkäiku, Lenini ja Stalini portreed eesotsas. Ostukomisjonide uude koosseisu sokutasin kunstnikke, kelle loomingut hindasin teiste omast kõrgemaks, nagu Johannes Võerahansu, Günther Reindorff jt., aga sageli ka üsna noori inimesi, kes paistsid silma aususe ja otsekoheusega. Muidugi ei saanud me sotsrealismist täielikult välja astuda, aga muuseumidele omandatud teosed moodustavad tookordse kunsti paremiku ka tänaste silmadega vaadates. Õnneks ei seganud minister ega Kunstide Valitsuse juhataja siin palju vahele. Küll tuli ükskord EKP Keskkomiteest nõudmine esitada ostetud temaatiliste tööde nimekiri. Kunstnikud aga olid võimalikke oste silmas pidades ka üsna „süütutele“ piltidele andnud temaatilise varjundiga nimetusi, samuti lubasid mitmed portreed end ideoloogiliste teoste lahtrisse paigutada. Et fotosid teostest ei nõutud, ei adunud parteituusad minu kahepalgelisust.

„Temaatilisi töid“ saadi kõige enam tellimustega. Elavalt on meeles hallide kaantega kaustik, kuhu kandsin sisse 1956. aasta Moskva dekaadiks tellitud teosed. Suurim oli Kaljo ja Ellen Polli grupi-, õigemini pigem massiportree Riiklikust Meeskoorist. See oli ka kõige kallim tellimus, mida ma mäletan. Üsna palju läks maksma Ants Viidalepa „Kreutzwald rahvaluulet kogumas“. Aga oli ka väiksemaid ja mõõdukama hinnaga tellimusi, kaasa arvatud portreed ja maastikud, samuti üksikud graafilised lehed.

Oleksin ekspertiiskomisjoni kokkujooksunud sadade kunstiteoste seas orienteerumisega püsti häтта jäänud, kui mind poleks aidanud mu hobi, mida harrastasin kuuteistkümnendast eluaastast alates. Nimelt levitati Hiiumaal 1944. aasta sügisel, peale Nõukogude vägede teistkordset sissetungi, tasuta ajalehte „Sirp ja Vasar“. Oma tulevases erialast polnud mul vähimat aimu, kuid käärid lõikasid nagu iseenesest ajalehest välja kunstiteoste reproduksioonid. Seda harrastust jätkan siiaamaani, Kunstide Valitsusse tööleasumisel oli mul neid juba paras patakas ning see oli ainus kool, mida ma eesti kunsti ajaloo kohta olin saanud. Kunstiinstituudis töötati minu õppimise ajal üleliiduliste plaanide järgi, mis ei näinud ette mingit eesti kunsti ajalugu. Meil oli tohtu mahukas vene kunsti ajaloo kursus, päris korralik üldise kunsti ajaloo kursus, tarbekunstnikele lisaks tarbekunsti ajalugu — ka üsna suures mahus. Lõpuks veel mitmeid lühemaid kursusi: stiilide õpetus, mis seisnes ajalooliste kunstistiilide näidete kopeerimises, igal erialal eriala ajalugu ja mingi lühike arhitektuuri ajaloo erikursus, mida luges Ederberg — tore vanapapi, kes peamiselt jutustas meile suure vaimustusega oma kauges minevikus sooritatud välisreisidest. „Teate, need sinised püramiidid — uuu! Ja see roosa taevast — uuu!“ See „uuu“ oli eriti ilmekas, sest seda häälaldas vana Ederberg õhku järsult kopsudesse sisse tõmmates ja väga emotsionaalselt. Ja lõpuks koduloo kursus, mida luges Ella Vende ja mis kujutas endast lühikest ülevaadet eesti vanemast kunstist. Nagu mäletan, lõppes see Oskar Hoffmanniga. Nii ma siis sorteerisin oma väljalõikeid ja uurisin vanu raamatuid, et saada ülevaadet eesti XX sajandi kunstist. Sõjajärgse aja osas oli see üsna lünklik, aga nõukogude okupatsiooniaja kohta (muidugi ei tohtinud siis sellist terminit kasutada) võrdlemisi ammendav — seda enam et olin juba

üliõpilasena hoolikalt kunstinäitusi külastanud. See oli tollal ka päris lihtne, sest neid korraldati aastas ainult kümmekond — Tallinna Kunstihoones suuremad ja kahes kunstimuseumis vähemad, peamiselt personaalnäitused. Seetõttu orienteerusin toleaeegses kunstis rahuldavalt ja mul olid oma väljakujunenud kindlad seisukohad. Püüdsin vähehaaval käia ajaga kaasas.

See kõik aitas mind ka teises olulises tööloigus — kunstinäituste korraldamisel. Vähemalt ühe näituse aastas — vabariikliku kunstinäituse sügisel — organiseeris Kunstide Valitsus, seega tegelikult mina. Vabariiklikud pidid olema pühendatud Oktoobrirevolutsiooni aastapäevale ja tuli valvata, et kataloogi kaanele trükitaks õige järjekorranumber: kas kolmekümne seitsmendale, kaheksandale või üheksandale aastapäevale pühendatud näitus. Ja nii edasi. Minu kohus oli sõlmida lepingud näituse direktori, kujundaja, valvurite ja teiste asjameestega — see oli puhas bürokraatia. Sisulisem oli töö žüriis, kus püüdsin ka seni kõrvalesurutud kunstnikele võimalusi anda ja huvitavamalt, poeetilisemat ja siiramalt kunsti näitusele smugeldada. Muidugi, kui hääletamiseks läks, oli minulgi ainult üks hääl nagu kõigil teistel žürii liikmetel. Kuid mõnikord piisas veenvast kaitsekõnest, et teos ekspositsiooni pääseks. Algusest peale tekkis mul suur sümpaatia Märt Laarmani isiku ja loomingu vastu — tänaseni heidan endale ette, et ei suutnud žüriis kaitsta ühte tema maastikumaali, mis kujutas mingit müstilist saarestikku keset vaikset veepeeglit. Sagritsa, Peegi ja Einmanni ühisrinde poolt lükati see ilma pikemate kommentaarideta tagasi. Kunagi hiljem pole ma seda maali näinud ja mul on salahirm, et Laarman selle hävitas või üle maalís. Enamasti õnnestus mul siiski oma lemmikud näitusele sokutada, sest võtsin žüriisse edumeelseid kunstnikke. Neid, kes olid siiralt hea kunsti eest väljas, sigines žüriidesse järjest enam. Teisalt tegin minagi vigu ega mõistnud kõike õigesti hinnata. Aga mul olid oma autoriteedid, kelle arvamust arvestasin ka siis, kui see minu seisukohtadele risti vastu käis.

Eraldi tuleks rääkida dekaadinäitustest Moskvas 1956. aasta lõpul.

Selleks ajaks olid mõningad tabud juba oma kehtivuse kaotanud. Tsen-suuriamet, mida nimetati ülimalt süütu nimega „Kirjastusajade Peavalitsus“ (või enamlevinult venekeelse nimega Glavlit), oli juba kõrvale visanud nimekirjad keelualustest kunstnikest, kelle nimesidki ei tohtinud varem trükkis avaldada, rääkimata nende teoste eksponeerimisest. See must nimekiri sisaldas kõigepealt Eestist põgenenud kunstnikke, nagu Eduard Wiiralt, Eerik Haamer, Jaan Grünberg, Endel Kõks, Erich Leps, Juhan Nõmmik, Eduard Ole, Ernst Jõesaar, Ludvig Oskar, Salome Trei, Agate Veeber jt., aga ka represseeritud, nagu Venemaal vangilaagris surnud nahakunstnik Eduard Taska. Kõik need autorid olid esmakordselt koos välja pandud Moskvas 1956. aasta detsembris. Eksponeeritud oli ka selline „formalist“ nagu Konrad Mägi. Ado Vabbe, kes veel elas, oli nõukogude võim nii välja vihanud, et ta keeldus üldse näitusel osalemast.

Wiiralti vabanemine anateemist oli kõige kõmurikkam, sest selle mehe ülim tehniline meisterlikkus oli talle palju salajasi austajaid toonud. Mõni aeg hiljem toimus tema isiknäitus ka Kadrioru lossis. Peale poliitiliste süüdistuste

vaibumist oli peaküsimuseks Wiiralti „moraalne pale“. Õige kõrged võimukandjad käisid enne avamist näitust vaatamas ja käskisid neile kõige enam erootilist mõju avaldanud tööd kõrvaldada. See oli nende jaoks kaunis valutu operatsioon, sest nende silm oli naudinguga juba saanud.

Tookord oli nõutav, et enne näituse avamist pidid selle üle vaatama Glavliti ja keskkomitee esindajad ning andma vastuvõtuaktile allkirja. Keskkomiteed esindas andekspaluva naeratusega seltsimees Petrov. Kuulu järgi oli tal teatrikooli haridus ning erilist innukust piltide seinalt mahavõtmiseks ta ei osutanud. Hoopis halvem oli, kui kohale ilmus tema ülemus, umbkeelne tovarištš Pavlov. Hiljem esindasid „Punase maja“ (keskkomitee asus siis veel praeguses Tallinna linnavalitsuse majas Vabaduse väljaku ääres) huvisid Endel Sõgel ja tema alluv Ants Saar — mõlemad tuntud eriti sapise keele ja vihameelse kommunismi poolest. Glavlit oli paraku salastanud ka oma isikkoosseisu nimed, nii et neid tundsin ainult nägupidi. Keskkomitee esindaja uuris alati näitust uhkes üksilduses ja vaikselt, aga tagajärjekalt — mõni teos koristati seinalt tema viite peale. Siis kadus ta jälle, tardunud naeratus näol — kuni järgmise näituseni.

Wiiralti näitus toimus ka Leningradis, ent asi oli siiski nii ennekuulmatu, et Boriss Enst pidi üleliidulises kunstiajakirjas „Iskusstvo“ avaldama kunstniku loomingut selgitava ja õigustava artikli. Kuivõrd see vilja kandis, võib otsustada ühe Leningradi inseneri sissekande järgi näituse külalisraamatus, kus ta nuriseb, miks pole näituse saatetekstis ära seletatud, et Wiiralt kujutab oma „Kaameli peas“ kapitalistlikku kiskjat.

Eesti kunsti ja kirjanduse dekaadi Moskvas ei saa vaadelda ainuüksi negatiivses valguses. Küsimus on, kas näha selles nõukogude kultuuripoliitika saavutust või kõige kiuste ikka veel edasi eksisteeriva rahvusliku kultuuri avaldust. Otsestest punase propaganda elementidest mööda vaadates jäi siiski domineerima viimane. Toimus tervelt kaks suurt kunstinäitust: kujutava ja tarbekunsti väljapanekud. Meie tarbekunstinäitus oli Moskva dekaadide ajaloos üldse esimene. NSVL Kunstide Akadeemias toimunud kujutava kunsti näitus algas baltisakslaste Dückeri, Hoffmanni ja Bochmanniga, hõlmas kõiki teisi klassikuid Kölerist ja August Weizenbergist peale, sisaldas ka seni põlatud autorite töid sõjaeelse Eesti Vabariigi päevilt ning esitas isegi üsna mitu maali ja graafilist lehte Saksa okupatsiooni ajast, kuigi viimati mainitud perioodi kunst pidanuks tollaste kirjatükkide järgi piirduma ainult puukingade ja paberlilledega. Ka oli väljas mitmeid töid sõjajärgsete aastate kunsti sellest osast, mida veel aasta-kaks tagasi arvati formalistlikuks. Muidugi ei saa sellist liberaalsust lugeda tolleaegse kultuuriministeeriumi teeneks, vaid selle taga seisid tõsised kunstipatrioidid muuseumidest ja mujalt, minu töö oli vaid takka kiita. Ja eriti riskantsetel juhtudel suu pidada. Õnneks oli minister enam kui kunstist huvitunud teatrist.

Organiseeriti ka arutelu, kus meie kujutava kunsti näitust analüüsis tuntud vene graafik Šmarinov. Üldiselt paistis eesti kunst nõukoguliku kunsti üldise võltspaatose ja šabloonsuse kõrval päris kena välja, mida suhteliselt edumeelne

Šmarinov ka mainis. Ainuke maal, mis näituse üldpildist välja langes, oli kirju ja toretsev „Eesti Riiklik Meeskoor“, mille autorid osutasid ise endale karuteene, vedades selle lõuendilaraka esialgsest asukohast peatrepi kohal näituse peasaali, otse esineja pea kohale. Nii oli Šmarinovil kerge leida oma kiidusõnade pipardamiseks ka üks negatiivne näide. Seevastu teine suurem tellimustöö — Ants Viidalepa „Kreutzwald rahvaluulet kogumas“ — tundus tollaegse kunsti foonil olevat üks veenvamaid ja meeleolukamaid teoseid. Otsest poliitilist propagandat esindas näitusele saadetud tellimustöö „Nõukogude Eesti vabastamine“, mis oli Evald Okase uusvariant Balti jaama samateemalisest seinamaalist (see oli vahepeal üle krohvitud ja ühe vene peredvižniku ülipopulaarse maali koopiaga asendatud). Selliste Vene tanki ümber askeldavate rahvarõivais naiste ja südvestris kaluritega stseeni analooge nägi tookord ka ooperites ja filmides. Et näituse temaatilisusega loorbereid teenida, oli välja toodud mõni õige iganenud ja ülespuhutud lõuend, nagu R. Treumanni ja V. Karruse „Traktoristide üleskutse sotsialistlikule võistlusele“. Samas olid tõelised šedöövrid, nagu E. Haameri „Angerjapüüdjad“, J. Koorti „Naise portree“, E. Wiiralti „Põrgu“ ja K. Raua „Riguldi maastik“.

Ka tarbekunstinäitus võeti hästi vastu. Vene tollaegne tuntuim tarbekunsti uurija A. Saltõkov tõstis arutelul eriti esile Eduard Taska sõjaeelseid köiteid, mis hakkasid keerulise vormikujunduse ning ülekoormatud dekooriga esemete vahelt üsna soodsalt silma. Moskva räpakad töömehed põhjustasid tarbekunstinäitusel suure skandaali — vehkisid vaibarulliga laualt maha ühe Maks Roosma kaunima klaasvaasi ja see muidugi purunes. Ministeerium pidi killud terve vaasi hinnaga ära ostma ja pärast ka restaureerida laskma. Niipalju veel Moskva oludest, et näituse aruteluks oli kõnepuldi ette seatud pikk rida paberlilli, mis alles meie tarbekunstmike tungival nõudmisel sealt kõrvaldati.

Näitusteks anti välja kaks kõvakaanelist ja eriti soliidset kataloogi, millest kujutava kunsti oma kujundas G. Reindorff, tarbekunsti oma B. Tomberg.

Kuskilt tilkus läbi, et dekaadirongis sõidavad meiega kaasa ka kaks julgeolekumeest. Balti jaamas rongile voolavat rahvast vaadates püüdsin ära arvata, kes need võiksid olla. Üks süngelmeeline mees oli väga kagebešniku moodi, ent osutus tegelikkuses pelgalt fotograafiks. Minu tookordne alluv Ülo Teder, kelle ankeeti rikkus sinakashall saksa munder, läks asja välja selgitama. Varsti oligi ta mõlemaga tuttav ja tutvustas neid mullegi. Hoidusin neist võimalikult kaugele, ehkki 1956. aastal oli julgeolekumeeste käitumine tunduvalt parem kui nende ametivendade oma viis või kümme aastat tagasi. Siiski tuleb pidada võllanaljaks, kui Läti KGB endine juht Alfons Noviks nimetab ülekuulamistel piinamist suurimaks vales. (Noviks oli Läti NSV julgeoleku rahvakomissar aastatel 1940—1953.) Mäletan hästi, kuidas omaaegne Tallinna Kunstimuseumi direktor, ka julgeolekus töötanud Rudolf Sarap mainis Beria hukkamise puhul, et too oli tõepoolest halb mees ja sundis neid vange peksma.

1957. aastal tekkisid nõukogude raskelt reglementeeritud kunstisüsteemi esimesed praod.

Kui Stalin oli kolmekümnendaks aastaks kõik vasakäärmselikud kunstiliikumised likvideerinud, asutati nõukogude kunstnike liidu loomiseks orgkomitee. Selle etteotsa sai uusperedvižnik ja innukas Stalini maalija Aleksandr Gerassimov, kes oma positsiooni säilitamiseks venitas kongressi kokkukutsumisega 30 aastat. Vahepeal näis, et mingit kongressi ei tulegi ja N. Liidu kunstnikke juhib igavesti orgkomitee eesotsas Saša Gerassimoviga. Peale vana Jossifi surma läks aga altpoolt tulev surve järsult tugevamaks ja 1957. aasta veebruari lõpul avati nõukogude kunstnike esimene kongress. Hoolimata jäigast stsenaariumist libises kontroll Gerassimovi kätest välja ja uus juhatus tuli teiste, mõnevõrra liberaalsemate meestega.

Paar kuud hiljem toimus paleopööre ka meil. Veidi demokraatlikumast atmosfäärist Tallinnas rääkis see, et meie kongress mais 1957 oli arvult juba üheksas. Oma juhtpositsiooni kaotasid Eduard Einmann ja Aleksander Peek — uude juhatusse neid enam ei valitud. Peek oli oma õiendava ja kamandava kõnemaneeeriga ebapopulaarsuse etalon, ja kuigi Eedi Einmann oli välisel tagasihoidlikum, oli ta sellegipoolest järjekindel egoist ja tagurlane. Tema kohta liikus tuntud saksakeelse ütluse „Ein Soldat ist kein Soldat“ parafras „Ein Mann ist kein Mann“ („üks mees ei ole mees“, sõnu kokku lugedes aga „Einmann ei ole õige mees“).

Uueks esimeheks valiti sisekujundaja ja maalija Arnold Alas. Suur võit oli ka sekretäriameti minek Peegilt noore Jaan Varese kätte.

Kõik näis arenevat õiges suunas.

Minu ameti parimaid külgi oli võimalus õige laialt kunstiga tutvuda. Kohustus osa võtta kõigi peamiste kunstinäituste žüriidest ning ekspertiskomisjonide tööst viis mind kurssi kogu eesti kunstiga. Kureerisin ka Tallinna ja Tartu kunstimuuseumi, mis võimaldas põhjalikult uurida muuseumifonde, näitusi ja osaleda kunstipärandi ostmises. Tutvusin meie parimate kunstiteadlastega ning külastasin tähtsamaid näitusi Moskvas ja Leningradis, aga ka Riias ja mujal. Nägin Nõukogude armee poolt Saksamaalt kaasaveetud ehk — nagu tookord öeldi — päästetud kunstivarasid näitustel Moskvas ja Leningradis enne nende tagastamist sakslastele, muu hulgas Dresdeni galerii kogusid eesotsas „Sixtuse madonnaga“, aga ka Ištari väravat ja Pergamoni altarit. Mitu päeva veetsin sotsmaade suurel ühishäitusel vanast ratsamaneerist ümberehitatud näitusehoones, kus — üllatav küll — mõjus kõige omapärasemana ja efektsemana Vietnami kunst, eriti lakkmaal. Nägin ka Mehhiko vana kunsti näitust, mis oma jõulisuses oli vapustav elamus. Mul oli võimalus külastada prantsuse XIX sajandi kunsti näitust Prantsuse enda kogudest, rääkimata Tšehhoslovakkia klaasinäitusest. Üldiselt välditi modernsema kunsti sattumist NSVL-i näitusesaalis, ent suhete järsu leebumise järel toodi Moskvasse Sokolniki parki kolossaalne Ameerika Ühendriikide kunsti üldnäitus, millel nägin esmakordselt maailma moodsa kunsti tippteoseid. Näituse väravate taga oli meeletu pikk saba ja kui kord olid selle ära seisnud, ei raatsinud enne õhtut näitust lahkuda. Ainsaks kosutusvõimaluseks oli seista ära ka teine saba, kust anti igapäevale papptopsikutäis pepsikoolat. See mõjus õige virgutavalt ja suutsin

päeva lõpuni vastu panna.

Omamoodi elamus oli kunstiteoste valimine Moskvast Kunstifondi ladudest. Nähtavasti olid need kokkuostetud kraamist nii pungil, et osa otsustati liiduvabariikidele laiali jagada. Mul tuli Moskvasse sõita, otsida üles kuskil pärapõrgus asetsev Kunstifondi ladu ja pöörduda selle juhataja poole. See viis mind arvutute kartoteekide juurde ja käskis meile sobivad tööd kartoteegist välja valida. Nagu aru sain, ei kavatsenud ta töid endid mulle üldse näidata. Paar minutit olin täielikus segaduses ja sõrmitseisin kaarte ilma mingi süsteemita. Siis kogusin end ja hakkasin kartoteeke algusest peale uurima — kaart-kaardilt. Otsustasin Moskvast ära tuua kõik eesti kunstnike teosed, ja et nii lahkelt pakuti, siis valikuliselt ka lätlasi, leedulasi, venelasi ja teisigi — kõiki minu tolleaegsete teadmiste ja maitse alusel. Et ma eestlaste teosed sealt ära tõin, seda võib küll jumala sõrme juhatajeks lugeda, sest nüüd oleks see täiesti mõeldamatu, aga teiste hulka võis sattuda ka täielikku panna.

Ehkki kuulusin riigiametnike kõige alamasse kihistusse, puutusin kokku ka kõrgematega. Paaril-kolmel korral nägin lähedalt ENSV tähtsaimat meest, EKP esimest sekretäri Johannes Kabin. Kord tuli ta ootamatult mingile kunstinäitusele — ei mäleta, kas enne või pärast avamist — ja kihutas mornilt läbi ruumide, sabas õukond — väiksemad mehed KK-st. Populismi mõiste oli seekord veel võõras ja ega tookordsed juhid inimeste meelitamiseks midagi ette võtnudki — nad ei sõltunud rahvast, vaid Moskva ülemustest. Käbin oli süngilmeline karmi ütlemisega autokraat.

Minu kõrgeim otsene ülemus, minister Ansberg oli isik, kellega ma kuigi sageli ei kohtunud, aga mõnikord sekkus ta otseselt kunstiküsimustesse ja siis pidid „poisid“ platsis olema — mina ja mu hilisem kolleeg Ülo Teder. Ansbergi üks kinnisidee oli maha võtta ja „õigemaga“ asendada Juhan Raudsepa 1905. aasta revolutsiooniohvrите ausammas, mida ta selle kettakujulise põhivormi pärast kutsus juusturattaks. Tookord veel noor skulptor Lembit Paluteder oli välja pakkunud kavandi sellele teemale ning Ansberg sattus noore mehe initsiatiivist vaimustusse. Palutedre võimeid ei teatud ja asjatundlikumad kahtlesid õigusega tema suutlikkuses sellist rasket ülesannet täita. Pikkade läbirääkimiste tulemusena lasti ka vilunud Enn Roosil oma variant teha, kuid see oli paljas formaalsus, sest Ansberg oli oma otsuse juba langetanud. Kui mu mälu ei peta, oli see just too Palutedre kavand, mille Ansberg pidi kinnitamiseks viima EKP keskkomitee büroole (see praegusele lugejale ehk võõras termin tähistas kõrgeimat nõupidamist selles asutuses). Muidugi ei hakanud minister üsna mitu kilo kaaluvat kavandit üksi sinna viima, vaid kamandas mind appi. Mul on mälus isegi pilt, nagu me kahekesi oleksime jala läinud Suur-Karja tänavalt KK hoonesse Vabaduse (tookord veel Võidu) väljaku ääres — üks kavandi ühest, teine teisest otsast kinni. Igatahes jõudsimme büroo nõupidamisruumi enne kõiki teisi ja Ansberg otsustas kavandi keset lauda asetada. Seda me siis tegimegi, ise aga tõmbusime veidi eemale, et Käbini ja teiste parteibosside ilmumist oodata. Sammudekobin tuli lähemale ja Käbin koos saatjaskonnaga astus sisse. Kavandit märgates käratas ta täiest kõrist: „Mis

krempel see on! Kelle loaga see kupatus siia toodi! Koristage kohemaid ära!“ Vaesele kultuuriministrile loetud epistel oli tegelikult palju pikem ja vihasem, aga kõiki finesse enam ei mäleta. Kibekiirelt koristasime oma „krempli“ ära ja et Ansberg käskis mul lahkuda, siis ma ei tea, mis seal edasi juhtus. Igatahes on see, praegu rohkem „Hei, taksol!“ nime all tuntud monument püsti. Vana mälestusmärk õnnestus päästa — rääkisin Ansbergile, et Rahumäel ei ole revolutsiooniohvrite haudadel mingit monumenti, viime Raudsepa oma sinna. See mõte ministrile meeldis ja seal nüüd „juusturatas“ seisabki.

Ministril oli asetäitjaid nagu kirjuid koeri. Esimene asetäitja Nugis oli nagu Ansbergi Venemaa eestlane, aga vastupidiselt ministrile ei osanud ta sõnagi eesti keelt. Me ei puutunud peaaegu üldse kokku. Ainuke tiraad, millega ta mind kord austas, kui teda ministeeriumi koridoris kohtasin, Aleksander Vardi väga ilusa hõbehalli koloriidiga talvemaastik kaenlas, oli „seeraja kartina“ (hall või vilets maal). Peale tema oli veel kolm „lihtsalt“ asetäitjat.

Reljefsemad isiksused olid peavalitsuste ülemad. Eriti ilmekas kuju oli kinematograafia (just täpselt nii!) peavalitsuse ülem Nõu — endine „Aurora“ madrus nagu mu kunagine õppejõud Treiergi, ja ka vaimselt olekult viimasega sarnane. Tal oli kiilaks aetud pea ja ainiti vahtivad, aga intelligentsist täiesti priid silmad. Vaimupimedust täiendas ta ülipüüdlikkusega. Kord, kui ministri asetäitja Riisi juures toimus mingi koosolek, jäi Nõu hiljaks ning — oh häda — ei pääsenudki enam Riisi kabinetti, sest vahepeal oli kabineti ukسلukk kinni kiilunud. Keset koosolekut ilmus aga äkki Riisi teisel korrusel asuva kabineti akna taha Nõu kuuümmargune nägu — ta oli lasknud kojamehel redeli Suur-Karja tänavale püsti ajada ja tuli redelit pidi koosolekule.

Tolleaegse kultuuriministeeriumi (ja üldse kõigi kunsti ning kultuuriga tegelevate riigi- ja parteiasutuste) eesmärk oli arendada kultuuri, mis propageeriks kommunistlikke ideid, ja kui ta just ei propageeriks, siis vähemalt ei töötaks neile vastu, näidates, et „nõukogude korra viljastavates tingimustes“ õilmitsevad kultuur ja kunst aiva üksteise võidu. Asja olemust annab üsna hästi edasi rahva seas levinud definitsioon: „sotsialistlik realism on partei ja valitsuse kiitmine neile arusaadavas vormis“. Töötades süsteemis pidin selles mingil määral osalema. Minu eneseõigustus kõlas nii: kui mina siin ei töötaks, asendaks mind mõni teine, kes ehk ei püüaks midagi tõelise kunsti heaks ära teha. Ärkamisaege rahvaalgustajana püüdsin kõigest väest eesti kunsti edendada. Hruštšovi sula ajal Eestis valitsenud suhteliselt liberaalsemas kultuuriatmosfääris kompasid kunstnikud lubatavuse piire ja ületasid neid tasahilju. Komisjonides leidis selline tendents ettevaatlikku toetust. Uuesti lõi õitsele Märt Laarmani talent, Günther Reindorff valiti akadeemikuks, näitustele ilmusid jälle Adamson-Eric, Aleksander Vardi, Olga Terri, Anton Starkopf, Alfred Kongo, Johannes Saal ja Rudolf Sepp. Neilt ka osteti töid või telliti. Esile kerkisid tookord veel noored Ilmar Malin, Vive Tolli, Evi Tihemets, Peeter Ulas — nendegi tööd kõlbasid ostmiseks.

Mul oli sõbralikke kolleege, kes võtsid vaevaks mu väljakujunemata maitset lihvida. Eriti olen ses mõttes tänu võlgu toonasele Tartu kunstimuuseumi

direktorile Vaike Tiigile. Tema tegi mulle selgeks, millised harukordsed kunstnikud on Vabbe, Sepp, Aiki, Saal ja Kongo. Elmar Kitse olin endale ise lahti mõtestanud. Kitse karjäär oli õige omapärane: esimesse nõukogude okupatsiooni aastasse astus ta kultuurimajade ja töölisklubide kaunistamiseks mõeldud kunstiteoste kavandite võistluse võitjana. Tema ideekavand „Võim internatsionaali...“ näib küll väga truualamlik, aga olles mõnevõrra Kitse karakterit tundma õppinud, pean tunnistama, et seal taga on ainult kaine kaalutus. Vahepeal liigse kiindumuse tõttu koloriiti formalistiks tembeldatud, ei lasknud ta ennast siiski oma stiilist välja lüüa (nagu juhtus paljude teistega — kas ajutiselt, nagu Lepo Mikko, või lõplikult, nagu Richard Uutmaa), vaid jätkas jonnakalt oma joont. Üleskutsele luua temaatilisi pilte vastas Kits lõuendiga „Massimõrv Tallinnas Uuel turul 1905. aastal“. See oli kaval vastutulek, sest tegemist on ajaloosündmusega, mida nii kommunistid kui ka rahvuslased üheselt hindavad. Muidu maalits ta võrratuid maastikke, väga häid portreid ja lõpupoole esimesi ENSV avalikkuse ette lastud abstraktseid kompositsioone. Mäletan, et kui ekspertiiskomisjon andis kord ühe tellimustöö Kitsele tagasi soovituselgi edasi töötada, siis esitas Kits sama töö kahe nädala pärast uuesti, ilma et oleks pintsli külge pannud. Seekord võttis pildiga juba harjunud komisjon lõuendi vastu ühegi nurinata. Olin minagi nende hulgas, kes olid veendunud, et pilt on tükk maad paremaks läinud.

Kuid ega needki kunstnikud, kes maalisisid kõike, mida taheti, nõukogude korra tulised pooldajad olnud. Ei usu ma seda ka Evald Okasest, kes on kümneid Lenineid maalinud või tsinki söövitanud. Raha paneb rattad käima, nagu vanarahvas ütleb.

Kunstnikest, kes mingi hinna eest oma tõekspidamisi ei reetnud, meenub esimesena Johannes Võerahansu. Tõin ta meie ekspertiiskomisjoni, aga juba ennegi olime talt üht-teist ostnud. Suurte temaatiliste maalide tellimise tuhinale vastas ta lõuendiga „Metshaned“. Kogu tema looming oli ülemlaul Eesti loodusele ja maarahvale.

Teine näide on Günther Reindorff. Temagi paleus oli põhjamine loodus, mida ta ainult ühel korral risustas paari vabrikukorstnaga kaugel taamal — see oli siis, kui pidi võtma osa üleliidulisest akadeemikute näitusest Moskvas.

Muidugi — mõnel juhul oli „temaatiliste maalide“ puudumine kunstniku loomingus tingitud lihtsalt tema võimete laest või ka tema ampluaast. Aga võib üles lugeda paljusid, kes tulid küll toime figuraalkompositsioonidega, kuid vältisid „nõukogulikkude temaatikat“.

Rõõmu pakkusid kohtumised noorte kunstnikega. Nad polnud nii pretensioonikad ja kasuahned kui mitmed nende vanemad kolleegid. Üks esimesi noorte kunstnike näitusi toimus väikeses paviljonis Lauluväljaku väravate juures. Komisjonile meeldis eriti Mall Soosteri (hilisema Mall Valgu) pisiplastika ja me ostsime talt ühe väikese figuuri ära kolme ja poole tuhande rubla eest. Mul on tänini meeles Malle suured ehmunud silmad, kui talle ostusummast rääkisin. „Nii palju!“ oli ainsad sõnad, mida ta oskas ütelda. Alati aga ei olnud noortega suhtlemine nii meeltülendav. Kui me mu praeguselt

kolleegilt Peeter Ulaselt esimese maastikujoonistuse ostsime, ei suutnud ma realistliku kooli kasvandikuna hoiduda küsimast, miks pildil kujutatud maja seinad on nii imeliku nurga all joonistatud. Peeter jõllitas süngelt põrandale: „See peab nii olema.“ See pani mind mõtlema. Küllap oli see mu esimene õppetund moodsa kunsti tunnetamise raskel teel.

Mõtlen tänutundega inimestele, kellega lühiajaline kokkupuudegi mind vaimselt rikastas. Eks neilgi olnud oma nõrkused ja vead, ometi andsid nad mulle põhjust inventuuriks oma hinges.

See lugu jõudis oma loomulikule lõpule 1961. aastal. Olin juba üliõpilaspäevil kirjutanud paar artiklit ajalehtedele ja jätkasin seda üha suurema (ehk küll mitte eriti põhjendatud) enesekindlusega kultuuriministeeriumis töötades. Ka asja ilmutumist alustanud almanahh „Kunst“ trükkis ära paar minu artiklit — enamasti tarbekunstist.

Kord ütles minister Ansberg, et lülitagu ma ekspertiiskomisjoni uude koosseisu Teaduste Akadeemias töötav kunstiteadlane Irina Solomõkova, kes olla parteilane ja ka teaduste kandidaat. Mõne aja pärast hakkaski kõnealune, nägus, puhast eesti keelt kõnelev naisolevus komisjoni tööst osa võtma. Näis, et kaasaegse kunsti jooksev hindamine käis talle veidi üle jõu. Õelavõitu Richard Sagrits tabas selle kohe ära ja vedas ta arvamuse norimiseks ühe väga armetu portree ette. Irina puikles kaua ning ühmas lõpuks umbes nii, et pole viga, päris hea töö!

Ühel päeval ilmus Solomõkova Kunstide Valitsusse ja tegi mulle ettepaneku tulla tema poolt organiseeritavasse kunstiajaloo sektorisse aspirandiks. Kindlasti mõjutasid ta valikut meie kokkupuuted ekspertiiskomisjonis, aga võibolla olid talle silma hakanud „Kunstis“ ilmunud artiklid. Mulle pakuti hiilgavat võimalust tegelda sellega, millega olin seni tegelnud hobi korras — ja veel raha eest. Oli teinegi asjaolu, miks ministeeriumist minema kippusid: Ansberg oli hakanud mulle tungivalt rääkima parteisse astumisest. Olin püstitähdas — esiteks ei tahtnud ma seda mingil juhul, teiseks pidanuksin üles tunnistama, et mu isa polnudki Hiiuemaal kolhoosnik, vaid tegi hoopis Kanadas pildiraame. Asja delikaatsust arvestades kõnelesin esiti Ansbergi tollaegse abi, omaealise Leo Laksiga. Laks läks Ansbergi jutule ja tuli varsti tema otsusega tagasi: kirjutagu ma ankeeti väike lisaleht oma isa kohta ja mõne aja pärast astugu ikka parteisse. Aga mõne aja pärast olin juba Teaduste Akadeemia aspirant...

Siit algab nüüd uus lugu, mille pealkirjaks võiks olla „Leninliku teaduse kulisside taga“.

Tõnu Õnnepalu kolme juttu — novelli „Armulaud“ („Vikerkaar“ 1989, nr. 5), Emil Tode nime all avaldatud „Piiririiki“ (1993) ja romaani „Hind“ (1995) — seob ühine maailm, neis korduvad sarnased kinniskujundid ja -mõtted. Kõigis domineerivad protagonistide vaatepunkt ja tema hääl, olgu jutustus siis esimeses või kolmandas isikus. Õnnepalu jutustuse pilte ja kirjeldusi, elamusi ja mõtteid hoiab koos kindel painajalik heli, midagi niisugust, mida Hando Runnel on Mati Unti arvustades nimetanud torupilliefektiks. See hääl on valdav — näiteks ilma kõrvalise osutusega on lugejal raske tähele panna, et „Hinna“ viimases peatükis Joonatani ju kohal ei olegi. Sest Joonatani hääl on ka seal ometi kuuldav.

Küsimus, kuivõrd see kõiki Õnnepalu protagonistide ühendav ja jutustuse pilte kooshoidev hääl on teksti tekitatud ja kuivõrd lähtub autorist endast, ei tohiks vahest olla väga oluline. Muidugi on lugejal, kes teab, kuhu vaatavad Tõnu Õnnepalu korteriaknad, ja kes möödub tööle sõites juba aastaid poolleliseisvast kontorihoonest, raske võtta nii „Piiririigi“ kui „Hinna“ peategelase aknast avaneva vaate kirjeldusi puhta fiktsioonina. Ja sealt tekib raskesti allasurutav kiusatus ekstrapoleerida nende kirjelduste dokumentaalsus neilegi valdkondadele, kuhu ei tohiks.

Teine kiusatus on taandada Õnnepalu tekstides korduvad pildid lihtsalt lüüriliseks proosaks. Ometi on ju vähemalt sedavõrd tegu jutustavate teostega, et neis on kõne all ka inimestevahelised suhted. Ja võibolla nende kohta ongi Õnnepalul kõige rohkem öelda huvitavat. Just inimsuhete kujutamine on põhjustanud arvustajatel enim ebamugavust, pealiskaudsemal tasandil muidugi homoerootilisuse pärast. Kuid vist ainult Priidu Beieril on olnud julgust esitada otsesõnu lapsesuine küsimus: miks küll „Piiririigi“ protagonist sooritab mõrva? Näib, et just sellesse küsimusse süüvimise kaudu avaneb meile Tõnu Õnnepalu nägemus inimesest moodsas maailmas.

*On kaubanduslik meie välimus,
on vabameelne meie sisemus,
ja kõige mõõt on kadeduse määr,
see, mida t u n d k u teine elav laip.*

Juhan Viiding, „Jüri jutt“

Strukturalistlik narratoloogia õpetab, et ühe jutu käimapanemiseks pole palju vaja. Piisab subjektist, kes soovib võita objekti. Ja väga paljusid pikemaid romaanegi saab lõppkokkuvõttes sellele lineaarsele skeemile taandada, kuigi siis tuleb tegemist teha veel mitmesuguste abistavate ja takistavate teguritega. Objekti ihaldusväärus võib olla seletatav objekti enda omadustega või siis subjekti psüühikast lähtudes. Ja nii ka elus: enamik inimesi arvab, et nende iha mingi objekti järele on spontaanne, vaba ja vahetu. Nad usuvad, et on oma iha peremehed ja oma soovide objekti vabalt valinud, sest sellel on mingi väärtus. Kuid enamasti on see illusioon. Sest tegelikult ei kulge keerulisemates lugudes iha trajektoor sirgjoonelisel subjektilt objektile. Ihaldaja ja ihaldatu vahel on keegi kolmas, nn. vahendaja või mediaator, keegi, kelle käes arvatakse olevat objekti võitmise võti. Subjekti iha ei vali ise oma objekti, see on talle ette antud vahendaja poolt.

Niisugust iha kolmnurka on läbinägelikult käsitlenud kristliku kallakuga prantsuse antropoloog ja kriitik René Girard raamatus „Pettus, iha ja romaan: ise ja teine kirjanduslikus struktuuris“ (inglisekeelne tõlge *Deceit, Desire and the Novel: Self and Other in Literary Structure*. Baltimore, 1988). Girard'i meelest ongi moodsa inimese olukord vaadeldav iha kolmnurga teisenemise kaudu. Kui arhailises kogukonnas on vahendajaks, kes määrab subjekti jaoks ära, millist iha paljudest ta peab järgima, mõni müütiline esivanem, eeposekangelane või näiteks Jeesus Kristus, siis moodsas maailmas on jäljendatav eeskuju laskunud maa peale, matkima hakatakse oma ligimest. Girard analüüsib seda protsessi Cervantese, Stendhali, Flaubert'i, Dostojevski ja Prousti romaanide põhjal. Suured kirjanikud mõistavad intuiitiivselt ja konkreetset süsteemi, millesse nad on koos oma kaasaegsetega vangistatud. „Kui romaan on XIX sajandi suurima eksistentsiaalse ja ühiskondliku tõe allikas, siis on ta seda seepärast, et ainult romaan on pööranud tähelepanu neile aladele, kuhu on läinud pakku spirituaalsed energiad. Iha kolmnurk on huvitanud vaid vodevilliste ja geniaalseid romaanikirjanikke.“ (Girard, lk. 111.)

Don Quijote ja Emma Bovary on veel suhteliselt vanamoodsad tegelased, sest nende eeskujud — rüütel Amadis ja bulvariromaanide kangelannad — eksisteerivad subjekti suhtes kauges sfääris. Säärane mediaator ei tekita vimma ega kadedust. Kuid sakraalse minetanud ja maa peale laskunud, käega katsutatav ligimesenäoline vahendaja kipub juba ihaobjekti varjutama, sellist vahendajat tajub subjekt takistuse ja rivaalina soovitu saavutamise teel. Ühest

küljest muutub kaasanimese matkimine eesmärgiks omaette ja teisalt põhjustab selle äratundmine ressentimenti — kiivuse, jõuetu vimma ja kadeduse segu —, mis pessimistlike moralistide, nagu Stendhali, Nietzsche või Scheleri järgi on moodsa inimese põhihoiak. Sellest sünnib snobism, teiste ihade järeleaimamine ja dändism, külma ükskõiksuse kultiveerimine ning oma ihade varjamine selleks, et vältida rivaale ja panna neid end ihaldama.

Eesti kirjandusest on raske leida meisterlikumat ihakolmnurga kujutamist ja eritlemist, kui seda tehakse „Piiririigis“ ja osalt ka „Hinnas“. Võibolla leiaks varasemast ajast midagi sellesarnast Enn Vetemaa, Toomas Vindi ja Mati Undi töödest. Kuid enamasti armastavad meie kirjanikud oma peategelasi, samastavad end nendega ja kalduvad neid õigustama ja haletsema isegi siis, kui neis midagi eriti armastusväärset ei ole. Süüdi jäävad peategelasi ümbritsevad inimesed või kuri saatus, kuid protagonisti eksimused on vabandatavad. Selles mõttes on Önnepalu küll halastamatum ja lõpuniminevam kui keegi teine. Ja samas on ta oma võrgutava stiili lõksu püüdnud enamiku arvustajaid, kes pigistavad silma kinni, kui ressentimendi ja kolmnurkse iha võimas kujutamine valmistab neile ebamugavust.

Önnepalu tegelaste iha on ülimalt muutlik ja objektilt objektile hüppav. Peaegu mitte kunagi pole see spontaanne. „Hinna“ Joonatan konstateerib sarkastiliselt: „Tunded, suhted, ihad, miski ei tohi seista, kõik tuleb lasta ringlusesse, kõik peab tooma tulu!“ (Lk. 71.) See tõdemus kehtib ka tegelaste eneste suhtes. Tegelaste iha vahendajaks võib olla vanaema, kirjandus, kirik, kirikuõpetaja, välismaa ja välismaalased, ennekõike Franz.

„Piiririigi“ vanaema (ja ka „Hinna“ tädi Ada) on Viivi Luige „Seitsmenda rahukevade“ vanaema kombel vulgaarse elutarkuse ning rahvapäraste käibetõdede üleelusuuruses väljendaja. Tema roll ihade vahendajana on peamiselt negatiivne: „Ma olen üritanud kõike vastupidi teha kui vanaema õpetas.“ (Lk. 91.)*

Ihakolmnurga alguse juures on järjekindlalt luhtuv ja profaneeruv iha transtsendentsuse järele. (Siingi on kauge paralleel Vetemaa romaanides korduva religioosse motiiviga, mida on osanud tähele panna Hando Runnel, vt.: „Päike udus“, rmt. „Ei hõbedat, kulda“). „Armulauda“ läbivad kahtlused

* „Piiririigi“ ja Viivi Luige „Ajaloos ilu“ vahel on leitud teatud struktuurset sarnasust, Jaan Kruusvall on esimest koguni teise paroodiaks nimetanud. Tõepoolest, „Ajaloos ilu“ kõneleb vana, tsiviliseeritud eluwormi kohtumisest barbaarsusega — läti juudi intelligendiperekond kohtu. noore, motiveerimata vägivaldast meeliskleva barbariga. Kuid Luige romaan on ennekõike ikka „Piiririigi“ eelkäija, üks suurejoonelisemaid tehnilisi äpardusi viimase aja proosas, sest ilmselt polnud aeg küps, et anda vahendeid romaani sügavalt sügavamõtteliste ambitsioonide teostamiseks. Nii et kogu see 60-ndate mütolooogia töötlus (recycling) — alates luuleallusioonidest, Mati Undi kaudu võimendatud inimsööjamotiivist ja Teet Kallase heroiseeritud augustitormist ning Uno Lahe kujutatud, kohvri otsas istuvatest juutidest kuni maailmapoliitika vastukajadeni ja vihjeteni Walter Benjamini „Ajaloofilosoofia teesidele“, holocaustile, golemi-loole ning I. B. Singerile — jätab toore mulje.

religiooni ja snobismi läbipõimituse üle. „Piiririigis“ muutub transtsendentsuse vahendaja ise iha objektiks: „Näed, Angelo, ma ajasin algusest peale kõik segi, armastasin inimese käsi justkui Jumala käsi ja ootasin neilt armu, mis pole inimlik.“ (Lk. 74.) Ja kui see, kelle jälgedes käiakse, pole enam Jeesus Kristus, vaid ligimene, siis tekitab see kiivust ja vimma: „Sest armukadetsesin ma kõike: tema raamatuid, tema kirikuriideid, puust Kristust, kelle vaeste puust jalgade poole ta nii andunud vaatas...“ (Lk. 76.)

Kirjandusteos, mida nii „Piiririigis“ kui „Hinnas“ otsesõnu mainitakse, on Dostojevski „Idioot“: „Oled sa lugenud „Idiooti“, Angelo?“ (Lk. 93.) See raamat on Joonatanilgi igal pool kaasas. Dostojevski vürst Mõškin on erakordne tegelane, kes püüab ka moodsas maailmas Kristuse jälgedes käia, tekitades oma kaaskondsete seas sellega palju segadust. Nood ei saa aru, kas tegemist on pühaku või väga rafineeritud dändiga, kes surub teadlikult oma ihasid alla, et teisi end ihaldama panna. Kuid pühakusarnast Mõškiniltki saadab võõrdumuse taju, mida võiks nimetada ka pärispatu koormaks. Kuid ta kalduv seda pidama privaatseks tundeks, mis on omane ainult talle, nii nagu seda teeb üks teine, talle vastandlik Dostojevski tegelane — mees põranda alt, kes usub — „mina olen nii ükski ja teised kõik hoiavad kokku“. „Idiootis“ leidub ere kirjeldus Mõškini võõrdumuse-elamusest: „Ta läks kord selgel, päikese-paistelisel päeval mägedesse kõndima ja piinles kogu aeg ühe valusa, kuid selgimatu mõtte käes. Tema silme ees oli särav taevas, all järv, ümberringi hele ja lõputu silmapiir, millel polnud äärt ega otsa. Ta vaatas ja vaevles kaua. [...] Teda piinas see, et ta oli kõigele sellele täiesti võõras. Mis pidu see on, mis kestev suur püha, millel pole lõppu ja millest ta on ammu, alati juba maast-madalast ihanud osa võtta, kuid millele ta pole ometi pääsenud. Ja kõigil on oma tee, ja kõik tunneb oma teed, läheb lauluga ja tuleb lauluga; üksnes tema ei tea midagi, ei mõista midagi — ei inimesi ega helisid, on kõigile võõras ja väljatõugatu.“ (Lk. 464 — 465.) Selle elamuse laiendusi leidub kõikjal Önnepalu tekstides. Ühelt poolt köidavad tema tegelast loomalik enesega samane eksistents unistuste maastikul: „Seal ärkaksin ma hommikul lauldes, täpselt siis, kui valgeks läheb, ja kukuksin jalapealt magama õhtul, sest päeva rõõm oleks mind surmani väsitanud“ („Piiririik“, lk. 26) ja mõškinlik usk laste rikkumatusesse: „Mul on tunne, et väljapääs polegi nii kaugel, tuleb ainult saladust teada. Mis seal siis nii keerulist on! Vahel ma vaatan mõnda last ja mul on tunne, et see teab.“ (Sealsamas, lk. 93.) Aga teiselt poolt kaheldakse, et „võib ju olla, et see „laste süütus“, „lapsepõlve puhtus“, millest räägitakse, ongi olemas — igatahes tema pole sellest kunagi osa saanud. Teeskulus, nii kaugelt, kui ta mäletab. Lapsepõlves mängis ta last.“ („Hind“, lk. 104.) Ja Önnepalugi tegelased on nagu Dostojevski põrandaalune arvamusel, et teised selle pärispatuse võõruse all ei kannata: „Talle tundub, et kõige lihtsamaid asju, mida inimesed oskavad ja taipavad sünnist saati, tuleb temal õppida hirmsa valu ja vaevaga. Ta peab teesklema ja kavaldama...“ (Sealsamas, lk. 25.) Joonatani haiguseks öeldaksegi olevat „huvipuudus [teiste inimeste suhtes], hinge lühinägelikkus“ (lk. 42). Protagonisti usk, et pärispatt on midagi

individuaalset, mille koormat kannab vaid tema, tekitab ühelt poolt enesejälestust ja teiselt poolt imetlusesegust kiivust teiste suhtes.

Jälgendav iha on alati iha olla teine. Ja Önnepalu teise romaani motoks ongi „Elada on olla teine“, ehkki seda Pessoa lauset motoks valides võis autor ehk hoopis midagi muud silmas pidada. Ja võibolla on ka tegelaste homo-seksuaalsus seletatav jälgendava iha kaudu: „Oli see iha, mis neid lahutas? Kujutus inimeseksolemisest, mis oli sundinud Joonatani sellesse haledasse rolli: ihaldada ja olla ihaldatud, tarvitada teist ja olla tarvitatud?“ (Lk. 47.) „Kas katse klammerduda tolle teise [---] inimliigi külge polnud mitte lapsepõlves alanud pettuse ja vassimise loogiline järg? Umbes nii, et hea küll, kui siin ei läinud läbi, proovime siis seal, katsume selle teise sõnaga.“ (Lk. 122.) Seega pole ka (homo)seksuaalsus vähimalgi määral spontaanne iha, see osutub veel üheks teiste poolt etteantud rolliks.

III

Välismaa: see on meie viimaste aastate suurim avastus ja vallutus. Legende liikus ju varemgi, kuid neil polnud seda intensiivsust, tõeväärtust, mis nüüd.[---] Nüüd aga on ta vahetu, elav poeesia ise.

Hasso Krull, 1991

Kriitika on tähele pannud, et „Piiririigi“ üks kesksemaid teemasid on Ida-Euroopa ja Lääne-Euroopa vahekord. Selleski tuleb eriti tugevasti esile iha vahendatud struktuur. Välismaa oli stagnaajal veel kaugel, tema käes oli vabaduse ja õnne võti ning tema matkimine pidi seda kõike lähemale tooma. Tolle kättesaamatuse tõttu ei saanud eestlasel tekkida Lääne vastu mürgitavat kadedustunnet, mis sünnib alles siis, kui välismaa on tulnud lähedale ja hakkab juba ihaldatavat varjutama. Lähedale tulnud välismaa ei sünnita enam ainuüksi imetlust, vaid samuti vimma. „Ma olin imetlusega silitanud fajanss- ja teraspindu, avastamata neis ühtegi defekti, haistnud naudinguga nõudepesuvedeliku kerget sidrunihõngu, ja samas soovinud kirglikult seda kõike rüvetada, näha ometi juba seda hävingut, mis nende pindade all on ju olemas, alati saabumas: et seintesse ilmuksid mustad praod, et kraanist purskuks korruga muda ja verd, et mikrolaineahjust tõuseks kibedat suitsu, et nõudest nõudepesumasinas oleks järel vaid sodi ja killud, et külmkapis haiseks surnupea!“ („Piiririik“, lk. 19–20.) „Ah, kuidas ma armastan ilusaid pakendeid, puhtaid tänavaid ja elumugavust! Ma armastan seda maailma siin, ma armastan Franzigi ja tema vaga töökust. Aga siis ma tahaksin, et mu mõeldamatu tumerohelise sametkuue põue oleks peidetud väike pomm ja Ooperist poole vaatuse pealt ära minnes ma unustaksin selle pingi alla. Plahvatus oleks ohvriterohke.“ (Sealsamas, lk. 68.)

Ja niisugune ressentimendiga segatud imetlus peabki loogiliselt viima Lääne-Euroopat esindava Franzi mõrvamiseni.

Too tegelane, Franz, ei ole muide pärit kusagilt mujalt kui Milan Kundera „Olemise talumatust kergusest“, kus samanimeline professor leiab sama motiveerimatu otsa. Mingi kaudne süü on selles ka reetmiskunstnik Sabinal. Sabinast ja reetmisest aga on Tõnu Õnnepalu kirjutanud kauni essee (Ja lahkuda polnud kerge. „Vikerkaar“ 1992, nr. 9), mis ennetab mitut „Piiririigi“ teemat. Ka see Amsterdami kirik, kus „Piiririigi“ tegelane kogeb ilmutust, on pärit Kundera romaanist, kus see kirik on Franzi ja Sabina vahelise vääritimõistmise taustaks. Oma kaasmaalase Rousseau kombel igatseb Franz seal kultuuri hävingut: „See tühjus siin võlub mind. Inimesed kuhjavad kokku altareid, skulptuure, pilte, istmeid, tugitoole, vaipu, raamatuid ja siis saabub see rõõmustav kergendushetk, mil nad pühivad minema selle kõik nagu prügi laualt.“ („Olemise talumatu kergus“, lk. 69–70.) Samas peatükis aga räägitakse, et ilu on Sabina jaoks midagi sellist, mis saab olla vaid „maailma asemel“. Erinevalt Mõškinist, kes usub, et ilu päästab maailma, arvab Sabina, et ilu on reedetud maailm. Õnnepalu tegelased aga näivad juba uskuvat, et reedetud maailm ongi ilu.

IV

1960. aastatel räägiti palju võõrandumisest. Praeguseks on selle mõiste sisu muutunud taas hämaraks ja ta on kirjanduskriitilisest pruugist peaaegu täiesti välja praagitud. Eestikeelne sõna ise on kohmakalt tuletatud, loomupärasem oleks ehk kõnelda võõrdumisest, ja see sõna nõuab juba kindlat määrust, võõrduda saab ikka *millestki*. Võõrandumise mõiste taustaks näib olevat pärispatu sekulariseerunud tajumus. Õnnepalu romaanide vaatlemisel võiks selle sõna siiski kolikambri üles otsida. Õnnepalu tegelaste võõr(an)dumine omandab eriti intensiivsed jooned just seepärast, et selle põhjas on väärdunud religioosne kirg.

Kui võrrelda Õnnepalu 1990. aastate teise andekama prosaisti Peeter Sauteriga, siis temagi tegelasi saadab pidev eksistentsiaalse võõruse tunne, millel aga kristlik taust näib puuduvat. Samas on nendes olemas mingi paganlik vagadus ja nad usuvad, et sügavam kontakt teistega on kõigest hoolimata võimalik. „Pean olema hästi vaikne, et keegi, kes on minu sees ja kes on minust tähtsam, pääseks minu seest vangist vabaks. [...] On tunne, et see, kes on minus vangis, on sama palju vangis ka kõigis teistes inimestes.“ („Indigo“, lk 171.) Sauter näib uskuvat, et Jumal on selle maailma argistes piasjasjades: „...mina olen piasjasjade poolt. Juhuslike piasjasjade poolt. Hambaaugud päästavad maailmast niipalju, kui peale usumeeste sahkerdamist siit päästa annab.“ (Pealepühadeplära. „Eesti Ekspress“ 24. I 1992.) Seni kõige süvenenum Sauteri käsitaja Paula Sering märgib, et „Sauter trööstib oma tegelast: elu pole kohutav ega häbistav. Elu külge kuuluvad igapäevased toimetused pole häbenemis-

väärsed ega alandavad. [---] Keha pole karistus.“ („Vikerkaar“ 1992, nr. 5.) Sauteri jaoks on maailmaga leppimine võimalik. Önnepalu tegelased aga on pidevalt tülis iseendaga, oma kehaga, teistega („inimesed: võõrad, vaenlased!“, „Hind“, lk. 110) ja lõpuks kogu maailmaga. Mõnikord näib lunastus küll peituvat looduses, kuid teinekord tajutakse loodustki põhjani väärdununa.

Inimlik maailm aga on lõppenud ehk tähendusest tühjaks jooksnud, inimesed on seal vaid zombid: „Ma hakkasin mõtlema, et maailm on siiski vahepeal lõppenud, ainult minu eest on seda varjatud. Ja vanaema pole üldse vanaema ja minu pinginaaber Alo pole Alo ja isegi ema pole ema, vaid kõik nad on nõiad [---], kes teevad ainult näo, nagu ma kuuluksin ka nende hulka.“ („Piiririik“, lk. 117.) Ja Viivi Luik oma kõnes „Suhkrustatud koletised ja lahjendatud-inglid“ esitab selle „Piiririigi“ tegelase privaatse tunde juba üldkehtiva tõsiasi: „Tänases inimeses on midagi viirastuslikku, teda ei ole kuigi kerge haavata, ta hõljub omas külmas üksilduses ega vaja kedagi peale iseenda.“ („Akadeemia“ 1994, nr. 2.) Kas siin kõneleb paratamatus või üks paljude hulgast, kes teeb jõuga ette tema näo? Vanatühjal on võrgutavad jutud, aga ta on ka suurim valevorst. Igatahes ta on öelnud oma rabava sõna ja me ei saa enam edasi elada ja kirjutada, nagu poleks seda kuulnud.

Nii on nende asjadega, nii on kõige siin maailmas: mis silmist, see meelest, mis keelest, see mälust. Lugemine on meenutamine, meenutamine on millegi ülesloetlemine, keelde tagasitoomine. Tajusin seda taas kord teravalt, otsides oma kõnelusele Emil Tode „Piiririigist“ sissejuhatavat sõna. Olin kusagilt lugenud Roland Barthes'i määratlust kirjanikust kui *Homo significans*'ist, tähistavast inimesest, aga kus ja millega seoses ta seda öelnud, sellele enam jälile pole saanud. Ja kas olen tahtnudki? Kas pole kõik meie sõnad, väljendid, väited üksainus laenude jada, j u b a ö e l d u d, j u b a m ö e l d u d, mida võime küll allikale viidates üle öelda, aga mis lõppeks ikka on meie päralt, meie edasiarendus, meie tõlgendus, sest lugemine on tõlgendamine. See, mida tõlgendamine v e e l peale lugemise võiks sisaldada, tohiks selguda edaspidises, siinkohal jätkaksin aga „tähistava inimesega“.

Emil Tode *alias* Tõnu Õnnepalu „Piiririiki“ (1993) on üsna üksmeelselt peetud 1990. aastate esimese poole eesti kirjanduse uueks leheküljeks ja teetähiseks. Teos tähistab ka eesti kirjanduse hetkeseisu ja suundumust ülepea kui kõige suuremat tähendust kandev ja kõige aktsepteeritavam märk. Näeme seda paljudes avaldustes, mis „Piiririiki“ on saatnud, ja preemiaties, mida see raamat on pälvinud. Näeme seda ka tõsiasjas, et „Piiririiki“ on hetkel eesti kirjandusteostest enim tõlgitud raamat (läti, leedu, soome, rootsi, norra, taani keeles, tulemas on tõlked saksa, hollandi, prantsuse, itaalia ja hispaania keelde), rühkides oma levikuga järele Jaan Krossi „Keisri hullule“ (enam kui 20 keelt).

Peab siis olema m i d a g i, mis tähelepanu äratav, millel on tähendus ka teistes kultuuriruumides ja mida peetakse vajalikuks pakkuda teistele lugejaskondadele.

MEETODIKÜSIMUS

Millegi tähenduse otsimine on samas ka sellele tähenduse omistamine, asja või nähtuse nimetamine. See, et käsitlen siin „Piiririiki“, tähendab juba iseenesest esiletõstmist, teatud valikut. Valik on eristamine ja F. de Saussure'ist peale teame, et tähendusi keeles toodab märkide erinevus. „Piiririigi“ tähendus ei ole ega avane „Piiririigis“ endas, vaid piiril, mis jääb autori ja teose, teose ja lugeja, teose ja tõlgendaja vahele. See piir on liikuv, muutuv ja selle põhjuseks on, et nii autor kui lugeja, nii lugeja kui tõlgendaja (teadlik, angažeeritud lugeja) lähenevad sellele piirile oma elu- ja lugemiskogemusega, oma eelarvamuste ning

ootuste horisondiga. See, mida me „Piiririigist“ otsime ja mida me sealt leida võime, sõltub niisiis suuresti sellest, mis keeles (keeles kõige üldisemas mõttes, kui märgisüsteemis, kui teatavat kindlat informatsiooni kandva kõne ehk diskursuse jäljes) me temast kõneleme. Keel on siin võetav ka meetodina, vahendite kogumina, piltlikult väljendudes raamina, millesse me teose pildi, „Piiririigi“ asetame. See raam võib olla valmistatud üldistest postulaatidest („Piiririik“ kui androgüünse või homokirjanduse ilming või siis hoopis kui eesti euroromaan), millele otsitakse teosest tõestusmaterjali.

Aga see võib välja kasvada ka teosest endast. Viimasel juhul valmib raam suures osas teose enda keelelisest materjalist, teda konstitueerivatest tekstielementidest (kujunditest, märkidest, vihjetest), tekstis ilmnevatest kontekstuaalsetest (aega ja ruumi määravatest) ning intertekstuaalsetest (dialogi märkivatest) seostest. Kõiki neid esitatakse teatavas faasinihkes, ümberpööratuna, mähituna tõlgendaja enda arutlustesse ja edasiarendustesse. Väidetavasti just nii „töötavat“ dekonstruktsioon. Dekonstrueerivas kriitikas on lugemine ise jäljendamine nii teose matkimise kui ka jälgede otsimise vabamängu mõttes. Teose tõlgendamine on siin ühtlasi teose tõlkimine ja mõistagi on tõlkijal õigus otsida tõlgitavale just seda vastet, mida tema keeletunne ja kultuuriteadvus kõige sobivamaks peab.

Tunnistan juba ette, et kui ma nüüd järgnevas üritan „Piiririiki“ jälgida rida-realt, lehekülj haaval — kutsudes ühtlasi lugejat võtma raamatu siinloetava kõrvale —, siis jääb see ikkagi vaid katseks, ühe ahvatluse järgimiseks, mis ei saa pretendeerida suuremale üldistusele. Olen Jonathan Culleriga ühte meelt, et kirjandusuurimine on vaid mõistmise süvendamine. See on kriitiku kui tõlkija õiguse teostamine kirjanduse suhtes, nagu on kirjanikul sama õigus tegelikkuse suhtes. Selles keeles, selles meetodis (postmodernismi diskursuses) püütakse üldse üldistusi vältida, sest selle keele eesmärk on jõuda üldmõistete ja üldmõistetava taha, keelevälisusse. Selle keele eesmärk on vabastada iseend sundsamasusest, olla ja saada millekski või kellekski teiseks, hajuda lõppematus jäljereas.

„PIIRIRIIGI“ JÄLJED

Teose esimene mõistatuslik või eksitav jälg on tema kaanel nii autori kui ka teose enda nimes. Autori nimi on pseudonüüm. Tegelik autor (kui tõeline ikkagi tegelikult?) avaneb alles kontekstis, raamatu esitlemisel ja lülitumisel kommunikatsiooni. Honorarid, au, preemiad ning kriitika on adresseeritud Tõnu Õnnepalule. Raamatu tiitellehe pöördel saame teada, et „Piiririigi“ kirjastamise ainuõigus on solidaarselt kirjastusel „Tuum“ ja autoril. Tõnu Õnnepalu jääb siin mainimata. Võib eeldada siiski, et silmas ei peeta Emil Todet.

Pseudonüümi valimise üks põhjusi on enamasti vajadus distantseerida end autoriminast, teha selge vahe kodanik-olemise ja kirjanik-olemise vahel. Kuid see võib olla ka taotlus sulanduda kodanikuna kirjanikunimes. Kui see õnnestub

ja leiab tunnustamist, siis hakkab pseudonüüm suveräänselt esindama autorit-kodanikku (Tuglas, Tammsaare, Valton). Motiveeringust sõltumata, mis jääb enamasti hämaraks, tõstab pseudonüümi kasutamine küsimuse identsusest. Autor on ja ei ole ka. Üks võib olla ka keegi teine. Juhan Viiding manifesteeris seda omaaegset kaksikelu koguni eraldi luulekoguga „Ma olin Jüri Üdi“. Ja jätkas sealt kuni lõpuni Juhan Viidingu nime all.

Kui Jüri Üdi oli enne Juhan Viidingut, siis Emil Tode on Tõnu Õnnepalu teisik. Avalikkuse ette astus Tõnu Õnnepalu kõigepealt luuletaja Tõnu Õnnepaluna. Oma teises romaanis „Hind“ naaseb ta kodanikunime juurde, mis aga ei tähenda paradigmaatilist muutust kahe romaani vahel. Nõnda võib siis Emil Tode nimemärk tähistada ka midagi vahepealselt, marginaalsust, kirjaniku piirilolekut (ei see ega teine), mis „Piiririigi“ edu tõttu muutis piiriloleku päriseltvõetavaks. Kui „Piiririigi“ tõlked ilmuvad Emil Tode nime all, siis tähistab see väljastpoolt vaadatuna uut nime eesti kirjanduses, koguni „tulinnägin-võitsin“-debüüti. Küsimus ongi selles, kas reeta ka teistele, et Tode on tegelikult Õnnepalu, juba kogenud ja tunnustatud autor, või teha nägu, et tegemist on uue nimega ja uue paradigma kehtestajaga. Kui Õnnepalu ei jätkata Todena ja teistes kirjanduskultuurides jääb Tode-Õnnepalu seos avamata, siis on võimalik, et Tode jääbki ainu- ja erakordse raamatu kirjanikuks, nagu neid maailmakirjanduses aeg-ajalt ikka ette on tulnud.

Autorsuse probleem „Piiririigi“ retseptsioonis on pälvinud tähelepanu ka valitud nimekuju mitmetitõlgendatavuse tõttu. Kuid need vihjed tuletatakse teksti motiivistiku ja nime tähenduse omavahelisest võrdlusest. Tode viitab *Tod*'ile, surmale, sest teose keskne motiiv ongi surm (mõrv). *Tode* võib olla ka rahvusvaheliselt käepäraseim transkriptsioon eesti sõnast *tõde*. Saarlasedki ütlevad *tõde*. Foneemi erinevus antud juhul tähendust ei muuda. Võib arvata, et varjunimega tahetakse mõista anda autoritõe totaalsust, nii nagu Jumal — see on tõde ja vägi. Kuna „Piiririigis“ on rohkesti juttu tunnete olemuse ja päritolu üle, siis on oletatud ka seda, et Emil võib vihjata Rousseau *Èmile*'ile teosest „*Èmile* ehk Tundekasvatus“. XIX sajandi pidamine kuldseks sajandiks ning autori kongeniaalsus sellega võimaldab nimekuju valikut siduda ka *Èmile Zolaga*.

„Piiririik“ teose nimena on väga kõrge üldistusastmega. See võib tähistada konkreetset riiki kahe maailma ja tsivilisatsiooni piiril — ja tekstis ongi otsene viide, et see tähistab Eestit (lk. 181). Aga see võib märkida kogu meie elu, mis on mediaan kahe olematuse „veel ei ole“ ja „enam ei ole“ vahel. See võib tähistada teatud hingeseisundit, viimse piiri peal olekut, nagu võib sümboliseerida ka igasugust marginaalsust ning selles sündivaid mõttemaailmu. Kõik need konnotatsioonid leiavad romaanis kasutamist.

Esimeselt leheküljelt leiame osunduse „Jimile“. Sel hetkel võime võtta seda kui pühendust. Kuid juba ülejäärgisel leheküljel selgub, et meie ees laotab end laiali üks alguse ja lõputa kiri Angelole, kes tegelikult on võõras, väljamõeldis, virtuaalsus (lk. 6: „Angelo, ma pole kindel, kas sa olemaski oled“). See viib mõttele, et teksti pühendamise kõrval on Jim ka kirja tegelik adressaat. Viimane

kiri (*sic!* — tõeline) on muide esitatud kursiivis nii nagu ka pühendus „Jimile“. Sellega markeeritakse tavaliselt käekirja, rõhutatakse intiimsust. Võib oletada, et tõelised on selles raamatus vaid Jim ja talle adresseeritud lõpukiri, oleva-olematuse piiril kirjutatud kirjad Angelole on aga pühenduskirjad Jimile, nii nagu pühendatakse luuletusi, pilte, heliteoseid (vrd. Beethoveni „Elisele“).

Leheküljelt 6 saame teada, et see kõik on kirjutatud „viletsas prantsuse keeles“. Peame arvestama siis, et „Piiririik“ ise on tõlge, seejuures väga hea tõlge (iseenda, oma virtuaalsete kirjade tõlge) eesti keelde. Aga see on ühtlasi ka läkitus, sõnum „ühest jõeäärse väikelinna korterist, kus kuivkempsu hais matab hinge; Ida-Euroopast; puuriida tagant“.

Kirja ja läkituse kõrval antakse mõista, et tegemist on siiski eeskätt ülestunnistusega (lk. 7). Kirjutaja või siis täpsemalt Tunnistaja (Emil Tode autorisusest ei saa järeldada, et ta on kirjade autor, kuid seda ei saa ka absoluutselt välistada, seepärast kõnetagem teda Tunnistajana) peab jõudma selgusele, „kust on ta tulnud, tema ja ta kuritegu ning Franz“. Siin on esimene vihje intriigi keskmeele. Lause ülesehitus võimaldab sedastada, et Tunnistaja on seotud kuriteoga Franzi vastu, kuid et ka Franz ise on kuritegu (*resp.* kurjategija).

Esimesed leheküljed manifesteerivad v a e v a kui kirjutaja põhi seisundit; alustamise ja lõpetamise, saladuse ja ülestunnistuse vaeva, mis juba etteruttavalt öeldes areneb suurejooneliseks olemise vaevaks, kannatuse rajaks ja mis sellega järgib ühte maailmakirjanduse arhetüüpi nagu ka noor Werther, Dorian Gray, Felix Ormusson ja kümned teised.

Kaks asja veel, mis juba esimestel lehekülgedel viitavad teksti olemuslikele omadustele. Neist esimene puudutab Angelo ja Tunnistaja suhet. Kuigi Angelo on Tunnistaja väljamõeldis, on ta samas Tunnistaja „peegel, teisik ja vastand“ (8—9) ja kogu tunnistus on iseend jälgiv kirjutis, milles kõne ja selle kirjalik esindatus on ühise juurega. Millestki kirjutades kirjutatakse lahti ka iseend, midagi paljastades leiab aset ka enese reetmine. Ma ei tohiks seda ehk rõhutada — sest siis võidakse öelda, et Tõnu Õnnepalu on lihtsalt üritanud üht teooriat praktikas ära proovida ja kogu raamat pole midagi muud kui eksperiment, aga just nii näeb kirjandust üks postmodernismi prohvetest Jacques Derrida. Nii Foucault'le kui ka Derridale viidatakse, mis lubab arvata, et nad võivad olla kirjutaja mõttemaailma mõjutanud (42). Eriti kui mõelda Tunnistaja suhtumisele kirjandusse, mis oleks nagu maha kirjutatud mõnest postmodernistlikust traktaadist: „...mingit kirjandust pole enam olemas, on üksikud raamatud, mis saavad raamatupoodidesse, nagu kirjad, ajalehed ja reklaamprospektid postkasti.“ (164—165.) Aga olgu selle derridalikkusega, nagu on. Liiga odav tunduks taandada kogu tekst vaid ühele alusele. Pealegi, Tunnistaja ei anna selleks ise võimalust, suhtudes ka oma väidetesse iroonia või üleolekuga. Selles ongi teine „Piiririigi“ olemust kujundav omadus: tühistada, pöörata iseenda vastandiks kõik öeldav, kirjeldatav veel enne, kui see lugeja teadvuses kinnistuda jõuab. Kui nõutustki võiks pidada esteetiliseks elamuseks, siis „Piiririigi“

lugemisest seda ka leiab. Olla vahetus kokkupuutes tabamatusega, tunda kassihiire-mängu võlu, lasta end sulgeda kaunite kujundite labürinti — see on üks võimalikke emotsionaalseid keskkondi, mida „Piiririik“ lugejale pakub.

Edasi järgneb Tunnistaja päritolu määratlus. See on müütiline Ultima Thule stiilis „seal üleval Põhjas“, kus „päike on haruldane teemant“. Kuigi see maa, see riik on Tunnistaja meelest muu Euroopaga võrreldes pime nurgatagune, teisest aegruumist, siiski jääb ida poole veel vaesemaid ja pimedamaid riike. Ent seejärel, otsekui kartes, et lugeja võib Tunnistaja kodu tõena võtta, ütleb ta sellegi olevat väljamõeldise: „maa ongi olemas veel vaid kaartidel“ (13).

Samasuguses transsendentsuses manatakse pilt Lasnamäest, mis sümboliseerib kogu sajandilõpu eshatoloogiat (14—16). Tunnistaja lahkumine sellest rändrahva telklaagrit meenutavast majadesülemist on samas lahkumine kogu „koolnud sajandist“. Kättemaksule alanduse eest, mida XX sajand on talle ja tema maale põhjustanud, viitab sealsamas sündinud otsus kohata Franzi ja panna toime kuritöö. Franz, kellest me sel hetkel veel midagi ei tea, ning Franzi taustal asuv päikeseküllane, korrastatud, puhas ja tulgastavalt õnnelik Süda-Euroopa on otsekui Liiakasuvõtja, kes ootab oma kirvest. Oma süvastruktuuris viitab see otsus tuhande aasta tagusele analoogiale. Nii nagu õitsev Rooma riik hajus Põhjust valgivate barbarite löökide all, tuleb nüüd Ida-Euroopa pimedusest Tunnistaja, et tunda mõnu rüvetamisest ja lunastada vägivallega kunagi ta enda kallal toimepandud vägistamine. Nii tehakse juba ette relvituks võimalikud kohtumõistjad. Mitte Franz ei ole kuritöö ohver, vaid Tunnistaja. Tähelepanav on, et ülestunnistus, pihtimus, kiri või kuidas me seda ka ei nimeta, on vaba eneseõigustusest. Ja mida siis üldse veel üles tunnistada, kui süüks ei ole kuritegu, vaid see, et Euroopa-mänguga kaasa mindi, uskumata sellesse (131)? Nii näibki, et mõrvalugu on ühe „ette nähtud“ (32) enesestmõistetava toiminguga, skeemolukorra isiksustatud ja poetiseeritud analüüs, kirjeldus ja enesekirjeldus.

Kaheksateistkümnendal leheküljel selgub siiski, et otsus tappa Franz sünnib hoopis tema külmkapi ukse avamisel, külmkappi ja selle sisu kui heaolu sümbolit nautides. Lasnamäel kavatsetu leiab oma konkretiseeringu: heaolu rüvetamine saavutab oma täiusliku finaali selle esindaja hävitamisega. Igal juhul on tegemist teadlikult kavandatud ja kaalutletud mõrvaga. Kuid kuna sealsamas jälgitakse seda kõike huvi ja põnevusega, siis süveneb lugejas arusaam, et kogu lugu, niipalju kui seda on üldse, on vaid teesklus või lavastus.

„Lugu“ vajab siinkohal täpsustust. See, mida Tunnistaja „loo“ all mõtleb, on üksteisele järgnevate juhtumuste jada. Et tema endaga pole midagi juhtunud ja ta mäletab kõike olevat üks ja seesama (22—23), siis pole tal olnud ka elulugu. Ta on tulnud pidetusest, elu- ja ajaloota keskkonnast. Ainus, mida ta sealt kaasa on võtnud, on korvamist nõudvad kompleksid, rüvetamiskirg ja kaosetung. Vaese Ida-Euroopa barbari kõrval esindab Tunnistaja ka hoopis üldisemat mentaliteeti, mässu korrastatuse vastu, romantilist vastuhakku äramääratusele ja positiivsele teadmisele. Ta esindab nietzschelikku karjet, janu

niisuguse olemisfääri järele, mis asuks sealpool head ja kurja, kus valitseks Eimiski (58), kus saaks olla ükski, sõltumatu, absoluutselt vaba oma otsustustes (107), vaba lootusestki — sest lootus on haigus (160) — ja armastusest — sest ta ei tea, mis on armastus (160), kuigi ta armastab (68, 142) ja samas vihkab olla armastatu (38). Ta tahab olla täiuslikult õnnetu, et võiks oma õnnetuse magusust pihtida (74—75). Ainus, mida ta ootab, on ärakuulamine, sest teda kohutab maailma vaikimine ja ükskõiksus (22).

Kuid ainus, milles võime kindlad olla, on tunnistus ise. Kõik selle sees ja Tunnistaja sealhulgas manifesteerivad ebalust, „kord nii — kord naa“ olukordi, *ad hoc* meeletusid, kõhklust, iroonilist skepsist ja hajuvust. Ükski jaatus pole püsiv ega lõplik. Nii ka kõnes olnud „loo“ puhul. Tunnistaja ütleb, et tal pole lugu, kuid juba järgmisel leheküljel kinnitab, et vahel ikka temaga midagi juhtub (22—23). Angelo nagu oleks reaalne adressaat, keda ta on näinud ja kellest ta on olnud võlutud (119), aga siis selgub, et kiri on vaid tõlge, ümberjutustus tõelisest kirjast, mis jääbki ära saatmata (33—34). Seda õigetki kirja Tunnistaja ei mäleta, ta unustab selle teadlikult. See on arvuti mälu (34), mille ta leidis Seine'ist. Sõnad ei tähenda midagi, nad on vaid „sulgkerged keerukujud siin arvutiekraanil“ (92). Kirjade kirjutamine on tõlkimine ühest surnud keelest teise (92), ainus tõelus — võib oletada — on siis surm. Ometi loodab Tunnistaja, et pärast kirjutamist tuleb kirjadesse tähendus (93). Kas iseenesest või taas kellegi teise tõlgenduse kaudu, seda me teada ei saa. Küll võime aga kindlad olla, et see on katse ületada üksildust. Noorpõlvest meenub lugu Muhvist, kes oma üksinduse peletamiseks kirjutas iseendale kirju. Eks Tunnistaja lapsepõlveihaluseski ja lapsele omastes eksistentsiaalsetes hirmudes (mahajätuse hirm, hirm kaotada harjumuslik keskkond, hirm osutada välja või kõrvale heidetuks) aimu Eno Raua „Naksitrallidest“ pärit Muhvi kaastunnet äratav olemus.

Vastuse ootamine Tunnistaja pudelipostile on otsekui pääsemine. Postkast on kui võlulaegas, mille abil võib maailma muuta väljamõeldiseks (76). Postkast on kui Meka, mis on Tunnistaja palverännakute sihtpunkt (77). Mõnikord ta isegi saavat Angelolt paar rida vastuseks või postkaardi, aga seegi näib olevat väljamõeldud enese lohutamiseks ja lugeja rahustamiseks. Rõhutatakse kirjade erilisust, nende seost transtsendentsusega, ütleb Tunnistaja nad olevat ka Jumala olemasolu tingimuse, ja Jumala esindajaks on Päästeingel Angelo. Kirjad on ühtaegu sakraalne ohverdus ja magus kättemaks vaikivale maailmale (76).

Mida on Tunnistajal sellele maailmale öelda peale selle, et ta kirjutades ühele roimale põhjust otsib? Seda, et ta elab olematut elu (107), et ta ei tea, mis rahvusest ta tegelikult on, mis keel see niisugune on, milles ta kirjutab ja mis tundub olevat täiesti mõeldamatu (90), et iga päev on üksainus pettus ja reetmine ja et ta peab selles ka ise osalema. Tegelikult ei tahtvat ta aga midagi või kui, siis ehk ainult tagasi taimeriiiki, tõenäosusse, mida see endas kannab, Ida-Euroopasse, lapsepõlve ühte umbsesse korterisse, „mille all vohasid vanaema rohtliiliad“ (131). Just selles, et ta sealt kunagi lahkus, et ta läks Franziga,

saamaks teada, mis tähendab olla inimene ja elada elu, mis tähendab valmisolek, sümpool olek (*das seiende Sein*), kus kõik sulgub lõpuks iseendasse — just selles näeb ta oma süüd ja mõrva põhjust (mõrv kui olemise, küpsuse piiri lõhkumine). Tunnistaja ei ole võimeline kohanema s e l l e Euroopa eluga. Liiga valmis tundub see talle olevat, liiga küps, lõpetatud ja oma täiuslikkuses surnud, et olla elamisjanu kustutamise allikas. Selles Euroopas on kõike liiga palju, see elu seal on liiga ilus, et olla tõeline, ja iga täiusliku ilu ahvatluseks on saada hävitatud (125). Nõnda ei jäägi tal muud üle kui see kõik ühe ropsuga lõpetada. Olematuse piiririigist pole võimalik kasvatada olevat, tühjusest ei sünni midagi peale tühjustunde enda ja üleoleku. See sajand on prügikasti visatud (140)!

Ma ei ole veel rääkinud Franzist, kuid Tunnistajalgi pole palju temast rääkida. Franz on eluaeg palehigis tööd teinud humanitaar, lugenud ja õpetanud Nietzschet, Kierkegaardi ja Foucault'd, et saada ükskord professoriks ja hea palga peale (67). Tunnistajal on Franziga kirglik homosuhe („Franz oli armastajana muide suurepärane“, 79). Näib nii, et Tunnistaja armastab Franzit (68), teisalt tunneb ta end aga kurtisaanina (127). Vaimseteks, majanduslikeks ja poliitilisteks kurtisaanideks peab Tunnistaja kõiki idaeurooplasi, kellele tuntakse kaasa otsekuu invaliididele (85) ja keda samas ka imetletakse.

Franz on tsiviliseeritud Euroopa märk, „üks neist täiuslikest vaimudest“ (52), mis tegelikkuses osutus aga „harilikuks viletsaks elusolendiks“ (52). Tunnistaja suhe Franzit näib kinnitavat, et kõik ülev on oma lihalikus vormis madal ja seetõttu seda lihalikkust hävitades säilib võimalus üleva kestmiseks. Täiuslik vaim nagu täiuslik ilugi ahvatleb end vallutama, kutsub üles enese-eituseks, sest Tunnistaja meelest ei ole kohta lõpetatusel, lõpp saab olla vaid stagnatsioon, surm ja seesuguse surma vastu saab ainult surmamisega.

Ent Franzit mõrvamine järgib ilmekalt ka üht teist suhtemudelit. Lotmani järgi on mõrv dialoogi eitus. Dialoogiline kõne on võimalik vaid subjektide vahel. Mõrva sooritamiseks peab üks osapool oma subjektsusest loobuma, seda eitama või ta sunnitakse selleks (subjektsus lihtsalt võetakse talt, teda ei peeta subjektsuse vääriliseks). Nii võib tunda tapja end objektina — nagu ilmselt Tunnistaja puhul (teda on vägistatud, ta on kurtisaan, barbar jne.) — ja tappes nüüd teise, antud juhul Franzit, teostab ta seeläbi võimaluse ise selleks teiseks saada. Mõrv võib paista siin kui omapärane eneseohverdus, enda kui objekti loovutamine, oma subjektsuspuudulikkuse korvamine, subjekti koha sissevõtmine, asendus, substituutsioon. Teisalt võib tapja taandada objektiks teise osapoolle, käsitades teda asjana, mis ei vääri subjektsust (näiteks kättemaksumõrv) või kelles/milles ta pole võimeline subjektsust tajuma (röövmõrv, haiglane tapmine).

Kõik sõjad on dialoogi katkemine või võimetus dialoogiks ja oma väikest idaeurooplase sõda peab Tunnistaja ka tsiviliseeritud Euroopa vastu. Ta tahab ise Franzit koha sisse võtta, olla Franzit asemik, olla identne Franzit Euroopaga, kuid ta ei mõista selle keelt või kasutab seda väärilt. Ta ei ole võimeline ise subjektiks tõusma. Seda impotentsi tajudes otsustabki ta kätte maksta ja mõrva kaudu oma puudulikkus lunastada. Selles mõttekäigus võiks peituda ka

„Piiririigi“ moraal, sõnum, kui see poleks liialt lihtsustav ja illustratiivne.

Tunnistaja pole milleski kindel (44), ta kahtleb oma olemasoluski. Ta ei tea midagi, mitte millegi tähendust (63), samas ta ikka teab ühte ja teist. Ta oleks kui üks Watteau piltidest, mille nimi on „Ükskõikne“ ning mida ta Louvre'is nägi: „poolhõljuv olend, tabamatu, hajuva näoilme“ (63).

Piiririik ei ole ainult koht, kust ta tuleb, Eesti või Ida-Euroopa, vaid ka eriline tunnetuslik ruum, mille ta kirjutades enda ümber loob. Võimalik, et just see piiririigilik ümbrus lummab lugejaid Euroopa eri nurkades, võimalik, et just fikseerimatus võimaldab tal sujuvalt leida oma koht teistes kultuurides. „Piiririik“ on otsekui hüpertekst *World-wide Web*'is, üleilmnes arvutivõrgus asuv hajus infosüsteem, tekst, mis sisaldab viiteid teistele tekstidele ning milles iga osa (sõna, lausung, pilt või fragment) on eristatud ning allub klahvivajutusele või arvutihiiire klõpsatusele. Lugeja (tõlgendaja) on siis otsekui see klahv või „hiir“, kes iga teksti osa, iga viite kaudu võib algtekstist eemalduda määratusse kaugusesse ja ringi rännata, et siis ühel hetkel sama rada pidi või ka otseteed lähtekohta naasta.

ENESEKÜSIMUS

Küsimus „Piiririigi“ märkidest pädib piiririigis endas, selles tunnetuslikus ruumis, kus otsiv lugeja on määratud ringi rändama — või ka ekslema. Ühel hetkel, kusagil selle ruumi määramatus punktis, kus otsijat tabab väsimus, ehk isegi pettumus, et see päris teadmine jäi tabamata, et tegelikult ei jõutudki millegi tõeliselt olemusliku äratundmiseni, jõuan ikka küsimuseni, mis see siis on olnud, millega ise olen kõik need leheküljed täitnud. Dekonstruksioon või detailne lugemine? Või hoopis sulgev lugemine? Jah, just see, pidestamise ja kinnistamise mõttes sulgev lugemine. Otsekui õhku visatud palli püüdmine või, veelgi täpsemalt, tuules nõõri otsas laperdava kujuteldava paberlohe tagasikerimine käte vahele. Kirjutavate või maalivate, kirglikult embavate või anduvate, anuvate või löövate, jagavate või kahmavate, aheldavate või vabastavate — igal juhul nii inimese kui ka Jumala käte vahele (74), mis olid nii tähtsad Emilile, Jimile, Angelole, Franzile ja kellele iganes, kes sellest Piiririigist meie silme ette tõuseb. Võimalik, et seegi katse on vaid üks suur Eksitus, aga see ei tohiks takistada meil teda sel hetkel tõsiselt võtmast, pealegi olukorras, kus ta nii lähedal seisab sellele ladinakeelsele väljendile, millega ma nüüd punkti tahan panna — EXITUS.

M

aa ilma Maja südames, sammassaali ukstel valvab Marcello.
Tema rahutult ringi rändava röövlinnupilgu alt ei pääse
miski, ei ükski hing märkamatult mööda.

Satiiriläikelistes laimeta vates rüüdes aeglaselt astuvad mustanahalised monarhid,
saatjaskond nähtamatute palmilehtedega tuult lehvitamas;
hoogsal täistallasammul ruttavad pikad kondised naisõiguslastest
põhjamaalannad;
äsja iseseisvunud riikide nooruklikult rabeda kõnnaku ning vihaselt otsustava
pilguga ministrid;
värviküllastes kimonotes, toogades, sarides liblikaparvena mööda hõljuvad,
lakkamatult naeratavad mõistatuslikud idamaalannad;
mustadest madalatest limusiinidest välja astuvad, naftaläikelisel pilgul eelmisi
saatvad turbanitega aukandjad;
halliksläinud hipid, kelle harvaksjäänud hammastikku heletab muutumatult
elujatav naeratus;
diktatuuririikide liikumatute lõuapärade ja pigistava kraega mundrimehed,
kellest levivat sünget, rasket hõngu ei suuda matta isegi rohke Vabaduse
tualettvesi;
ühtlasel sandaalisammul, leebes häirimatus rahus liikuvad põletatud oranžist
liivakarva tooni varieeruvates rüüdes paljaspäised, paljasõlgised mungad;
nappides ruudulistes rätsepakostüümides, alati lõõgivalmis läänlannad,
hästipuuderdatud põsk suudlusvalmilt ette sirutatud;
näljaabist elavate riikide eralennukil saabuvad lühimägelikud, tüseduse all
kannatavad presidendid koos oma väheütleva kaaskonnaga;
tumedaid välkpilke heitvad, võrgutavalt siledates ülikondades, läikivad,
ladusad, pingsalt sundimatud kõrgdiplomaadid;
määratuid puusi õõtsutavad, erksamustrilistesse kangastesse mähitud
lopsakahuulised, soojasilmsed lõunamaalannad;
napi, kuiva, asjaliku pilguga, mapp kaenla all, alati kiirustavad, armulaualeivana
õhukesti naeratusi jagavad riigisekretärid —
need, kellest sõltub maailma saatus.
Need, kes on kutsutud, valitud, seatud.
Need, kes parajasti on. Ja paljud teised.

*Kogu see kirev, otsekui Noa laevale sammuv, voogav, rüselev rongkäik möödub
Marcello alati valusa pistrikupilgu alt; tema plöksuv aparaat jäädvustab
kiretu objektiivsusega kogu inimliku karnevali.*

Kaader.

Kaader.

Kaader.

*Võbelev elavhõbe, tõusev ja langev nähtamatu ilmasammas, registreerib ta
vahetult oma sajandi iga viimse kui võpatuse, palaviku ja värina.*

*Jokkerina kaardipakis on temal vabapääse kõikjale — kuningatega pidusöögile,
emandatega tagakambrisse, soldatitega kõrtsilauda.*

*Tema kuueharuline keel ulatub uuristama kõiki maailmajagusi, pragusi, orge;
kahe silma vahele jäänud tühikust leiab tema ootamatu maiuspala. Ükski
espresso ega riisiviin pole tema jaoks küllalt kange, kiire ega kibe.*

*Võõrleegioni filtrita sigaret hammaste vahel tossamas, silmad vidukil,
viipab ta alatasa mööduvatele tuttavatele.*

*Ta mäletab kõiki ja kõike. Ta märkab silmapilkselt ja mõistab sõnadeta. Tema
kaastunne on kosmiline.*

*Õõsiti, siis kui maailm on lõppenud, mööda kivipõrandaid kaugenevad sammud
vaibunud, ainult virvendavatel videoekraanidel kestab veel viirastuslik
kaja, kustunud tähe valgus, suleb Marcellogi oma pööningukambris
silmad.*

*Unes tõusevad jälle igatsuse hügellained, ujutades vahutaval pähinal üle
kodumaja terrassi; maagilised loojangutaevad vahelduvad orkaanide,
maavärinate, sõjakoledustega...*

*Mööda mäekülge aga, algul alles tillukese täpina, tuleb talle aeglaselt vastu
leegitsevate juustega tütarlaps,
rannatute rindadega tütarlaps,
nimetute riuetega tütarlaps,
kellest saab tema lapse ema.*

SIRGJOONELISELT LÄBI UDU

Mart Trummal: „Korduskatse“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1996. 303 lk.

Martin Pehk saab teada, et ta on eestiaegse mehe Ilmar Sarapi reinkarnatsioon. Pehki naisel on omadus vahel anda, siis jälle mitte anda, enamasti siiski mitte anda. Korra Pehk veel saab, aga tal on juba villand. Ta peab kirjutama. Muidu ta sellest esoteerilisest reinkarneerumise asjast, oma naisest ega jubedast ämmast aru ei saa. Ta on ka varem proovinud jutte kirjutada, kuid seesama esoteerika, tööinimese mittemõistmine ei lase tal trükki pääseda. Kuuekümnelt kaheksandal aastal saab Pehk aru, et tal puudub vabadus. Ta ei saa minna Pariisi, kust Ilmar kolmekümne üheksandal aastal naasnud. Mis lasi Ilmaril, Euroopat näinud mehel, kõik need järgnenud aastad üle elada? Kui Ilmar suutis, kas pole siis ka Pehkil võimalik sisekriisist jagu saada? Põnev sõlmitus! Lahendust aga annab oodata, vahepeal on kirjutatud mustmiljon korda „—“.

Näiteks leheküljel 123 on kokku 53 lauset. Neist 11 jäävad pooleli märgiga „—“ (näidislause: „Kuigi, jah—“) ja kuut lauset lõpetab kolmikpunkt („Naised, ikka naised...“). Kolm lauset on sellel leheküljel ühesõnalised, seitsmes lauses on kaks sõna. Võiks arvata, et tekstil on midagi viga, kõige tõenäolisemalt pole seda lihtsalt valmis saadud. Mahukas teos, mis seal imestada. Kuid! Torkab silma, et raamatus pole ühtegi vaimukust, ühtegi naljakat kohta, isegi mitte ainust totrust, kohtlust, mis muigama ajaks. See ei saa olla võimalik. Siit

järeldus: „—“ tähistab sõnamängu. Sellel kohal tuleb ühekorraga arvesse võtta kõik tähendused. Ühe sõna, ühe lause, ühe raamatu kõik tähendused. Üldistatult võiks Mart Trummali käsituse metafoorist esitada nii: „—“

—————.“

Varjatud tähendus peab muidugi saama lõpuks valgustatud, muidu ei tule mäng välja. Juhtub see nii? Vaatame edasi. Hirmsa ponnistusega kirjutab Pehk oma endise keha loo valmis. See raamatusse laialipillatud katkendlik lugu annab kokku selge algusega, aga selgrootu novelli, millel puudub lõpp. Aga piisab sellestki. Pannud punkti, unustatud müüdi taas kord sõnastanud, on Martin Pehk iseenda leidnud. Ta otsustab piirduda sotsialistliku Ungari külastamisega, ja kohe meenub talle ka naise kõht. Kriis on läbi. Kõik need Ellenid, Lead, Triinud, Katid, Kaiad, Ritad, kes nad olidki... Märkisin endale välja justkui kõik naised, kellega Pehk magas, aga ikka läks sassi, tekst lausa kubiseb voodistseenidest. Enam ei leia... Ühesõnaga, kõik need naisenimed sulavad kokku üheks koledaks unenäoks, pealegi polnud neil naistel mingit muud väärtust peale selle, et üks „on ilus—“, teisel on „sihvakad päevitunud jalad“, kolmas on „täidlasem“ (need väljendid leiavad kasutamist enam-vähem iga naise juures). Niisiis pole neil õieti vahetki, õige on ikka see... Aga vaat, lõpus jäävad otsad ikkagi lahti. Ma ei saagi aru, milline see õige siis viimaks on. Avatud romaan! Avatud mäng! Reeglitera mäng? On see enam mäng?

Raamatusse on pikitud hulgaliselt mõteteri: „naise sülelusest ei saa

leida lahendust“; „Aga mina olen mina, mul on isa ja ema“; „Sõnad on sõnad—“; „Sõna justkui kannaks kogu värki — aga tegelikult loeb see, mis saab!“; „Elu on ju teater, eks—?“; „Kirjutada tuleb tegelikest väärtustest—!“; „Muidugi on meil suured käärid elu ja selle kujutamise vahel — aga te peate tunnistama, et kirjandus on seda vahet kõigi tema käsutuses olevate vahenditega ületada püüdnud!“

Ainuke õigustus selliste vaimuvälgatuste esitamisele võiks olla autori veendumus, et need iseloomustavad mingi seltskonna arulagedust seitsmekümnendatel, et mingid inimesed tõesti nii mõtlesidki. Kuid kui peategelane nii vabalt liigub ajas edasi-tagasi, taaskahastub süüa-sinna, siis oleks ta ju võinud sellest peetusest korraks välja tulla ja vahelduseks pakkuda ka midagi huvitavamat. Huvitavamat mõtet elust ja kirjandusest. Laenanud kellelt tahes, tekstid liiguvad praegu Eestis ju peaaegu vabalt. Ka keelatud asju saab ehk kuskilt kätte, kuuekümnendatelgi sai, miks praegu ei peaks saama?

Teine võimalus olnuks kogu karkassist, ilmselt vähepakkuvast, kuid masinlikult sirgjoonelisest konstruktsioonist loobuda, lühendada teost vähemalt kolm korda, suruda kogu loba kokku üheksainsaks logeks. Sellises esituses võiksid need mõtisklused mõjuda päris naljakalt.

Tõe huvides olgu öeldud, et raamat on vähemalt üks ilus sõnamäng, nimelt leheküljel 131: „Laskus halastades üle Pehki, salateid pidi lähemale hiilinud ja hetke varitsenud, et ainsal viipel temast võitu saada.“

Kartulisalat.

Jüri Ehlvest

VINT, VIIN JA NAISED

Toomas Vint: „Naisepiinaja õnne-
natukene“.

„Varrak“, Tallinn, 1996. 217 lk.

Uue nädalalehe „Kultuurimaa“ esimeses numbris juhtis Ants Juske oma kunstnikeskeemis tähelepanu ka Toomas Vindile, paigutades ta neokonservatismi kasti. Ka prosaist Vindi kohta võib öelda, et ta pole eriti moodne ega trendikas. Pigem samuti konservatiivne. Näiteks vormilt. Võtkem kas või esimene jutt „Abielude Reguleerimise Büroo“: „Ando Kasesalu, kolmekümne kahe aastane sotsiaaltropoloog, nii välimuselt kui ka hingelaadilt teadusemees, parkis auto ainsale vabale kohale ja põrnitses ebalevalt ta ees kõrguvat ja tumedatelt aknaklaasidelt päikest peegeldavat ehitist“ (lk. 3). Trendikas kirjanik nii ei tee, kui ta pole just kriminaalromaanide või seebikate meister. Ta eelistab pigem hägusust, määramatust ja hinge- või vaimuilmas uitamist tegelase ja tegevuskoha täpse välise joonise asemel.

Samuti pole kuigi päevakohane Vindi lugude sisu. Ei hooli tegelased eurooplusest, ei ole nende elusisuks ületada piiririigi elaniku komplekse, ei soovi nad okupatsiooniaja halbu harjumusi unustada, endast orjahinge peletada.

Vindi tegelased on enamasti hoopis naistega ja viinaga hädas. Mõni on ennast päris asotsiaalseks joonud („Õnne-
natukene“), mõni laseb ennast näiliselt tähtsusetu ja mõjuta naisel pooleks eluajaks alt tõmmata („Naisepiinaja“), mõni satub peaaegu juhuslikult ja tahtmatult seiklusesse,

millel võib tema abielu ja karjääri jaoks tõsiseid tagajärgi olla („Võib olla, et homme hommikul“).

Naised ja viin olid põhiprobleemiks ka Vindi romaanis „Kojamehe naine“. „Naisepiinaja õnnenatukese“ jutud on enamasti head, siiski mõjuvad variatsioonid teemale jutukogus pisut lahjemana kui üks pikk ja vägev teemaarendus romaanis. Ometi on Vint selleski raamatus kõige nauditavam seal, kus ta endale temaatiliselt truuks jääb.

Kas Vint on n.-ö. madala profiiliga teemade tõttu kirjanikuna ka midagi kaotanud? Kas see, et ta ei uuri inimese hingelisi sügavusi või kõrgusi, viib ta praeguse eesti kirjanduse peavoolust ja põhikontseptsioonidest kõrvale?

Ega vist. Vindi jutukogu on igal juhtul mõnuga loetav raamat. Ja tegelikult leiab siit ka kontseptsiooni üles.

Võtkem näiteks jutt „Apokalüptiline kataklüsm“. Siin tekib kunstnik Viilupil ühes räämas paneelelamus külas käies idee panna kaos kunsti teenima. Loomingulises palangus tegetseb ta palavikuliselt: „Inimmahlad ja väljahaited! Võigas hais. Õudustunne. Jätk keskond, mis vaatamata kõigele inimesi endasse tõmbab, suletud uste taga enda sees hoiab. Ta eksponeerib selles liftikambris inimeksistentsi essentsi! Aga midagi oli veel puudu... Viilup nõõpis kiiresti püksid lahti ja soristas — nüüd muutus teos veelgi täiuslikumaks. Šokk õrnahingelistele esteetidele. Apokalüptiline kataklüsm! Ideaalne pealkiri teosele — midagi nii lihtsat ja mitmekihilist on peaaegu võimatu välja mõelda.“ (Lk. 139.)

Loo lõpus läheb Vindi sulg eriti

vahedaks! „Otse ta ees oli krobeline hallikas betoonsein, millele keegi oli punase aerosoolvärviga kirjutanud: FUCK YOU. Minuti jagu jõllitas Viilup neid kaht sõna nagu poolearuline, siis ta pilk selgines ja nagu iseenesest hakkas ta aju tootma graffitit „fuck you“ iseloomustavat kunstiteaduslikku teksti: punane värv mõjub ilmetul hallil seinal ootamatult ja apokalüptiliselt, tähed suunduvad ülespoole, pürgides kosmilist jõudu haarama, sõnumi lühidus ja täpsus viitavad teadvustatud transsendentaalsusele, kontseptsiooni kaugeleulatuv eneserefleksiivsus saavutab apogee proökoloogilises paatoses, kommunikatsiooni ja interaktsiooni uute võimaluste otsingutes, autori enda ja tegelikkuse vahelise igavese ebakõla tõdemuses, seda mitte sotsiaalses ja psühholoogilises mõttes, vaid kuidagi raskesti defineeritavalt totaalselt.“ (Lk. 140—141.)

Kui neis kahes lõigus ja kogu jutus avalduv iroonia pole kirjaniku kontseptuaalne truudusevanne suveräänsusele, vaba vaimu seisukohavõtt kureerimise ja trendide sunduse suhtes, siis ma ei tea, mis see on.

Vindi proosa kangelane, olgu viina- ja naistemees või teinekord ka väga korralik inimene (näiteks Vonk „Surma eelmängus“), pole kunagi kuri ega kriitiline, see-eest tihtilugu kurb ja õnnetu. Tema ümber puhub alatasa ootamatu dramaatilise juhuse või õnnetuse tuul. Talle meeldivad ilusad asjad ja hea elu, kuid eneseohverdus ja visa töö eriti ei istu, ja nii jääb komfort kättesaamatuks, või kui tal vahel juhuslikult hästi lähebki, siis mitte kauaks. Nii ongi tema ümber enamasti korrastamata ja halvasti

lõhnav maailm.

Miks siis pilt „Naisepiinaja õnnenatukeses“ ei tundugi väga trööstitu? Miks püsib peale Vindi lugemist kaua tugev ja kirbe, kuid mitte päris ebameeldiv järeloomaitse?

Sest Vint laseb tegelasel olla ja teha ning elul kulgeda, esitamata suuri küsimusi, mis nõuavad suuri vastuseid või kohtumõistmist. Vindi tegelane on ihukummardamisega ametis tões ja vaimus, maitstes kõigist elu surutõrtest, ehkki see polegi alati rõõmus tegevus ja pärast ajab tihtilugu sülitama ning südame pahaks. Vindi pelidkutes, keldrites, tagahoovides, igasugu räpastes, melanhoolsetes, kaduvikulõhnalistes elustruktuurides välgutab jultunud silmi meeleline olemise lust, mis pole ilmaski eriti ülev ega moraalne, kuid lummab igäüht, kes lustimiseks võimeline.

Marika Mikli

PAHEMPOOLSE SOTSIALISTI MÄLESTUSED

Paul Kuusberg: „Rõõmud ja pettumused“.

„Kupar“, Tallinn, 1996. 290 lk.

Paul Kuusbergi mälestusi võib kätte võtta õige mitmesuguse eelhäälestusega. Polnud ju mees mitte üksnes „Loomingu“ peatoimetaja ja ENSV Kirjanike Liidu esimees, vaid ka näiteks EKP keskkomitee liige. Küllalt kõrge positsiooni kiuste on Kuusbergi minu teada peetud üldiselt ausaks ja sirgjooneliseks inimeseks ja tema väljavahetamine stagnaaegse kirjanike liidu esimehe kohalt paistis omal ajal

Vaino meeste tugeva punktivõiduna. Nii on tema mälestustegi puhul alust loota, et kirjutatud on otsekoheselt ja ilustamata, et memuaaride põhisisuks pole eneseõigustamine ega tuha pähe-raputamine.

Kuusbergi memuaare on mugav lugeda. Nad on kirjutatud lodusalt, kuid suurt ilukirjandust pole püütud teha. Räägitakse asjadest ja kirjeldatakse olukordi, mis lugejat huvitavad, ega takerduta vähetähtsatesse üksikasjadesse. Ette heita võib vahest seda, et raamatu viimane kolmandik on pühendatud ainult poliitikale ja üldine eluolu kõrvale jäetud. Kirjanik on eesmärgiks seadnud „jutustada mineviku olukordadest ja sündmustest nii, nagu ma noil aegadel asjadest aru sain ja probleeme mõistsin“ (lk. 201). Seda arvestades algavad vahest ülearu paljud laused sõnadega: „tänapäeva teadmistega võin öelda...“, „tagantjärele möödunudle mõeldes peab tunnistama...“ jne., kuigi on mõistetav, et autor tahab oma tänaste ja tollaste erusaamade vahele eraldusjoont tõmmata.

Kuusbergi mälestused väärivad tähelepanu mitmeski mõttes. Kõigepealt tuletavad nad meile meelde, et sõjajärgne Eesti oli kihiline ühiskond, kus oli olemas ka oma töölisklass talle iseloomuliku maailmavaataga. Tööliste maailmapildist ja elamismudelist saame mälestuste põhjal üsna hea ettekujutuse. Töömeheideaal on kehalise töö ja osavate kätega endale ja oma perele äraelamist teenida. Et sõltuvus tellijatest ja turustiihiast on väga suur, on ideaali teostamine sageli raske ja tagasilöögid igapäevased. Kitsaste oludega ollakse harjunud. Samas teatakse, et loota saab ainult iseen-

dale. Ebaõnne perioodidel ei taheta üldsuse abi (supiköögid, hädaabitööd) kasutada.

Just mälestuste see osa, mis kirjeldab ehitustöölise perekonna elu 1920. aastate lõpus ja 1930–ndate algul, oli minu jaoks huvitavam ja informatiivsem, kui oskasin eeldada. Seegi on üks kadunud maailm.

Aga samuti näeme, et „revolutsioonilisus“ ei kuulu töötava rahva juurde sugugi obligatoorselt. Ka kõige kehvematel aegadel, ülemaailmse majanduskriisi ja selle järellainetuse ajal, ei olnud eesti tööliste hulgas suurt käärimist, kuigi parteide ja poliitiliste organisatsioonide tegevus polnud siis veel keelatud ja üleüldist nuhkimist ei toimunud. Ühiskonna ümberkorraldamise ideed olid küll populaarsed, kuid märkimisväärset toetust ei jätkunud kaugemale kui pahempoolse sotsialismini. Poliitiline võitlus toimus põhiseadusliku korra raamides, pahemsotsidel olid oma esindajad Riigikogus.

Tööliste meelsus radikaliseerus kolmekümnendate aastate teisel poolel ja vaevalt küll et majanduslikel põhjustel. Riik oli selleks ajaks majanduskriisist toibunud, surutist asendas kiire majanduslik areng ja elatustase oli ka vaesemate kihtide hulgas märgatavalt tõusnud. Peapõhjuseks oli nähtavasti hoopis „vaikse oleku“ väljakuulutamise ja demokraatlike vabaduste järsk piiramine. Oli valas tulle ka 1938. aasta amnestia, mis vabastas mitmed elukutselised riigikukatjad, kes kohe oma ideid levitama asusid.

Huvitav on jälgida Kuusbergi poliitilist kujunemiskäiku. Ta lävib Tõnismäe Töölistemajas pahempoolsete sotsialistidega, aga nn. Vaksali

puiestee Tööliste Majaga, kus pesitised tõsimeelsed enamlased, palju tegemist ei tee. (NB! Vaksali puiesteed ei maksa segamini ajada hiljutise Vaksali, nüüdse Nunne tänavaga. Vaksali puiesteeks nimetati praeguse Toompuiestee lõiku Paldiski maantee ja Balti jaama vahel. Endise Tööliste Maja hoone kuulub praegu Keskkonnaministeeriumile ja sai mullu tulekahjus kannatada.) Vaksali puiestee tegelased võõristasid kõiki sotsialiste, käigus oli isegi väljend „sotsiaalfasistid“ (lk. 150). Seega oli ka Eestis olemas jäik lõhe sotsialistide ja kommunistide vahel või vähemalt püüti seda tekitada. Toda pahempoolset kanapimedust, mida oma töödes on põhjalikult analüüsinud Stephen Spender ja Arthur Koestler (vt.: „Vikerkaar“ 1995, 5/6; „Loomingu Raamatukogu“ 1995, 5) me Tõnismäel esialgu ei näe. Küll aga lööb see tendents välja siis, kui pahemsotsid on kommunistidega segunenud. Pärast seda hakkab teooria seadmine elutegelikkuse asemele ja kõige hindamine jäigalt etteantud nurga alt suuresti iseloomustama ka Kuusbergi ennast.

Ent teatud vahed kahe „koolkonna“ vahel säilivad ka kümnendi lõpul ja pöördelisel 1940. aastal. Aegajalt mainib Kuusberg mõne tegelase kohta, et küllap oli too pärit Vaksali puiestee seltskonnast. Ja ikka iseloomustab neid inimesi puisem mõtlemine ning truualamlikum suhtumine piiri tagant tulevatesse ettekirjutustesse.

Eesti okupeerimise lugu saame Kuusbergi sulest lugeda üsnagi põneva vaatenurga alt. 1930–ndate lõpul on Kuusberg tegev ehitustöölise ametiühingus, mis on kutsutud parandama

nende majanduslikke olusid ja positsioone suhetes tööandjatega. Paraku pole „vaikiva oleku“ ajal võimalust isegi sõnavabadust kasutada. Eelkõige seetõttu liituvad ametiühingute majanduslikele taotlustele ka poliitilised pretensioonid. Iseenesest pole üheski neist midagi Eesti riigi suhtes lammutavat.

Kuid samal ajal hakkavad maailmas toimuma järjest vapustavamad sündmused. Kuusbergi suhtlusingis neid küll jälgitakse, kuid ei pöörata nii palju tähelepanu kui kodusele poliitilisele võitlusele. Mälestused mainivad ülelibisemisi Saksa—Vene pakti, baaside lepingut, Nõukogude Liidu vägede tungimist Poolasse (lk. 222—223). Oma sark on ihule ikka kõige lähemal ning juhtunut interpreteeritakse sellest tulenevalt. Nõukogude sõjajõudude kohalolekus nähakse pigem positiivseid momente: töölised, eriti ehitustöölised, saavad baasidest tellimusi; arvatakse, et valitsus ei julge uues olukorras tööliste nõudmisi enam tagasi lükata, jne. Nõukogude Liitu suhtutakse kriitikavabalt: „Pooleldi alateadlikult tõrjus mõte tahaplaanile meieni jõudnud teated, mis heitsid varju esimesele töörahva riigile.“ (Lk. 220.)

Eesti valitsus reageeris aga tööliste küllaltki süütutele apellatsioonidele endiselt tõrjuvalt. See innustas võitlust jätkama ja oli vesi riigikutajate veskile, keda sel ajal oli juba paras hulk, et töölisliikumist Nõukogude Venest saabunud juhtmõõride järgi suunata õigesse kanalisse. Juhte usaldati pimesi ja keegi ei imestanud, kui loosungite hulka sattus selliseidki, mis sisaldasid naaberriigi halvasti varjatud ähvardust. Kuuldusi Vene noo-

dist Leedule 15. juunil 1940 tõlgendatakse survena, mis võib kasulikuks osutada. Ka Vene vägede uut sissemarsssi Eestisse kaks päeva hiljem ei sirnata mingi tõsise murranguna. Järgnevad Töölisvõimla koosolek ja 21. juuni.

Kuusbergi mälestusi lugedes on, mille üle mõelda. Kus lõpevad kildkondlikud ja kus algavad riiklikud (rahvuslikud) huvid? Mida arvata sellises mastaabis ja selliste tagajärgedega poliitilisest lühinägelikkusest? Tänapäevalgi kuulutab aeg-ajalt keegi: mulle pole sellist Eestit vaja, minu pärast tulgu võõras võim või päevapealt tagasi. Oma hetkeline heaolu seatakse küüniliselt kõrgemale kõigi järgnevate põlvkondade heaolust, sest vahest suudetakse homme korraldada elu Eestis paremini kui täna. Umbes samasugust suhtumist võib ilmselt süüks panna ka Eesti sõjaelsele töölisliikumisele, ehkki subjektiivselt võttes ei pruugi paljud osalejad süüdi olla.

Kuusbergi mälestusteraamat „Rõõmud ja pettumused“ lõpeb 1940. aasta jõuludega. Kuni selle ajani pole Kuusberg aru saanud, kuidas teda ja ta seltsimehi on ära kasutatud. Üksikuid kahtlusi tekib, kuid mitte rohkem. Ometi on vahepeal toimunud Riigivolikogu valimised, kus vastaskandidaadid kõrvaldati; ta on pealt kuulanud Riigivolikogu esimese päeva istungit, millel tõstatati küsimus Eesti astumisest NSV Liitu; NKVD on areteerinud mitmeid eestiaegseid ametiühingujuhte, sealhulgas Kuusbergi lähedase kaasvõitleja. Kuusberg tegutseb heas usus edasi. Üksikute märkuste järgi, mis autor pillab, võib oletada, et memuaristi isa oli tollal

pojast avarama pilguga.

Juulis 1940 astub Paul Kuusberg Eestimaa Kommunistlikku Parteisse, sügisel arvatakse ta ÜK(b)P liikmeks. Pahempoolse sotsialisti aeg on igas mõttes läbi. Kuid mitte lõplikult. Pole ju kuigi raske taibata, et mälestustekirjutaja poliitilised vaated kirjutamise ajal (1994—1995) on õige lähedased sellele, mis ta kolmekümnendate aastate esimesel poolel Tõnismäe Töölismajas omaks võttis.

Kuigi autor pole ajaloo niiditõmbajatele eriti lähedal olnud, on need väga olulised mälestused. Need on esimesed arvestatavad memuaarid, mis valgustavad okupatsioonieelset Eesti Vabariiki ja juunisündmusi „altpoolt“, töölisliikumise tasandilt. Seda perioodi käsitlevad nõukogudeaegsed üllitised on teadaolevatel põhjustel *a priori* kasutamiskõlbatud. Võib ainult kahju tunda, et Kuusbergi mälestusi pole toetamas mõne positsioonikama mehe, näiteks Nigol Andreseni, samuti pahempoolse sotsialisti kirjutised. Tema kohta ütleb Kuusberg, et seitsmekümnendatel aastatel polnud tal Nõukogude riigi suhtes enam mingisuguseid illusioone (lk. 286). Seda enam tahaks aga loota, et Kuusbergil endal jätkub jõudu ja tervist oma mälestused lõpule viia. Julgus oma eksimusi tunnistada ja samal ajal poliitilisi veendumusi mitte maha salata teevad tema teose usaldusväärseks.

Holger Kaimts

EUROOPASSE!

Lennart Meri: „Presidendikõned“.
„Ilmamaa“, Tartu, 1996. 593 lk.

KOOR:

*Valjai! Tuhknai! Las leekida,
kas läbi terve ilmamaa!*

(August Kitzberg, „Kosjasõit“)

Autori kaheksanda eestikeelse raamatu pealkiri „Presidendikõned“ pole nii ausalt stiilipuhas, kui kirjastuse „Ilmamaa“ eestvedaja Hando Runnel saatesõnas ütleb. Raamatu teine, kahte kolmandikku hõlmav osa — jaa, loomulikult. Need on kahtlemata midagi enam kui ühe presidendi kõned, nad on *presidendikõned*. Esmalt oma tasemelt — samas mõttes nagu kuning- või keisri- märgib mitmesuguste nähtuste puhul toredat, uhket või muidu erandlikku astet (kuningliilia, keisrilõige jne.). Teiseks ka žanripetsiifiliselt, seda uut liiki loovalt, konstitueerivalt — analoogiliselt sellega, kuidas nende kõnede autor on vorminud Eesti presidendi institutsiooni oma ajalooloomingulise tegevuse kaudu. Aga raamatu esimene jagu koosneb perioodikas ilmunud lugudest, mille kirjutamise aegu Lennart Meri polnud veel president ja mida enamasti pole siinkirjutaja teada ka suuliselt ette kantud (näiteks neljakümneleheküljeline „Manniga ja Mannita“ on selleks liiga pikk).

Sisuliselt on see esseistika või — kui vana terminit velmata — publitsistika.

Nagu viidatud, jaguneb raamat kahte — enne ja pärast. Laiemas-kaugemas plaanis on Meri järjekindel.

Tema põhilised tõekspidamised, pürgimused ja ideaalid on püsinud muutumatuna, vahel küll rohkem läbi lilled öelduna ja fundeeritud ajavaimuliste tsitaatidega, viimasel viiel aastal muidugi selgelt nagu rauda raiutuna. „Enne“ on need kontseptid väljendunud eeskätt ökoloogia ning kultuuriajaloo-alaste üldmetodoloogiliste märkmetena (linnaehitusest, fosforiidist, kultuurimälust jms.), „pärast“ aga täidetud ajalooliselt konkreetse sisuga. Teine teemaring kasvab välja esimesest, on selle edasiarendus ja rakendus. Mõlemat iseloomustab lähenemine ainele, mida nimeraksin rõhutatult kultuurisüsteemseks, seoste nägemiseks ajas ning ruumis ja sellest järelduste tegemiseks. Mõlemas pooles räägib lugejaga kogenud ja lugenud, nõtkete sulega autor.

Siiski on „Kõnede“ esimesel ja teisel osal ka märgatav vahe. Kümne aasta eest Mongoolias Gobi kõrbes ütles L. M. ühel öösel, et kuigi ta on nõukogude süsteemi ära kasutanud, pole ta sisimas sellega kunagi leppinud. Usun seda täielikult. Ent kas on leppimatus vahel nõrgem olnud, kas on inimene lasknud trafarett-süsteemi inertsil ennast kaasa kanda või on ta mänginud Süsteemiga kassi ja hiirt kaugemaid üllaid eesmärke silmas pidades — raske öelda. Võtame näiteks lause: „On kaks vastandlikku Saksamaad, mis iga päevaga muutuvad vastandlikumaks.“ (Lk. 111.) Ei tee just au... Muidugi ei puudu ka selles lauses oma tõde. Idasaksa režiiim muutus tõepoolest järjest kafkalkumaks ja elujärg läks seal kehve- maks — vastandina *Bundes-*

republik'ile. Ent loo üldine ideoloogiline kammerton sellist tõlgendust ei sugereeri. Neis kirjutistes kohtab siin-seal ikka Brežnevi ajastu väikseid ideoloogilisi garneeringuid. Eelkõige on selleks puhutine parteiline valveiroonia Lääne elulaadi arvel. (Teades L. M-i ironiseerimiskalduvust võib muidugi arvata, et vajadusest hambaid teritada kasutas ta oma võimet selle aine kallal, kus sellest paksu pahandust ei sündinud.) Samuti võiks mainida L. M-i mõne toonase passaaži humanistlikult kibedat nukrust, mis tundub orgaaniline näiteks Bölli tegelaste suus, mõjub aga pelutavalt „koondukslaagrist“ jalutama pääsenu puhul. See oli ju Euroopa!

Samas on Meri kaheldamatu teene, et vältides konkreetideoloogilisi lahinguid, rääkis ta väga olulistel teemadel, mis laiemas plaanis olid kindlasti ka nõukogude võimu suhtes subversiivsed. Aga seda olid tegelikult kõik teemad, milles inimese ja tema keskkonnaga tegeldi arupäraselt ja süsteemselt.

Esseist Meri ei kasuta keelt mõistagi päriselt nagu ilukirjanik. Ta sõnavara on küll haruldaset suur, seda ka tänu mitmete ainevaldade leksika ning ekspressivistika tundmisele. Samuti on ta puhul märgatav kalduvus kujundlikku väljendusviisi. Näiteks meeldib talle tekstikatketete lõppe paradoksides ning lüüriiliste heiasustega pikkida: „hämarias aias vilistavad muusträstad, tuba on täis vanade raamatute kirglikke sosinaid“ (lk. 80); „nägin ja tundsin selle tohutu kauni raudlinna (IL-62 — M. M.) värinat, kui ta oma klaasist noka Maa

poole pööras...“ (lk. 80). No mis sa kostad!

Eesti autoreist meenuvad Merit lugedes ühel või teisel puhul — tema generatsiooni kuuluvad — Smuul, Panso ja Eilart.

Erandlikult on raamatus kaks tihedat minimalistlikus stiilis pala, kus sõnaline nappus tekitab ülimalt paatosliku efekti — need on lugu Meride perekonna küüditamisest ja 1994. aasta augustisündmustest, mille ajal ta ise viibis Soomes. Mõlemad mõjuvad ühtlasi belletristikana.

Võib arvata, et Meri isikupärase stiili kujunemises on mänginud oma osa tema haridustee ja formatiivses eas toimunud keelteõpe. Lennukus, saksapärased poeetilised, kohati isegi tumedad kujundid, ütleksin kõrglennuline stiil põimub prantsuse keelest laenatud mallide ülimalt täpsuse ning heledusega. Lisaks tervemõistuslik iroonia (mida ei tule pidada üksnes inglaslikuks, vaid ka eestlaslikuks jooneks). See loob kokkuvõttes erilise pingelise stiilivälja, laskmata ka puruideoloogilisel tekstil muutuda igavaks. Täieliku objektiivsuse huvides tunnistagem, et vahel viskab L. M. mõne liigse vindi peale, selge Meri läheb veidi uduseks. Kuidas tundub lause „Vihkan seda sigarikarbisuurust julma riistapuud (elektronkella — M. M.) ja samas igatsen seda koju oma lauale. Võib-olla meenutaks ta kaduva kõrval ka tulevat, kannustaks lootuse poole, mis virvendab ikka veel kusagil ees?“ (Lk. 99.)

Mitmed palad raamatu esimesest poolest jäävad eesti publitsistika kullafondi (näit. „Kirjanduse

maailmapuu“). Pole välistatud, et ka praegu on oma publik avalugudel „Raadiokunst“ ja „Suur üksiklane“, kuigi tundub, et need on koostaja sisse pannud eeskätt dokumenteerimaks presidendi väga mitmekesisest tööraamatut. Igal juhul on selge, et hetkesituatsioonis intrigeerib lugejat rohkem raamatu teine osa, sest selle kaudu elame taas läbi oma viimase kuue aasta poliitilise ajaloo, nii nagu seda on näinud ja mõtestanud isik, kes kogu selle vältel on seisnud ühes või teises ametis Eesti riigi tipus.

Meri kui riigitegelase teod ja kõned on kantud kahest võimsast dominandist. Ühelt poolt Eesti riikliku iseseisvuse ja kultuurilise identiteedi kinnistamine, teisalt Euroopa kui väärtuse rõhutamine. Teine on esimese tagatis ja vastupidi. Eesti iseolemise riigi ja rahvusena teiste Euroopa riikide ja rahvaste seas — see on Meri *ceterum censeo*, selle taotluse vajalikkuses on Meri kompromissitu. See teema kordub ja varieerub peaaegu kõikides tema kõnedes ning võib imetleda, et see lugedes tüütama ei hakka, vaid ikka erksates kombinatsioonides esineb.

Mainigem raamatu teise poole mahtu. Kolmsada viiskümmend lehekülge. See äratub aukartust, sest siin on ainult parimad palad. Meri esinemisgraafik on olnud väga tihe. Ärgem unustagem, et presidendil on ööpäevas muude toimetuste kõrval kirjutamiseks aega ainult natuke rohkem kui tavainimesel oma sugulaste ja tuttavatega kirjavahetuse pidamiseks.

Meri on kahtlemata palju reisinud ja selle eest sarjatagi saanud.

Siiski pole ta kasutanud oma ametit isikliku turismibüroona. Kuhu ta pole ka läinud, ikka on ta esinenud kuulajaid elektriseeriva, kõnelejate üldisest massist eristuva, ning mis peaasi, Eesti probleemidele tähelepanu tõmbava kõnega. Meri isikus on Eestil olnud väga töökas välisminister ja president. Iseasi, kas see kodumaale alati ära on paistnud. Meri kõnede struktuur on üldjoontes üks ja sama. Rafineeritud pöördumised, siis osundamine enda ja publiku (rahvuste või riikide) ühisjoontele või ajalooseostele (näiteks Pariisis Rahvusvahelises Diplomaatilises Akadeemias peetud kõne algul ta meenutab, et selle üheks loojaks oli Karl Robert Pusta), mis loob inimliku atmosfääri ja soodsa pinnase. Järgneb lühiekskursus vaadeldava probleemi ajalukku, mis on tihti amüsanantne ja õpetlik. Seejärel tuleb osav üleminek tänapäeva, Eestile hetkel olulise probleemi serveering ning selle projitseerimine Euroopa või maailma globaaltasandile. Tinglikult võiks Meri kõnesid jaotada välis- ja kodumaisteks, vastavalt auditooriumile. Juhiks in tähelepanu sellele, kui palju on Meri kirjutistest läinud omakeelsesse käibesse lendfraase. Kunagine „Kust me tuleme, kuhu läheme“ kõlab juba nagu anonüümne rahvaluule. Aga võtame väljendid, nagu „tuleb käituda riigina“, „häälemurdeline riik“, „oblastiks hakkamine“, „Eestile on kombeks üks president korraga“ ja paljud teised, milles oleks nagu mingi poliitilise situatsiooni tuum rusikasse kokku pigistatud.

On tõenäoline, et isegi häälemurdelise väikeriigi president peab kõnekirjutamise ajal kasutama

referentide abi. Ent siiski on ilmne, et lõviosa iga oma kogumikus toodud kõne vormimisel on L. M. teinud ise. Stiili ei varja. Ei laiemas tähenduses (mida on kujundanud eruditsioon, mälu ning keelteoskus) ega kitsamalt. Viimases tähenduses on „Kõnede“ teine pool lapidaarsem, selgem, „kujundeid“ on vähem ja need on tempereeritud.

Meri ei vastanud täpselt „Loomingu“ intervjuus esitatud küsimusele, mil määral ta on näitleja. Ent jälgigem, kuidas ta esineb prantsuse, kuidas saksa, rootsi või mõne muu auditooriumi ees. Millise šlahtitsliku retoorikaga ta astub üles Poolas, kuidas ta tunnetab Inglise publiku enese üle naermise kommet, kui hingeminevalt kõneleb Pühale Isale. Ta oskab enamasti konkreetse publiku eneseuhkust kõditada ning tema hingekeeli helistada. Mis see muud on kui teatud sorti ümberkehastumine, kirjanduslik näitlemine?

Meril on oma lemmiknäited ja kontseptid, mille seljas ta kõnest kõnesse ratsutab, nagu näiteks Eestis kehtinud rooma-germaani õigussüsteem, maailma esimene Schilleri ausammas Eestis, piiskop Fulco, viiskümmend sajandit paikset elu, Teine maailmasõda ei ole Eesti jaoks lõppenud, Eesti võimalus olla vahendajaks Venemaa ning Lääne vahel, Eesti kui neljas maailm, hädaohtlik julgeolekuvaakum jne. jne.

Hinnates presidendikõnesid ajalisel teljel, ei saa tuvastada, et autoril oleks püssirohtu pidevalt tulistades oluliselt vähemaks jäänud. On säravamaid ja protokollisemaid kõnesid nii kuus aastat tagasi kui läinud kevadel.

„Presidendikõned“ on hariv ning soovitatav lektüür tollele, kes tahab paremini tundma õppida Euroopa ajalugu alates Esimesest maailmasõjast. Kui jätta kõrvale noorele lugejale kindlasti krestomaatilisel vajalik „Režissöör Ždanov“, siis ei ole vastav aines esitatud küll metoodiliselt peatükkide kaupa, vaid artiklitesse pihustatud, aga mosaiiki on lihtne kokku panna. Teiste seas soovitaksin kirjutisi „Eesti koordinaadid“ ning intervjuud Seppo Kuusistole. Väga hea on Chatam House'is peetud kõne Eesti rollist uues Euroopas, esinemine Norrmalmstorgil (viimane meenutab ülesehituselt Martin Luther Kingi 1963. aastal Washingtonis peetud kuulsat kõnet „I have a dream“) jpt.

Lisaks oleks see raamat vajalik manuaal konkreetseesse välispoliitikasse pürgijaile, sest siit saab aimu, mida tähendab poliitiline analüüs, faktide seostamine globaalsel tasandil ja kuidas Eesti riigimees peab oskama järeldada ka meist esmapilgul kaugele jäävate nähtuste mõju oma riigile.

Kauaaegne praktikust rännumees ning roosade prillideta ajalugu käsitlev Meri on arusaadavalt irooniline kaht liiki tegelaste vastu. Need on ameerika sovetoloogid ja kremloloogid, keda ta ei väsi pilkamast võimetuse pärast NSV Liidu kokkuvarisemist ette näha ning kelle hordide arv tema kõnedes varieerub viieteist tuhandest kahekümne viie tuhandeni. Teiseks on need hermeetilises maailmas elavad Brüsseli bürokraadid, keda ta küll europrussakateks, küll euromandariinideks tituleerib.

Meri on tuntud oma kiindumusega hüperboolidesse ja

groteski. Kurikuulus kõnetoolist improviseeritud näide Ameerika hävitajast, millel kuluvat seitseteist sekundit Eestist ülelendamiseks, pole küll raamatusse jõudnud. See-eest on Meri nüüd pidanud Euroopat väiksemaks Krasnojarski kraist (lk. 496). Tegelikult on viimase pindala 2,4 miljonit ruutkilomeetrit, Euroopal aga ka ilma SRÜ riikideta umbes viis miljonit...

Raamat kannab mõningaid väljaandjate kiirustamise jälgi. Kui esimese osa lugude puhul on öeldud, kus nad on varem ilmunud, siis teise osa kõnede puhul on piiratud napi teatega „toodud kõnede, ettekannete, läkituste, intervjuude algtekstid pärinevad Presidendi Kantsleist“ (lk. 583). Oleks tahtnud teada, kui paljud presidendi parematest esinemistest olid varem trükitis ilmunud ja kus. (On tunne, et üsna suur osa on avaldatud esmakordselt.) Veidi hiljem loeme samast: „Nii esimese kui teise raamatu tekstides on tehtud kärpeid.“ Vaat see paneb mõtlema. Kes tegi ja miks? Ühel korralikul tekstoloogil ei jää „Presidendikõnede“ puhul muud üle kui nukralt käsi laiutada. Tunnistagem ka, et lugudest mõne ajale lõivu maksnud väljendi, viite või tsitaadi tagantjärele väljatoimetamise vajalikkus on küsitav.

Ja veel on samas öeldud, et siin esitatu hõlmab kogu materjalist umbes veerandi. Mis moodustab ülejäänu? Arvatavasti tüüppöördu-mised ja läkitused, vanade tekstide kokkulapped uuteks jms., mida pole tõepoolest mõtet uuesti avaldada. Aga ehk võinuks midagi veel sees olla? Konkreetset oskan esile tuua üksnes „Spiegelis“ 44/1993 ilmunud

intervjuud „Dann wird Europa verbluten“. Meri seletamatu „armastus“ kirjutava pressis esindajate vastu on üldteada. Nüüd võime veenduda, et see pole nii üksnes eesti ajakirjanikega. Euroopa žurnalistika ühed aristokraadid, „Spiegeli“ toimetuse töötajad, saavad Meri teravat keelt tunda. Selle oleks võinud avaldada.

Akadeemiliselt täiuslikkuselt, mida niisuguselt „Eesti mõttelukku“ kuuluvalt raamatult ootaksime, on asi kolmveerandi peale jäänud.

Siiski on see liialdamata väärt teos. Nii lugemiseks kui riulis nähtaval kohal hoidmiseks. Carl Bildt kirjutab järelsõnas õigusega, et Meri on olnud Eestimaa eestkõneleja. Mõned läbinägelikud inimesed on kasutanud Meri puhul vahel väljendit „ükski prohvet pole kuulus omal maal“. Seda kuulsust katsusid läbi ka viimased valimised. Kaasaksin Merikaanonisse vahelduseks ühe teise, tähenduselt mitte väga kauge väljendi. „Hüüdja hääl kõrbes“ seostub esmalt Ristija Johannesega, kelle Jumala sõna kõrbes kätte sai ja kes hakkas siis Jordani ümbruses rahvaid meeleparandusele kutsuma ja neid ristima. Tal oli edu. See väljend on meie igapäevases kõnepruugis omandanud tähenduse kui miski, mis langeb kurtidesse kõrvadesse, kui keegi kuulutab õiget asja, ent keda ei võeta kuulda ja kes jääb üksikuks. See on väljendi negatiivne, pessimistlik interpretatsioon. Ent mu kunagine sõber, Vatikani jesuiitide ülikooli lõpetanud Aleksander Kurtna selgitas, et on ka teine ja julgust sisendav tõlgendus. Sest mõelda vaid — isegi kõrbes on keegi, kes hüüab ja

kuulutab! Isegi niisugusest paigast, kust seda oodata ei oska, kostab tõe häält. Loodame siis, et seda häält veelgi rohkem kuulda võetakse, nii kodu- kui välismaal.

Mihkel Mutt

KROONIKAT

Kirjanike Liidu juhatuse 16. oktoobri koosolekul võeti KL-i liikmeks Valentin Kuik, Kalle Käsper ja Jüri Ehlvest.

17. oktoobril tähistati „Estonia“ talveaias Rein Veidemanni juubelit ja esitleti tema raamatut „Ajavahe“.

18.—20. oktoobrini olid Soomes esimesel Läänemere piirkonna kirjanike kongressil „Littera Baltica“ Maimu Berg, Jaan Kross, Ellen Niit, Mati Sirkel ja Jüri Tuulik. Jaan Kross pidas ka sissejuhatava ettekande.

20. oktoobril tutvustasid Šoti kultuuripäevadega ühenduses Tallinnas tänapäeva šoti kirjandust ja esitasid oma loomingut A. L. Kenney ja Donny O'Rourke.

24.—26. oktoobrini viibis Göteborgi raamatulaadal Mati Sirkel, kes osales ka paneeldiskussioonis.

28. oktoobril esines Tallinnas Ungari kultuurinädala raames László Imre, kes tutvustas viimase aastakümne ungari kirjandust.

30. oktoobril toimus Tartus Kirjanduse Majas KL-i Tartu osakonna aastakoosolek. Valiti uus juhatuse.

ÖNNITLEME

6. november — Viivi Luik 50
23. november — Mats Traat 60

NOORTE KIRJANDUSVÕISTLUS

K. a. kevadel kuulutasid Eesti Kirjanike Liit ja Põhjamaade kultuuriinstituudid Eestis välja noorte kirjandusvõistluse, kus ette olid määratud vaid vanusepiir — 25 aastat, teose maht — 50 lehekülge — ja tähtaeg — 1. september. Tähtajaks laekus 20 tööd.

Žürii koosseisus M. Sirkel (esimees), M. Berg, A. Põldmäe, E. Vain, K. Maandi, K. Teinmann, E. Viiding ja K. Kivi andis välja kolm auhinda ja märkis ära neli tööd. Esimese auhinna, sõidu Norrassa, võitis jutustus „Haiged kivid“, mille autoriks osutus 17-aastane Ernie Kask Lääne-Virumaalt. Teise auhinna, sõidu Taani, pälvis märgusõna „Me“ all võistlusele saadetud pealkirjata jutustus, mille autor on 19-aastane tallinlanna Evelyn Laar. Kolmanda koha ja Soome sõidu vääriliseks tunnistati jutustus „Päevik“, mille autor on 20-aastane Marge Kurg Jõgevalt.

Ära märgiti veel Margit Adorfi jutustus „Unedeskäija“, Evelyn Laari jutustus „Mirjam“, Ilmar Pajumäe lühijutt „Kaks naist“ ja Birgit Püve „Kassidel on paha“.

Võitjate autastamine toimus 10. oktoobril Põhjamaade noorsookirjanduse seminari raames Rahvusraamatukogus.

Kakskümmend — on seda vähe või palju? Visuaalsuse võidukäigu ajastul ehk parasjagu. Tööde hulgas olid üks täiemõduline näidend, üks *mystic-fiction*-romaan, üks proosapoeem, pikemad või lühemad proosapalad. Tase, nagu noorte puhul eeldatavgi, oli ebahütlane. —

algajalikust koolikirjandist päris oskajaliku sõnaseadmiseni —, lausa põrutavat andeplahvatust seekord ei täheldatud. Teemaatika oli üsna kirev ja laiahaardeline, kantud nooruslikust emotsionaalsusest ja siirusest, mis kohati paneb unustama tehnilised konarused ja stiilibastused. Polaarsus küünib esteetilis-metafüüsilisest hingemaastiku kaardistamisest kuni sotsiaalsete valu-, isegi tabuteemadeni (verepilastus, narkomaania, „pätinudus“). Vahetu emotsionaalsus või „ikka elust enesest“—meetod kahan- das ka literatuursuse muljet, kohati võis ehk aduda Peeter Sauteri laine- pikkust ja meie klassika eepilise haarde taotlust.

Žüriil polnud õigust jätta esimene või teine preemia välja andmata, seetõttu otsustas tasemelt küllaltki sarnaste võitjate pingerea hääletus. Tase võinuks kõrgem olla.

Esikohale tulnud lugu oli temaatiliselt tavatu: kirjeldatud on alkohoolikust literaadi suremist ühe- aegselt ülakorrusel elava astmahaige vanatädi surmaga, kes temast ainsana hoolis. Tähtsam teemast on siiski selle käsitlemisel tekkiv tunne ja see oli ootamatult helge. Teise koha pälvis oskuslikult kirjutatud psühholoogiline suhtepilt teemal: koos raske, lahus ehk raskemgi veel. Kolmanda preemia saanud Marge Kurg töötab politsei- prefektuuri noorteosakonnas, kust ta tõenäoliselt on ammutanud aine oma „Päevikule“, mis kirjeldab noort elu kriminogeenses keskkonnas. Enne sellele keskkonnale seljapööramist esitab päevikupidaja üsna šokeerivaid tõiku, rabades temaatilise tavapäratusega.

Vaid säärase võistluste jätku-

mine võib näidata, kas kakskümmend on vähe või palju. Muudki märgid vihjavad, et süsteemivahetuse šokk hakkab ka literaatidel mööda saama. Päris noored ehk ei mäletagi enam olnut tema võikuses — KGB—motiiv esines vaid ühes töös —, nad on vabamad kõiges süüdi oleva vaenlase kujutlma ahistusest ja võivad toetuda oma suurimale eelisele: vahetule värskusele meie uue ühiskonna kujundlikul mõtestamisel. Igatahes aitäh Põhjamaade kultuuriesindustele ahvatleva preemiapaketi ja initsiatiivi eest.

Mati Sirkel

- 1443 *Mats Traat* • Kartaago kiirrong
 1456 *Ene Mihkelson* • Proloog / Trollid jt. luuletusi
 1463 *Ülo Tuulik* • Kõige suurem vastasseis ehk Jumal armastab mängureid
 1495 *Mats Traat* • Kokkupõrked / Päevad ja päikesed jt. luuletusi
 1500 *Andres Vanapa* • Surm asub silla all / Rongis
 1509 *Jaan Malin* • Endapett / Ei mata jt. luuletusi
 1512 *Arvo Uustalu* • Literaadi kurb celaimus
 1517 *Paavo Haavikko* • Luuletusi Novgorodi kaupmehe majast
 1520 *Mats Traat* • Aulik Albu rahvas!
 1527 *Jaan Kruusvall* • Nüüd, kui algavad lehtede sajud, kuidas käib sinu käsi,
 Mats Traat?
 1532 *Kaalu Kirme* • Sotsrealismi köögipoolelt. Mälestused aastaist 1948—
 1961
 1552 *Märt Väljataga* • Tühjaks voolanud iha kolmnurk
 1559 *Rein Veidemann* • „Piiririigi“ märgid
 1567 *Doris Kareva* • Fotograaf
 1569 *Jüri Ehlvest* • Sirgjooneliselt läbi udu
 1570 *Marika Mikli* • Vint, viin ja naised
 1572 *Holger Kaints* • Pahempoolse sotsialisti mälestused
 1575 *Mihkel Mutt* • Euroopasse!
 1581 Kroonikat
 1581 *Mati Sirkel* • Noorte kirjandusvõistlus

Peatoimetaja
ANDRES LANGEMETS
tel. 443 262

Peatoimetaja asetäitja
TOOMAS HAUG
tel. 441 365

Vastutav sekretär
LINDA UUSTALU
tel. 440 780

Ilukirjandus
ASTA PÖLDMÄE
tel. 440 781

Ilukirjandus ja kriitika
UDO UIBO
tel. 441 365

Publitsistika
OTT RAUN
tel. 440 781

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
tel. 440 780

Tehniline toimetaja
INNA LUSTI
tel. 441 365

Sekretär
BRITT PERENS
tel. 441 365

Toimetus
Harju tn. 1, pk. 66, EE0090 Tallinn
Kirjastus „Perioodika“, Tallinn,
Pärnu mnt. 8
Trükikoda „Akadeemia Trükk“,
Tallinn, Estonia pst. 7

Kaas ja kujundus
AAVO ERMEL

Praaeksemplari korral pöörduda
trükikotta „Akadeemia Trükk“, tel.
454 750.

„Looming“ on müügil järgmistes
kohtades:

Tallinnas

1. AS PLUSSPUNKTI kioskites Tõnis-
mäel ja Vabaduse väljakul.

2. AS RINDERI kioskites Kuninga t.
2 ja Suur-Karja t. 18.

3. Vabariikliku Ajakirjanduslevi
kioskis Postimaja juures.

4. Kauplustes „Rahva Raamat“,
Pärnu mnt. 10 ja „Viruvärava“, Viru
t. 23.

Tartus

Ülikooli raamatuäris, Ülikooli t. 11 ja
„Postimehe“ äris, Gildi t. 1.

Üksikud numbrid on müügil
toimetuses
Tallinn, Harju t. 1.

Honorari makstakse kirjastuse
„Perioodika“ kassast, Tallinn, Pärnu
mnt. 8, tel. 440 381.

„Loomingu“ järgmises numbris in spe:

Wisława Szymborska luulet

T. S. Eliot „Neli kvartetti“

Helga Nõu „Kalevi pojapoeg“

Asta Põldmäe „Sula“

Eeva Park „Hesperiidide aed“

Juri Jakimainen „Ingellikud värsid“

Tõnu Tannberg „Kes kaebas esimese eestikeelse
ajalehe peale“

Jaak Valge, Oskar Kruus ja Tiit Merenäkk
vaatavad välja Eesti kojast

Jussi Vähamäri „Piiirjooned“

Andres Ehin ja Hasso Krull Ilmar Laabani luulest

„Loomingu Raamatukogus“ ilmumas:

ARTHUR SCHNITZLER „Kreeka tantsijatar“

MIRCEA ELIADE „Doktor Honigbergeri saladus“

„40 aastat „Loomingu Raamatukogu““

LOOMING

ILMUB 1923. AASTAST